

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI**

**MİHNE VE
AHMED B. HANBEL İLE YAHYÂ B. MAÎN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. VEYSEL ÖZDEMİR**

**HAZIRLAYAN
BURHAN BARINDUK**

MALATYA-2023

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
HADİS ANABİLİM DALI

MİHNE VE
AHMED B. HANBEL İLE YAHYÂ B. MAİN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
BURHAN BARINDUK

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. VEYSEL ÖZDEMİR

MALATYA-2023

ÖNSÖZ

Mihne; kelime anlamı olarak musibet, sıkıntı, güçlülük durumu, zorlu sınama anlamlarında kullanılmaktadır. Terim olarak ise belli bir sistem, kurum, anlayış, iktidar veya mezhebin baskı, işkence, yıldırma politikası uygulayarak, kısıtlama yoluna gitme, bir şeyin önünü alıp, onun ilerlemesini veya bir anlayışın yayılmasını engelleme yönünde atılan adımları ifade etmektedir. Kısacası insanları temel hak ve hürriyetlerinden alıkoymaya “mihne” denir. Konumuz açısından mihne, siyasal otoritenin dinî bir meseleyi baskı ve dayatma yoluyla insanlara benimsetmeye çalışmasıdır. Mihne, Me'mûn döneminde öne sürülen halku'l-Kur'ân ve ru'yetullah gibi kelâmî tartışmalar çerçevesinde ileri sürülen mezhepsel fikirleri, baskı yoluyla kabul ettirme politikası ile işkence, hatta öldürmeye varan sürece işaret etmektedir.

Mihne ve Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn üzerindeki etkisi adlı tezimiz bir giriş ve iki bölümden oluşacaktır. Girişte araştırma hakkında genel bilgiler ve kavramsal çerçeveye değinilecektir. Öncelikle mihne, halk'ul Kur'ân, Mu'tezile ve ehl-i hadîs'in kelime ve ıstılahi manalarına değinilecektir.

Birinci bölümde öncelikle mihne öncesi döneme, akabinde mihne olayının başlangıç dönemi olan Me'mûn dönemi siyasî, ilmî, sosyolojik olgulara, mihne olayına zemin oluşturan argümanlara değinilecek, mihne olaylarına taraf olanların savdukları tezlere bakıp bir çıkarımda bulunulacaktır. Ardından Mu'tasım ve Vâsık dönemi mihne uygulamaları neticesinde hadisçiler, fukaha, kadılar ve bu doktrini kabul etmeyen diğer insanların karşılaştıkları muamelelere bakılarak, mihne olayının ne tür tahribatlara sebebiyet verdiği değerlendirilecektir. Mütevekkil dönemine gelindiğinde ise neden bu politikadan vazgeçildiğine ve on yıllarca devam eden bu olayın toplumda yarattığı infiale değinilecektir.

İkinci bölümde ise mihne olayının hadisçiler üzerindeki etkisine değinilecektir. Özellikle Ahmed b. Hanbel ile Yahya b. Maîn'in hayatlarına, ilmî otoritelerine, birbirleriyle olan dostluklarına, mihnenin nasıl bu dostluğu bitirdiğine, İbn Hanbel'in ona karşı takınmış olduğu tavırlara değinilecektir. Son olarak mihne olayının genel anlamda hadisçiler üzerindeki etkisine, cerh ta'dîl ilminde nasıl cerh sebebi sayıldığına raviler özelinde değinilip bir çıkarımda bulunulacaktır.

Ayrıca tezimizde, mihne sürecinde öne sürülen “halku'l-Kur'ân” fikrinin dini dayananının ne olduğu konusu üzerinde durularak bunun siyasi bir söylem mi yoksa dinî

bir söylem mi olduğu sorusuna cevap aranacaktır. Bu bağlamda halku'l-Kur'ân söyleminin İslam düşünce geleneği açısından bir kazanım mı, yoksa düşünceyi tektipleştirme adına ortaya konulmuş bir yok etme politikası mı olduğu ve her olayın başka bir olaya sebep olduğu anlayışıyla mihnenin sonraki dönemlerde nelere sebebiyet verdiği konularına da tarih kitapları ışığında açıklanacaktır. Özellikle mihnenin, hadis ehlini nasıl etkilediği, muhaddislerin kendi aralarında nasıl bir karışıklığa sebebiyet verdiği, birbirlerini tekfir etme noktasına kadar nasıl gelindiği, hadis ilminde ne tür tahribatlara yol açtığına Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn özelinde değinilecektir.

Bu vesileyle çalışmamızda katkısı olan başta danışman hocam Sayın Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR'e, ayrıca her konuda değerli bilgileriyle bizleri aydınlatan, bizlere yol gösteren Prof. Dr. Saffet SANCAKLI, Dr. Selahattin YILDIRIM, Dr. Serkan DEMİR, yol göstericiliği noktasında Bölüm Sekreterimiz Zeynep DEMİRTAŞ ve desteğini bizlerden esirgemeyen aileme saygı ve şükranlarımı sunarım.

Burhan BARINDUK

Malatya-2023

ÖZET

İslâm tarihi, mezhepler tarihi, hadis tarihi, kelim ilmi ve filoloji açısından önem arz eden bir mevzu olan “mihne hadisesinin” öncelikle genel bir tanımı yapıлып, “mihne” kavramının lugat ve ıstılahi manasına değinilecektir. Mihne hadisesinde kritik bir söylem olan “halku’l-Kur’ân” söyleminin dini kutuplaşmaya, siyasi bloklaşmaya, mezhepsel çatışmalara ve toplumsal bölünmelere sebebiyet verdiği, çeşitli yönleriyle irdelenerek ortaya konulacaktır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşacaktır. Ayrıca mihne olayının hadisçiler üzerindeki etkisi, Ehl-i hadîsin kendi içerisindeki tartışmalara, cerh-ta’dîl ilmine olan etkisine de değinilecektir. İslâm dünyasında var olan kin, düşmanlık ve nefretin daha da körüklenmesi, önü alınamaz olaylara sebebiyet vermesi çeşitli yönlerden ele alınıp, mezhepçi bakış açısının hatta bağnazlığın ne tür felaketselere sebebiyet verdiği araştırılacaktır. Mihne olayının en önemli söylemlerinden olan halku’l-Kur’ân söyleminin dini dayanağı, siyasi otorite baskısı, mihne karşıtı söylemin dayanağı, bu tartışmanın İslâm dünyasına getirisinin ne olduğu, siyasi bir söylem mi, dini bir söylem mi olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Hadis otoritelerinden kadim iki dost Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn’in mihne olayında takındıkları tavır ve mihne sonrasındaki durumları irdelenip, bu kadim dostluğun yerini ne tür davranışlara bıraktığı mevzuuna değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mihne, Hadis, Halku’l-Kur’ân, Mu‘tezile, Ehl-i hadîs, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn

ABSTRACT

The mihne incident, which is an important subject in the field of Islâmic history, history of hadith, theology, history of sects, and grammar, will be made a general definition by making use of Islâmic history and hadith historical sources, and the lexical meaning of the concept of mihne will be explained and its meaning will be mentioned. The discourse of the people-Qur'an, which is a critical discourse in the Mihne incident, will be revealed by examining various aspects that cause religious polarization, political bloc, sectarian conflicts and social divisions.

Our study will consist of introduction and two parts. In addition, the mihne incident, hadith

The effect on the people of the hadith, the discussions within itself, and the effect of the science of cerh ta'dil will also be mentioned. The incitement of hatred, enmity and hatred in the Islâmic world, causing unavoidable events will be handled from various aspects, and it will be investigated what kind of disasters sectarian point of view and even bigotry cause. We will try to determine the religious basis of the popular-Quran discourse, which is one of the most important discourses of the Mihne incident, the pressure of political authority, the basis of the discourse against the mihne, what the gain of this discussion is to the Islâmic world, whether it is a political discourse or a religious discourse.

As a result of the attitude of two ancient friends Ahmed b. Hanbal and Yahyâ b. Maîn, one of the hadith authorities, after the mihne will be examined, and the subject of what kind of behavior this ancient friendship has replaced will be discussed.

KEYWORDS: Hadith, Mihne, Halku'l-Kur'ân, Mu'tezile, Ahli hadith, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Metodu ve Sınırlandırılması.....	2
3. Kaynaklar.....	2
4. Kavramsal Çerçeve.....	3
4.1. Mihne.....	3
4.2. Halku'l-Kur'ân.....	4
4.3. Ehl-i hadîs.....	6
4.4. Mu'tezile.....	8
I. BÖLÜM.....	10
MİHNE DÖNEMİ.....	10
1.1. Mihne Öncesi Döneme Kısa Bir Bakış.....	10
1.2. Abdullah el-Me'mûn Dönemi (198-218/813-833).....	14
1.2.1. Siyasi Durum.....	14
1.2.2. İlmî Durum.....	18
1.2.2.1. Tasnif Devri.....	18
1.2.2.2. Tercüme Faaliyetleri.....	19
1.2.3. Mihne'nin Başlaması.....	22
1.2.3.1. Me'mûn'un Hadisçilerle Münasebeti.....	25
1.2.3.2. Halku'l-Kur'ân Fikrinin Tarihsel Süreci.....	27

1.2.4. Halku'l-Kur'ân Tartışmasının Taraftarları	29
1.2.4.1. Mu'tezile:	29
1.2.4.2. Ehl'î Hadis:.....	31
1.2.5. Me'mûn'un İmtihanla İlgili Mektupları ve Mektupların Değerlendirilmesi	33
1.3. Mu'tasım Billâh Dönemi (218-227/833-842)	38
1.3.1. Siyasi Durum	38
1.3.2. Mihne.....	40
1.4. Hârûn el-Vâsık Dönemi (227-232/842-847)	42
1.4.1. Siyasi Durum	42
1.4.2. Mihne.....	43
1.5. Mütevekkil Alellâh Dönemi (232-247/847-861).....	48
1.5.1. Siyasi Durum	48
1.5.2. Mihne.....	49
İKİNCİ BÖLÜM.....	51
MİHNE'NİN AHMED B. HANBEL VE YAHYÂ B. MAÎN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	51
2.1. Mihne Olayının Cerh-Ta'dîl İlmine Etkisi.....	52
2.1.1. Cerh-Ta'dîl'in Tarifi ve Hadis İlmindeki Önemi.....	52
2.1.2. Ravi Tenkidinde Ehl-i Bid'ât Olgusu ve Mihne	54
2.1.3. Halku'l-Kur'ân'ın Kabulünün Cerh Sebebi Sayılıp Sayılmayacağı Meselesi	57
2.2. Ahmed b. Hanbel, Hayatı ve İlmi Şahsiyeti	59
2.2.1. İsmi, Nesebi ve Şahsiyeti.....	59
2.2.2. İlmi Kişiliği	61
2.2.3. Hocaları ve Yaptığı Rihleler	64
2.2.4. Talebeleri	67
2.2.5. Vefatı	68
2.2.6. Eserleri	69
2.2.7. Mihnede İbn Hanbel'in Durumu	70
2.3. Yahyâ b. Maîn, Hayatı ve İlmi Şahsiyeti	76
2.3.1. İsmi, Nesebi ve Şahsiyeti.....	76
2.3.2. İlmi Kişiliği	77
2.3.3. Hocaları ve Yaptığı Rihleler	81
2.3.4. Talebeleri	84
2.3.5. Vefatı	85
2.3.6. Eserleri	86
2.4. Mihnenin Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn Üzerindeki Etkisi	87
2.4.1. Mihneden Önce	88
2.4.2. Mihneden Sonra	89
SONUÇ.....	93

KISALTMALAR

A.g.e.	:Adı geçen eser
A.g.m.	: adı geçen makale
Üify.	: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	: bin, ibn
Bkz.	: bakınız
C.	: cilt
Üifd.	: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ev.	: Çeviren
Üsbe.	: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dia	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Dib.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Fak.	: Fakülte
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İsam	: İslâm Araştırmalar Merkezi
ö.	: ölümü
Krş.	: karşılaştırınız
Müifv	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Neşr.	: neşreden
s.	: sayfa
bnt.	: kızı
S.	: Sayı
Tdv	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Aoy.	: Ankara Okulu yayınları
Trc.	: tercüme
Ts.	: tarihsiz
Vb.	: ve benzeri
Trc	: Tercüme eden
Yay.	: Yayın evi
Yy.	: yer yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İslâm tarihinde önemli kırılma noktalarından biri olan *mihne* hadisesi, Me'mûn'un (ö. 218/833) ölümünden birkaç ay öncesinde başlattığı, Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsık (ö. 232/847) döneminde de süre gelen, Mütevekkil'in (ö. 247/861) ise peyderpey ortadan kaldırdığı, özellikle *halku'l-Kur'ân* ve *ru'yetullâh* hakkındaki tartışmaların yaşandığı dönemi işaret etmektedir. Günümüze kadar bu alanda pek çok ilmi araştırma yapılmış, kitaplar yazılmış, görüş beyan edilmiştir. Me'mûn'un mihneyi nasıl bir bakış açısıyla başlattığı, ne tür amaç uğruna böylesi bir politika izlediği, hangi sebeple halkın büyük desteğini kazanmış isimleri karşısına almaya cesaret ettiği, Kur'ân'ın mahlûk olması fikri ile neyi hedeflediği soruları kesin olarak cevabı bulunamayan sorular olarak kalmış, yapılan açıklamalar ise birer yorum olmaktan öteye geçememiştir. Nitekim bu durumu Temiz şöyle ifade etmiştir:

“Halifenin dinî bir söylemi, siyasi amaç haline getirdiği bu meselede, idari gücünü, siyasî konumunu kullanarak, toplum nazarında dinin asıl temsilcileri olan hadis ve sünnet taraftarlarına karşı, adeta inat edercesine baskı uygulaması, 16 yıl süren şiddet ve baskıya Ehl-i hadîs'in direnişini, Mütevekkil tarafından başka siyasi hedefler doğrultusunda konunun sonlandırılması, araştırmacıların tanımını yapamadığı bir mesele olarak kalmış, yapılan yorumlar ise sadece meselenin ilmi mi yoksa siyasi mi olduğundan öteye gidememiş bu minvaldeki sorular dahi kesin yanıtını bulamamıştır.”¹

Bu çalışmada mihnenin hadisçiler üzerindeki etkisini Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn arasındaki ilişkinin mihneden öncesi ve sonrasına odaklanılarak bu etki ortaya konulmaya çalışılacaktır. Hadis ilminde iki otoritenin, kadim iki dostun, hadis elde etme yolculuğu olan meşakkatli rihlelerde iki can yoldaşın arasının neden ayrılarak yerine kırgınlığın, küslüğün aldığı objektif bir perspektiften incelenecektir. Müslümanların arasına fitne ateşini sokan bu olayın faturasını yine Müslümanların ödediği, halen de ödemeye devam ettiği bir sürecin, ne tür önü alınamaz tahribatlara yol açtığı noktasında

---

¹ Rabia Zahide Temiz, “Mihne Sürecinde Bir Ehl-i hadîs/Muhammed bin İsmail el-Buhârî ve Halk'ü Efâli'l İbad Adlı Eseri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 21 (55 2015), 122.

bu çalışma fikir verebilecektir. Bu çalışma, mihne olayının sadece hadis ve hadisçiler üzerindeki etkisini değil, diğer İslâmî ilimlere olan etkisini de göstermesi açısından önemlidir. İslâm düşünce tarihinin önemli ekollerinden birisi olan Mu‘tezile’nin, mihnenin ağır faturasını ödediği de bir gerçektir. Zira siyasi rant ve rakiplerini yok etme politikası sonuçta ters tepmiş, yapılan zulümler karşılıksız kalmamıştır.

2. Araştırmanın Metodu ve Sınırlandırılması

Mihne dönemi siyasi, sosyolojik, psikolojik vs. açılardan çok boyutlu olduğu için konunun sınırlandırılması gerekmektedir. Ayrıca mihne döneminin genelde İslami ilimler özelde de hadis ilmi üzerinde etkisi büyük olmuş, günümüze değin bu alanda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmamız muasır iki önemli muhaddis özelinde olacaktır. Buna göre mihne öncesi ve sonrasında sadece Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile Yahyâ b. Maîn’in (ö. 233/848) aralarındaki ilişki ve bu iki alimin hayatlarını kapsayan dönem üzerine yoğunlaşılacaktır.

Her ilim dalının diğer ilim dallarından etkilendiği, onlarla birlikte ele alınması gerektiği noktasında bizler de mihne olayının tarih içerisindeki seyri dikkate alınarak mihne’nin muhtevası, konumu, diğer ilim dallarıyla olan ilişkisi, hadis, İslâm tarihi, filoloji, mezhepler tarihi, fıkıh, kelam, sosyoloji gibi ilimlerle birlikte ele alıp, bu ilimlerin verilerini de göz önünde bulundurarak değerlendirmede bulunacağız. Çalışma yürütülürken kaynak değerlendirmelerinde, mümkün olduğunca tarafsız kalmaya ve tarihi gerçekleri *tasviri* bir metotla tespit etmeye ve tespit edilen bulguları *tahlil* etmeye çalışılacaktır. Ayrıca araştırmanın daha iyi anlaşılması maksadıyla tarihi verilere dayanılarak, bütüncül bakış açısıyla, özellikle siyasi olaylarla birlikte ele alınıp, konu değerlendirilmeye gayret edilecektir.

3. Kaynaklar

Araştırma yapılırken hangi kaynakların kullandığına dair bilgiler dipnotta verilecektir. Ayrıca kaynakça kısmında bu kaynakların listesi arz edilecektir. Ancak çalışmanın temel kaynakları hakkında kısa bir bilgi verilmesi faydalı olacaktır.

Çalışmanın ana kaynakları arasında İslâm tarihi ve tabâkat (ricâl) kitapları bulunmaktadır. Mihne ile ilgili bilgiler için Taberî’nin *Tarih*’i, İbn-i Kesîr’in *el-Bidâye ve’n-Nihâye*’si, İbn Esîr’in *el-Kâmil fi’t-Tarih*’i başta müracaat edilen eserlerdendir.

Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in biyografileri için ise İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*'sı, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin *Tarîhu'l-Kebîr*'i, Zehebî'nin *Tarîhu'l-İslâm*'ı ve *Siyer-u A'lâmi'n-Nübelâ*'sı müracaat edilecek eserler arasındadır. Bunun yanı sıra İbnu Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'i, Ebu Nuaym'ın *Hilyetü'l-Evliyâ*'sı, Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*'i, İbnu Adî'nin *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*'i, İbnu Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'i, *Takrîbu't-Tehzîb*'i ve *Lisânu'l-Mizân*'ı, Zehebî'nin *Tezkiretu'l-Huffâz*'ı ve *Mizânu'l-İ'tidâl*'i, Ahmed b. Hanbel'in *kitâbu'l-İlel ve ma'rifetu'r-Ricâl*'i, Yahya b. Maîn'in *Târih*'i de istifade edilecek eserlerden bazılarıdır. Arapça kelimelerin yazımı hususunda ise Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır.

4. Kavramsal Çerçeve

Araştırma boyunca birçok kavram sürekli karşımıza çıkacaktır. Bu kavramların mefhumları ve tarihi arka planları hakkında bilgi vermek çalışmanın doğru anlaşılmasına katkı sunacaktır. Bu kavramlar içerisinden en önemli gördüklerimiz şunlardır:

4.1. Mihne

محن-امتحن kökünden türeyen mihne kelimesi “sınamak, denemek, inceliklerini düşünmek, arıtmak, eziyet etmek, sıkıştırmak, bir şeyin hakikatini araştırmak, boyun eğdirmek, kamçıya başvurarak dövmek, bir şeyin üzerinde derinlemesine düşünmek, aslına vakıf olmak, boyun eğdirmek, niyetini açığa çıkarmak, sorguya çekip eziyete maruz bırakmak” gibi anlamlara gelmektedir. İstilahî anlamda mihne, belli bir inanç sisteminin kabulünü sağlamak için yapılan baskı, soruşturma ve kovuşturma eylemidir.

Mihne kelimesi Kur'ân-ı Kerim Hucurat suresi 3. ayette:

إِنَّ الَّذِينَ يَعْضُونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَىٰ لَهُمْ مَعْفَرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ

“Allah resulünün huzurunda seslerini kısıyanlar var ya, işte onlar, Allah'ın gönüllerini takvâ konusunda sınadığı kimselerdir. Onlar için bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır.”

Mümteherine suresi 10. ayette ise;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَأَمْنَجُوهُنَّ

“Ey iman edenler! Mümine kadınlar muhacir olarak Size geldiklerinde, onları imtihan edin.” şeklinde geçmektedir.

Abbasî halifesi Me'mûn'un ölümünden kısa bir süre önce 218/833 yılında başlatılan, Mu'tasım ve Vâsık döneminde devam eden, Mütevekkil'in göreve gelmesiyle peyderpey ortadan kaldırılan, İslâm tarihinde ciddi ve kalıcı tahribatların yaşandığı, Mu'tezile ile özdeşleşen bazı siyasi uygulamaların siyasete alet edilmesiyle ortaya çıkan travmanın ortak adıdır.² Mihne hadisesi ilk başta kadılar, fukaha ve Ehl-i hadîs ulemâsının halku'l-Kur'ân konusunda sorguya çekilmesi şeklinde cereyan eder iken, sonrasında bu fikri reddedenlere resmi görev verilmemesi, onların şahitliklerinin kabul edilmemesi, baskı ve şiddet uygulanması, işten çıkarılması, maaşlarının kesilmesi, hadis meclisi kurmaktan men edilmesi, aşağılanıp hakarete uğratılması, tutuklanması, gözaltında tutulması, ev veya genel hapis ile cezalandırılması, kırbaçlanma hatta bazen de idam edilme cezalarına uğratılması şeklinde olmuştur.³ Bu durum iktidarın yanında yer almış, ona meşruiyet kazandırmış olan Mu'tezile'nin eliyle yapılmıştır. Bütün bunların temelleri ilmi platformlarda atılmıştır.⁴

4.2. Halku'l-Kur'ân

Mihne'ye kaynaklık eden, *halku'l-Kur'ân* yani Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) oluşu düşüncesinin menşei hakkında çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. Öncelikle bu tartışmanın Halku't-Tevrât (Tevrat'ın yaratılmışlığı) meselesinden hareketle bu düşüncüyü Müslümanlar arasında yayan kişinin Yahudi asıllı Lebid b. A'sâm ile yeğeni Tâlût tarikiyle Beyân b. Sem'ân (ö. 119/737), Muğire b. Saîd (ö. 119/737), Ca'd b. Dirhem (124-742) tarafından savunulmuştur.⁵ Emevilerin yanlış ve haksız icraatlarını, "Allah'ın ezeli takdiri" olarak takdim etme doktrinlerini çürütmek için tarafından savunulan "halku'l-Kur'ân" söylemini yayarken Halife Hişâm'ın (105-125/724-743) emriyle Beyân gibi Câ'd da Irak emiri Halit b. Abdullah el-Kasri tarafından öldürülmüştür.⁶ Sonrasında bu düşüncüyü Cehm b. Safvân (128/745-46) savunmuş, konu hakkında kitap bile yazmıştır.⁷ Mu'tezilî

² Hasan Onat, "Mu'tezile ve Mihne", *Mihne Süreci ve İslâmi İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 195.

³ Öztürk, "Mihne ve Tefsir", 121; Mustafa Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2021), 59.

⁴ Mustafa Öztürk, "Mihne ve Tefsir", 121; Aydın, "İslâm Mezhepleri Tarihi", 133.

⁵ Muharrem Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları", *Bilimname* 37/1 (2019), 360; Mustafa Öz, "Ca'd bin Dirhem" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/542-543; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997), 15/371.

⁶ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", 29; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371; Şerafettin Gölcük, "Beyân b. Sem'ân" (İstanbul: Tdv, 1992), 6/28-29.

⁷ Mehmet Nadir Özdemir, "İslâm Medeniyetinin İmkânı: Erken Abbasi Çağı Kapsamında Ulema-Ümera", *Turkish Studies Historical Analysis* 14/4 (2019), 983; Rabia Zahide Temiz, "Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis,

kelamcılar ile Şîh âlim Hişâm b. Hâkem (ö.179/795) arasındaki tartışma konuyu yeniden alevlenmiştir.⁸

Me'mûn'un iktidarına kadar bireysel düzeyde devam eden bu tartışma, Me'mûn döneminde Mu'tezilî İbn-i Ebû Duâd ile Bîşr b. Gıyas el-Merisî öncülüğünde sistemli bir şekilde savunulmuş ve devlet meselesi haline gelmiştir.⁹ Zamanla bu mevzu Mu'tezilî doktrin halini almıştır. Bu fikri benimsemeyenler ise baskı, şiddet hatta öldürülme ile karşı karşıya kalmışlardır.¹⁰

Bu tartışmanın kaynağı hakkında "logos" kelimesinin Arapça'ya "kelam" şeklinde tercüme edilmesi neticesinde ilahi kelamın ezeliyeti meselesi hakkında tartışmalara sebebiyet verdiği¹¹ bildirilmesinin yanında Hıristiyan ilahiyatçılarından Yuhanna ed-Dımaşkı'nın Müslümanlara karşı Hz. İsa'nın uluhiyyetini kanıtlamak için "*İsâ Allah'ın Resulü ve kelimesidir*"¹² ayetinden hareketle İsa'nın "kelimetullâh" olduğunu, kelimullâh olan Kur'ân'ın mahlûk olamayacağı iddia edilmiştir.¹³ Müslümanların bayraktarlığını yapan Mu'tezile, Hz. İsa'nın mahlûk olduğunu söylerken kelimullah/Kur'ân'ın mahlûk olmadığını savunmaları halinde güç durumda kalacaklarından İsa gibi Kur'ân'ın da mahlûk olduğu görüşünü benimsemiş, taaddüd-i kudemâ gerekeceği endişesiyle kelam sıfatı dâhil tüm sıfatları reddetmiştir.¹⁴

Başka bir iddia ise halku'l-Kur'ân meselesinin *ilahi sıfatların ezeli veya hadîs* kabul edilmesine bağlı olarak ortaya çıkmış bir kavram olduğu, halku'l-Kur'ân meselesinin ortaya çıkmasında yabancı fikirlerin herhangi bir tesirinin söz konusunun olmadığıdır. İslâm toplumundaki fikrî düşüncenin gelişimi ve kelâmî problemlerin tartışılmaya başlanmasıyla gündemdeki yerini almıştır.¹⁵ Ali Sami Neşşar, İrfan Abdülhamid ve bazı oryantal çevreler

---

Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve Halk'u Efâlî'l İbâd Adlı Eseri", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 21 (55 2015), 111; Mahmut Yıldız, *Halku'l Kur'ân Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları* (İstanbul, Yüksek Lisans, 2003), 35.

⁸ Mustafa Taş, "*Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî*", Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/10 (Şubat 2017), 95-106.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *er-Red alez 'Zenâdika ve 'l-Cehmiyye* (Kuveyt: Ğarâs, 2005), 1/44-45.

¹⁰ İbn Kesîr, a.g.e, 10/474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/68; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1988), 193; Ahmet Saim Kılavuz, "*Bîşr bin Gıyas el-Merisî*" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992), 220-221.

¹¹ Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/371; Yıldız, *Halku'l Kur'ân Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları*, 35.

¹² Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin, *Kur'ân-Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009), en-Nisa, 4/171.

¹³ Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/371; Akoğlu, "*Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları*", 361.

¹⁴ Muhammed Ebu zehra, *Tarih Boyunca İslâm Hukuk Okullar ve Sekiz Büyük Alim*, çev. İ.E Dal (İstanbul: İhya, 1986), 2/354; Hârûn Ögmüş, "*Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İtikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi*", Selçuk ÜİFD 28 (2009), 19-20.

¹⁵ Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/371.

bu görüşe sahiptir.¹⁶ Mu‘tezile’ye göre tevhidin özü, sıfatların nefyi ile olur. Zatiyla âlim, zatiyla kâdir ve zatiyla hayat sahibi olan Allah’a, sıfatların nisbet edilmesi, O’nun ulûhiyetine ortak olması anlamına geldiğinden kelâm sıfatına bağlı olarak Kur’ân’ın yaratılmışlığı problemi ortaya çıkmıştır.¹⁷ Etki alanı genişleyen tartışmalar Allah’ın sıfatları gibi *kelam sıfatının* kabulü veya reddi de fırkaların görüşleri doğrultusunda şekillenmiş, neticede sıfatların ezeliğini kabul edenler kelam sıfatının da ezeli olduğunu kabul etmiş; sıfatların ezeliğini reddedenler aynı şekilde kelam sıfatının da ezeli olamayacağını kabul etmişlerdir.¹⁸

Son olarak bu tartışmanın menşeinin siyasi muhalefet amaçlı olduğuna dair görüşür. Bu görüşe göre iktidar nüfuz sahibi, topluma öncülük edebilen şahsiyetleri etkisi altına alıp, onların etki alanlarını daraltmak istemektedir. Me’mûn’un 6 yıl boyunca Bağdat'a girmemesinin arka planında bu etki alanının yaratmış olduğu güvenlik sorununun yattığı ileri sürülmüştür.¹⁹ Sonrasında dini bir söylem olan Halku’l-Kur’ân fikri geliştirilerek bu yolla nüfuz sahibi muhafazakâr hadisçiler ve fakihler etkisizleştirilmeye çalışılmıştır.²⁰ Halku’l-Kur’ân söyleminin kabulü halifenin siyasi alanda olduğu gibi dini alandaki yetkinliğini, önderliğini kabul etme olarak değerlendirileceği; aksine halde bu söylemin reddinin halifenin sıradan bir insan olduğu, dini otoritesinin sona erdiği, ulemanın dinin koruyucusu konumuna yükseldiği, halifeye yetki alanı olarak sadece kamu alanının bırakıldığı vurgulanmış olacaktır. Dolayısıyla *ulul emr’e* itaatten maksadın ulemaya itaat olarak görüleceğinden, olay halifenin otoritesine karşı tehdit oluşturmaktadır ve bu tehdidin bertaraf edilmesi gerekmektedir.²¹

4.3. Ehl-i hadîs

حديث-يحدث-حدثا-حداثة Kök kelimesinden türeyip birşeyin meydana gelmesi, oluş, yenilik, yeni şeyler anlamlarında kullanılmaktadır.²² “*Ashâb-u hadîs, sâhib-u hadîs, ehl-i eser, ehl-i ilm*” gibi isimlerle de ifade edilen *ehl-i hadîs*, sahabe ve tabiun döneminde

¹⁶ Akoğlu, “*Siyasallaşma Sürecinde Halku’l-Kur’ân Tartışmaları*”, 361; Bayram Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me’mûn Dönemi Mihnesi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt, Doktora, 2019), 98..

¹⁷ Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 21.

¹⁸ Nafî Yaşar, *İlk Üç Asırda Kelam Tartışmaları ve Taberî* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 120.

¹⁹ Musa Bağcı, “*Genel Müzakere*”, *Mihne Süreci ve İslâmi İlimler Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Aoy, 2016), 211.

²⁰ Öztürk, “*Mihne ve Tefsir*”, 122.

²¹ Mehmet Zeki İşcan, “*Kelam Ezeli ise Din Mahallidir*”, *Mihne Süreci ve İslâmi İlimler Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 201.

²² Ebu’l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Mısrî İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1990), 13/131.

Medine ekolü veya *Hicazlılar* olarak; hicri ikinci asırdan itibaren ise *ehl-i hadîs*, sonraki yüzyıllarda ise *Ehl-i Sünnet* ismiyle adlandırılmıştır. Mefhum olarak ise *ehl-i hadîs*; hadis rivayetiyle meşgul olan raviler, kendini hadis ilmine adanmış, hadis öğrenim ve öğretimiyle meşgul olan, râvilerin durumlarını bilen ve hadisi ilgilendiren bütün konularda söz sahibi olan, öğrendiği hadise göre amel etmeye gayret eden manasında kullanılmıştır.²³ Dini metinlerde yer alan bilgilerle iktifa edip, naslarda (Kur'ân ve Sünnet) yer almayan meseleleri tartışma konusu yapmaktan kaçınan, zaruret olmadıkça rey ve kıyasa başvurmayıp, ayet ve hadisin zahiri manasıyla yetinen, müteşabihî-itikadî meseleler hakkında yorum yapmaktan kaçınan ehl-i hadîs, meselelere selef tarafından anlaşıldığı şekliyle yaklaşp, bunlar üzerine yeniden yorum yapma gereksinimi duymamışlardır.²⁴ Bu grup sonradan ortaya çıkan her şeyi *bid'at* veya *re'y* olarak kabul etmekte, bu konulara girmemekte ve tartışmamaktadırlar. Buna göre Kur'ân, Sünnet ve sahabe görüşleri dışındakilerini kabul etmemektedirler. Karşıt fikirde olanlar ehl-i hadisi küçümsemek amacıyla “Haşviyye” olarak nitelendirmişlerdir. Ehl-i hadise, içi boş, çerçöp taşıyıcıları, avam ve cahil anlamına gelen bir kelime olan haşviyye kelimesini kullanırlarken bununla aslında nassa bağlı kalıp, aklını kullanmayanlar, kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığına inananlar ve âhâd hadislere dayanarak itikadî konularda hüküm verenler anlamını kasetmekteydiler.²⁵

Bu yönüyle ehl-i hadîs, sadece hadisçilik değil aynı zamanda bir itikadi fırka ve fıkıh ekolü olup, Eş'arî (ö. 324/935-36)'den önce Sünnîliği kurup onu sistemleştirmişlerdir.²⁶ Müslümanlar arasında meydana gelen ayrılıklar neticesinde siyasi ve itikadi fırkaların her biri kendi görüşünü yayabilmek ve taraftar toplamak gayreti içerisinde hadisleri istedikleri gibi yorumlayıp, görüşlerine uygun hadis uydurmaktan geri durmaz iken, ashâb-ı hadîs, Peygambere ait sahih hadisleri rivayet ederek sahihini,

²³ Osman Aydın, “*Ehl-i Hadîs*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1994), 10/507-508.

²⁴ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara İFAV, 2009), 28; Halit Özkan, “*Ehl-i Hadis ve Cehmiyye'nin Kur'ân-Sünnet Anlayışı 'Halku'l-Kur'ân' Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme*”, Kuramer Yayınları: 44 Sünnet Serisi: 2 (2020), 163-168; Şengül Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 68; Mustafa Öztürk, “*Mihne ve Tefsir*”, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 125.

²⁵ Metin Yurdagül, “*Haşviyye*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/426-427; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 51-58.

²⁶ M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehli Sünnetin Kurucu Ataları* (Ankara: Otto, 2012), 56.

sahtesinden ayırt edip, bozguncu fikirlerin yayılmasına az da olsa engel olmuş, İslâmın asıl şeklinin korunmasında büyük rol oynamışlardır.²⁷

4.4. Mu‘tezile

عزل - يعزل - عزلا kök kelimesinden türemiş olup “uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek, emekliye ayrılmak, bir kenara koymak” manalarına gelen Mu‘tezile kavramı; hicri ikinci asrın başlarında Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ile Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) arasındaki büyük günah (mürtekib-i kebire) işleyeninin durumu ile başlayan tartışmanın neticesinde ehl-i hadîsten ayrılarak kendi fikirleri etrafında şekillenen bir ekole verilen addır. Buna göre Mu‘tezile’nin temelleri fukahanın ve ashabu’l-hadisın üyeleri olan Vâsıl b. Atâ ve kayın biraderi Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) tarafından atılmıştır.²⁸ Emeviler döneminde büyük günah meselesi ile Allah’ın sıfatları mevzuundaki tartışmalarla şekillenen bu düşünce sistemi, Abbasiler döneminde tercüme faaliyetleriyle felsefi fikirlerden beslenerek güçlenmiştir. Daha çok kelimî konularda etkisini gösteren Mu‘tezile, Me’mûn’un iktidara gelişiyle resmî mezhep haline gelmiş ve en güçlü dönemini yaşamış; usul-ü hamse (tevhid, adalet, el-va’d ve’l-va’id, el-menzilet’u beyne’l-menziletayn ve emr-î bi’l-ma’rûf ve’n-nehî ani’l-munker) esasları üzerine şekillenen, dinî-politik bir harekettir.²⁹

Ehl-i Sünnet’e mensup âlimler “uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek” anlamlarından hareketle, Mu‘tezile kavramının “İslâm ümmetinin görüşlerinden kopmak, ümmetin genel görüşünden ayrılmak” anlamına geldiği konusunda ısrar ederken, bu firkanın mensupları “temizlik ve ehl-i takva” anlamını tercih etmektedirler.³⁰

Bu fırka Halife Mansûr (ö. 158/775) dönemine kadar siyasete mesafeli davranmış, siyasi davetlere dahi sıcak bakmamışlardır. Ayrıca Hârûnürreşîd (ö. 193/809) dönemine kadar yönetim nazarında pek itibara alınmamışlardır. Hz. Ali sempatanlığı, Alioğulları taraftarlarına olan yakınlığı, Zeydîler ile iç içe olmaları ve bazı isyanları desteklemeleri, Hârûnürreşîd’in onlara sıcak bakmamasına sebep olmuştur. Bermekî ailesinin yönetimde söz sahibi olmaları, Mu‘tezile’yi desteklemeleri ve onları ilmi münazaralara katmaları

²⁷ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 30-31; Özkan, “Ehl-İ Hadis ve Cehmiyye’nin Kur’ân-Sünnet Anlayışı ‘Halku’l-Kur’ân’ Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme”, 159-160; M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehli Sünnetin Kurucu Ataları*, 9.

²⁸ Avni İlhan, “Amr b. Ubeyd” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991); F. Omar, “Me’mûn Öncesi Mu‘tezile-Abbasi İlişkileri”, çev. Muharrem Akoğlu, *Erciyes üsbe* 13 (2002), 372.

²⁹ Osman Aydın, “İslâm Mezhepleri Tarihi”, *Mu‘tezile*, ed. Hasan ONAT - Sönmez KUTLU (Ankara: Grafiker, 2012), 127.

³⁰ Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 6.

sonucu Mu'tezile siyasete kapı aralamaya başlamıştır. Bermekî ailesinin görevden uzaklaştırılmasıyla birlikte Bısr b. Mu'temir (ö. 210/825) ve Sümâme b. Eşres'in (ö. 213/828) Rafizilik ve Zındıklıkla itham edilerek hapse atılmalarına ve onları işkencelere maruz bırakırken, Hârûnürreşîd'in son dönemlerine doğru Mu'tezilî âlimlerin bilgi donanımlarından istifade etme düşüncesi tekrar Mu'tezile'yi kıymetli hale getirmiştir. Bunun sonucunda ise hapisteki Mu'tezilî taraftarlar toplu halde serbest bırakılmıştır. Me'mûn'un iktidara gelmesiyle sarayda söz sahibi konuma gelmiş olan Mu'tezile, ilmi oturumlarda gündemi belirler olmuştur.³¹ Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde ise siyasi zirveyi yakalayan Mu'tezile, yönetime uzun vadede alternatif yeni bir gücün habercisi olarak ortaya çıkmış ve bir tehdit unsuru olarak algılanıp, bertaraf edilme noktasında Mihne hadisesinde bir argüman olarak kullanılmıştır.³²

Sonuçta mihne olayından aldığı ağır darbeyle silikleşmiş olan Mu'tezile, yok olmayla karşı karşıya kalmış, ancak Zeydîlik ve İmamiyye Şîası içerisinde varlık mücadelesi vererek hayat bulmaya çalışmıştır.³³ Mutezile; Vâsıl ve Amr döneminde mayalanma, mihne olaylarının yaşandığı dönemde olgunlaşma, Mütevekkil'den sonraki dönemde tekrar varoluş mücadelesi ve akabindeki dönemde ise Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısına yönelik olarak değerlendirilmiştir.³⁴

---

³¹ Aydın, "İslâm Mezhepleri Tarihi", 132.

³² Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", *Mihne Süreci ve İslâmi İlimlere Etkisi*, ed. M.Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 36-39.

³³ Omar, "Me'mûn Öncesi Mu'tezile-Abbasi İlişkileri", 373-375; Elif Taşkan Demiroğlu, *Abbâsi Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019), 84.

³⁴ Akoğlu Muharrem, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", *Bilimname XIX 2* (2010), 7-23.

I. BÖLÜM

MİHNE DÖNEMİ

Çalışmamızın bu bölümünde mihne olayına zemin hazırlayan faktörler, Me'mûn dönemi siyasi olaylar, ilmi çalışmalar, halku'l-Kur'ân fikrinin Me'mûn'un düşünce dünyasında yer edinme süreci, onun bu düşünceyi savunmasındaki amacı, bu tartışmaya taraf olanların savundukları tezler vs. konulara değinilecektir. Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil döneminde siyasi gelişmeler ve bunların mihne dönemine yansımaları gibi konular işlenilmeye çalışılacaktır. Böylelikle tartışmanın cereyan ettiği dönemle alakalı siyasi, sosyolojik ve psikolojik etkiler geniş açılardan bakılmak suretiyle objektif bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1.1. Mihne Öncesi Döneme Kısa Bir Bakış

Hulefâ-i Râşidîn döneminde ümerâ ve ulemâ ayrımı yapılmazken, ümerâ ile ulemâ kendi sosyal statüsünün farkındaydılar. “Cebr doktrini” sonucunda ulemâyı tanımayan Emevi ümerâsı Haccâc'a (ö. 95/714) karşı h. 82/701 yılında girişilen kurra (ulemâ) isyanında âlimlere uygulanan mihne, yalnızca sorgulamadan ibaret değildir. Bu zulüm, baskı, işkence hatta öldürmelere kadar uzanmış,³⁵ Amir b. Şurahil eş-Şâ'bî (ö. 104/722), el etek çekerek evine kapanmak zorunda kalmış, büyük âlimi Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) iktidarın hışmına uğramış, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) ise isyanda aktif rol oynadığı için uzun yıllar sürgün hayatı yaşamış, akabinde yakalanıp ölüme terk edilmiştir.³⁶ Bu zulümden, sapkın kabul edilen anlayışlar da nasibini almış, Gaylân ed-Dimeşkî (ö. 125-742) gibi şahsiyetler ölümle cezalandırılmıştır.³⁷

Abbasi iktidarı döneminde ise yöneticiler kendi sosyal statülerini artırmak için Pers modeline benzer Politik-Karizmatik liderci bir dini söylem olan âlimlerin ve halkın hoş görmediği *Halifetullah* tabirini kullanmışlardır. Bu yolla ulemânın kendilerine destek

³⁵ Özdemir, “İslâm Medeniyetinin İmkânı: Erken Abbasi Çağı Kapsamında Ulema-Ümera”, 981.

³⁶ Ramazan Yıldırım, “Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı”, Mîlel ve Nihal (inanç, kültür ve mitoloji) Araştırmaları Dergisi 8/1 (2011), 50-51; Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/552-554.

³⁷ Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı* (Ankara: Otto, 2017), 18-19.

olmasını istemişlerdir. Destek bulamayan halife ve valiler yaptığı zulümlere devam etmiş, kendilerine karşı çıkan ulemâ, işkenceye maruz kalmış ve hapse atılmışlardır.³⁸

Halife Seffâh'ın (ö. 136/754) "*Ben kan dökücüyüm, helak edici ihtilalciyim!*" söyleminin arka planında bu dinî-siyasî statünün korunması vardır. Nefsu'z-Zekiyye'nin (ö. 145/762) "*er-Rıza min Âli Muhammed*" anlayışıyla ehl-i beyt adına Halife Mansûr'dan (ö. 158/775) kendilerine de pay verilmesini talep etmesi üzerine Halife Mansûr'la aralarında uzun süren polemikler, çözülemeyen sorunlar, geniş çaplı isyanlara sebebiyet vermiş, iktidar başkenti Haşimiye'den 145/762 yılında kurulan Bağdat şehrine taşımak zorunda kalmıştır.³⁹ Âlimlerin saltanata bakışını nötrleştirmek ve kendi icraatlarının doğrulatmak için kadılık teklif edilen Ebû Hanîfe, sırf bu teklifi reddettiği için işkencelere tabi tutulmuş, sonunda Halife Mansûr tarafından hapisanede zehirleterek öldürülmüştür.⁴⁰ Büyük muhaddis ve müctehid Süfyân-ı Sevri'yi (ö. 161/778) kendine tehlike gördüğünden olacak ki onu Mekke'de hapsedirmiştir.⁴¹ Adı bir isyana karışan büyük hadis ve fıkıh otoritesi Mâlik b. Enes (ö. 179/795) de aynı şekilde Mansûr döneminde işkencelere tabi tutulmuştur. Halife Mehdî döneminde Sâhibu'z-Zenâdika isimli özel dairenin oluşturularak sapkın kabul edilen akımlara en katı şekilde mihne politikası uygulanması ve halifenin bizzat sorgulamalara katılması; bu uygulamaların Halife Hâdî (ö. 170/786) döneminde de devam etmesi, Alioğullarının ayaklanması bastırılarak, ehl-i beytten birçok insanın öldürülüp, vahşi hayvanlara yem yapılmasının arka planında yatan şeyin işte bu statü mücadelesi olduğu aşikârdır.⁴² Siyasi erk bunu yaparken dinî bir söylem geliştirerek, denge siyaseti gütmeleri, rakip mezhep ve fırkalara karşı başka fırkalardan güç devşirmeleri, onların desteğini almaya çalışmaları, bu statüyü kaybetmeme adımları olarak yorumlanmıştır.⁴³ Neticede siyasi iktidar uğruna mihne politikalarının devamına ve hapisanelerin rağbet görmesine sebebiyet vermiştir.⁴⁴

Hârûnürreşîd devlet adamlığının yanında dindarlığı tevazusunun yanında, ehl-i küfre ve bid'ât sayılan zümrelere karşı takındığı tavizsiz tutumuyla da ün salmıştır. Babası ve dedesi tarihi ile hadis rivayet eden Hârûnürreşîd, ilme ve ilim adamlarına, özellikle

³⁸ Özdemir, "*İslâm Medeniyetinin İmkânı: Erken Abbasi Çağı Kapsamında Ulema-Ümera*", 982-985.

³⁹ Çınar, "*Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*", 130-132; Metin Yılmaz, "*Abbâsiler Dönemi Bağdat Zıندانları*", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 86.

⁴⁰ İhsan Süreyya Sırma, *Abbâsiler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995), 24-27.

⁴¹ Sırma, *Abbâsiler Dönemi*, 39.

⁴² Sırma, *Abbâsiler Dönemi*, 44; Özağşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 19-23.

⁴³ Mutlu Saylık, "*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 33 (2019), 170.

⁴⁴ Metin Yılmaz, "*Abbâsiler Dönemi Bağdat zıندانları*", 16/1 (2016), 84-85.

hadisçilere ve hadis ilmine ayrı bir önem verir, hadislerin hafife alınmasına izin vermezdi. Hârûnürreşîd huzurunda boynu vurulmuş bir adamı göstererek “*Bu adam Kur’ân mahlûktur dediği için kendisini öldürttüm*” demesi,⁴⁵ onun ehl-i bid’âta karşı da takınmış olduğu sert uygulamaların bir neticesi olarak, halku’l-Kur’ân fikrinin onun döneminde alenen söylenmesini baskılamıştır. Öte yandan iktidara alternatif olabilecek âlimler ve nüfuzlu şahsiyetler nasibine düşen kovuşturmayı almışlardır. Böylelikle bu genel siyaset devam etmiştir. Nitekim Hârûnürreşîd döneminde hilafete alternatif oluşturma gayreti içerisine girenler ağır bir şekilde cezalandırılmış, devletin istikrarı açısından muhtemel her türlü tehlike tavizsiz şekilde ortadan kaldırılmıştır.⁴⁶ Bunun en tipik örneği İmam Şafî’dir (ö. 204/820) ki Yemen’de kadılık yaparken bazı kimseler onu halife Hârûnürreşîd’e jurnalleyip, onun hilafete niyeti olduğu söylenmiş,⁴⁷ 30 yaşındaki İmam Şafî zincire vurulu halde katıra bindirilerek Bağdat’a getirilmiş, beraberindekiler idam edilmiş, yapılan tetkikler neticesinde kendisinin böyle bir niyetinin olmadığı anlaşılınca serbest bırakılmıştır.⁴⁸ Bir diğer önemli olay ise H. 187’de beraberce çalıştığı Bermekî ailesinin adeta yok edilircesine kılıçtan geçirilmesi, evlerinin yıkılıp, eserlerinin berataraf edilmesidir. Bu olayın arka planında Hârûnürreşîd’in hangi şehre gittiyse oranın Ca’fer b. Yahya el-Bermekî’nin (ö. 187/803) olduğunu öğrenmesi, onun Abbase ile olan münasebeti, Yahya b. Abdullah b. Hasan’ı izinsiz serbest bırakması, Bermekî ailesinin çok geniş nüfuz sahibi olması, hilafet makamı için tehlike arz etmesi, iktidarın alternatifini olarak görülmüş, böylelikle 17 yıl süren Bermekî ailesinin vezirlik görevi sona ermiştir.⁴⁹

Tüm bu olanlar da göstermektedir ki siyasi irade, kendisine alternatif olabilecek âlimler, kanaat önderleri ve nüfuz sahibi kişileri kendi tarafına çekmek ancak bunu beceremezse bertaraf etmek için şiddet ve baskı yoluyla rakibini sindirmeye çalışmak, bunda da başarılı olunmazsa bir yolunu bulup onu ortadan kaldırma kararlılığını göstererek muhaliflerinden kurtulmaya çalışmıştır denilebilir. Hârûnürreşîd döneminde Mu‘tezile’nin belli bir dönemde kısıtlanmaya çalışılmasının arka planında da onların tehdit olarak algılanmaları yatmaktadır.⁵⁰

⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, (Büyük İslâm Tarihi), çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1995), 10/363-365; Sırma, *Abbâsiler Dönemi*, 47-58.

⁴⁶ Yılmaz, “*Abbâsiler Dönemi Bağdat Zindanları*”, 89.

⁴⁷ Bilal Aybakan, “*Şafî*” (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2010), 38/223-233.

⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/425.

⁴⁹ Ebu Cafer Muhammed bin Cerir’üt-Taberî, *Târîh-i Taberî*, çev. M.Faruk Görtünca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.), 4/452-458; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târîh*, 6/158-162; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/318; Sırma, *Abbâsiler Dönemi*, 62.

⁵⁰ Akoğlu, “*Mu‘tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri*”, 15.

Hârûnürreşîd'in H.175 senesinde eşi Zübeyde bnt. Mansûr'un isteği üzerine henüz beş yaşında olan oğlu Emin'i (ö. 198/813), h. 182 senesinde ise Me'mûn'u veliaht tayin etmesi ileride iki kardeş arasında fitne ateşi sokacağı endişesini ortaya çıkarmıştır.⁵¹

Me'mûn, babası Hârûnürreşîd'in 193 yılında vefatı üzerine halife olan Emîn'e mektup yazmış, kendisine saygısını sunmuş ve kendisine biat edeceğinin garantisini vermiştir.⁵² Bunu da kendisine gönderdiği değerli mücevherlerle desteklemiştir. Ancak 194 yılına gelindiğinde Emin, Fazl b. Rebî'in (ö. 208/823) telkinleriyle henüz 2 yaşındaki oğlu Musa'yı veliaht tayin etmiş, Me'mûn'u ve Kâsım'ı veliahtlıktan azletmiştir. Me'mûn'un adını hutbelerde anmaktan ve paralardan kaldırmış, babasının Kâbe'ye astırdığı veliahtlık ahidnameyi kaldırıp, atmıştır.⁵³ Bu durum Fazl b. Rebî' ve Araplarca desteklenen Emîn ile Fazl b. Sehl (ö. 202/818) ve İranlı unsurlarca desteklenen Me'mûn arasında siyasi bir çekişmeye kapı aralamış, Abbasi hilafetinin kurulması ile başlayan Arap-mevâlî siyasi nüfuz mücadelesi Ebu Müslim ve Bermekî'lerin ardından Emin-Me'mûn çatışması şekline bürünmüş ve büyük bir iktidar mücadelesi halini almıştır.⁵⁴

Emin, Me'mûn'u veliahtlıktan azlettikten sonra Me'mûn boş durmamış, İranlı mu'tedil Şîî kitlesini kazanmak için gerekli adımları atmıştır.⁵⁵ Bu arada Emin'in yönetimi altındaki bölgelerde çeşitli isyanlar baş göstermiş, toplumsal düzen bozulmuş, bir süre Hüseyin b. Ali b. Mahan tarafından halifelikten indirilip, zincire vurularak hapse atılmış, Fazl b. Rebî' savaşta korkup kaçmış, Abbasî ve Arap desteği de kaybedilmeye başlanmıştır.⁵⁶ Bağdat'ı harabeye çeviren ve birçok kişinin ölümüne sebep olan Emin ve Me'mun arasındaki iktidar mücadelesi 4 yıl 8 aylık bir sürenin sonunda, henüz 28 yaşında olan Emîn'in 198/813 yılında öldürülmesiyle nihayete ermiştir. Emîn'in kesik başı Me'mûn'a gönderilmiş, o da bunu görünce secdeye kapanmış ve kesik başı getirene 1.000.000 dirhem ödül vermiştir.⁵⁷ Tedbirsiz, müsrif, siyasi düşünceleri zayıf bir kişiliğe sahip olan Emîn, içkiye, oyun-eğlence ve zevk-û sefâya olan düşkünlüğüyle tanınmış,

⁵¹ Taberî, *Târih-i Taberî*, 4/448; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medineti's-Selâm* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, 2001), 4/541; İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târih)*, çev. Abdullah Köse (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 6/112; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/317.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/189.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/202.

⁵⁴ Taberî, *Târih-i Taberî*, 4/472; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/171; Nahide Bozkurt, "Me'mûn" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 29/101.

⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/217; Bozkurt, "Me'mûn", 29/101.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/229.

⁵⁷ Taberî, *Târih-i Taberî*, 4/484-486; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/409-411; Bozkurt, "Me'mûn", 29/101.

namazı az kılmakla itham edilmiştir. Çokça gezen Emin, eğlenmek için binalar yaptırmış, çok para harcamış ve bundan dolayı defalarca protesto edilmiştir. İktidarı sallanmaya başladığı zaman bile eğlence ve sefahatinden geri durmamış, Herseme ve Tahir şehre girip, savaşın kızıştığı, kuşatmanın şiddetlendiği zamanda bile bir gece ay ışığında sarayından çıkarak, Dicle kıyısına gitmiş, kendisine içki ve cariyeye getirilmesi emrini vermiştir.⁵⁸

Bu yönüyle bakıldığında mihne politikası sadece bir kişiyle nitelenecek, sadece bir dönemi kapsayacak nitelikte değil, siyasi erkin kendisini tehlikede gördüğü her oluşuma karşı savunma, tahtını koruma, dünyevi menfaatlerini garantiye alma gayreti içerisinde olmuştur. Dolayısıyla halku'l-Kur'ân söyleminin kelâmullaha bakan yönüyle teolojik; otoriteyi elinde bulunduranların bunu dikte etmeleri ve politik bir araca dönüştürmeleri açısından siyasi olduğu aşikârdır.⁵⁹

Bunun delillerinden biri de yaklaşık 208 yılında Abdulazîz el-Kinânî el-Mekkî (ö. 240/854) ile Bısr b. Gıyas el-Merisî (ö. 218/833) arasındaki tartışmalarda Me'mûn'un Kinânî'nin görüşlerini beğenmiş ve kendisini on bin dirhem ile mükâfatlandırmış olmasına rağmen ilerleyen dönemlerde bu Mu'tezilî fikri dikte etmeye başlaması da onun bu doktrini siyasi amaçlar uğruna kullandığının göstergesi olarak görülmüştür.⁶⁰

1.2. Abdullah el-Me'mûn Dönemi (198-218/813-833)

Abbasî iktidarının en parlak günlerinin yaşandığı bu dönemde çeşitli siyasi olayların görülmesinin yanı sıra, özellikle halk'ul-Kur'ân söylemi ile mihne olaylarına siyasi malzeme yapılarak haksızlıklara kapı aralanmıştır.⁶¹ Öncelikle bu dönemin siyasi durumuna kısaca bakalım.

1.2.1. Siyasi Durum

Abdullah el-Me'mûn 15 Rabiulevvel 170 (786) yılında Bağdat yakınlarındaki Yasiriye'de, amcası Hâdî'nin öldüğü ve babası Harûnürreşid'in iktidara geldiği gece

---

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/256; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/407-409; Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 68; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/168; Yılmaz, "Abbasiler Dönemi Bağdat zindanları", 90.

⁵⁹ Mustafa Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 26.

⁶⁰ Muharrem Akoğlu, "El-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname VIII 2* (2005), 30; Mehmet Erdoğan, "Abdulazîz b. Kinânî" (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002).

⁶¹ Mahmut Şakir, *Hiz. Adem'den Günümüze İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman, 1993), 4/171.

doğmuştur.⁶² Annesi Soğd (İran) asıllı Meracil el-Baziye adlı cariyedir.⁶³ Me'mûn az sayıdaki hafız halifelerdendir.⁶⁴ Küçük yaştan itibaren kendini ilme vermiş, çok iyi eğitim görmüştür.⁶⁵ Edebiyat, felsefe, riyaziyat, tıp, astronomi, kimya, ferâiz, kelam, nahiv, ilm-i nücüm gibi çeşitli ilimlerden haberdar olan Me'mûn, Ebu Yusuf'tan (ö. 182/798) Hanefî fikhını; Hüseyim b. Beşir (ö. 183/799), Abbâd b. Avvâm, Yusuf b. Atıyye gibi dönemin âlimlerinden de hadis dersleri almıştır.⁶⁶ İlimde olduğu kadar siyaset ve askeri sahadaki bilgisi ile de meşhur olan Me'mûn, yetişmesi ve özellikle de siyasi gelişiminde Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, Fazl b. Sehl'in (ö. 202/818) yanı sıra Mu'tezilî âlimlerden Sümâme b. Eşres'in (ö. 213/828) etkisi büyüktür.⁶⁷ Ayrıca Sümâme b. Eşres, halku'l-Kur'ân söyleminin yanı sıra Muâviye'nin meclislerde lanetlenmesi hususunda Me'mûn'u teşvik etmiştir.⁶⁸

198 yılında iktidara gelen Me'mûn, iç isyanların oldukça yoğun olduğu bir manzara ile baş başa kalmıştır.⁶⁹ Öncelikle onu kardeşi Emîn'in ardından 201 yılında amcası İbrahim b. Mehdi'nin (ö. 224/839) halife olarak ortaya çıkmasıyla giriştiği iktidar mücadelesinde görmekteyiz.⁷⁰

Bununla birlikte dönemin önemli meselelerinden birisi de bir türlü bastırılmayan, yaklaşık yirmi iki yıl (202/223-818/838) süren Azerbaycan civarında ortaya çıkan Bâbek el-Hürremî isyanıdır. Kişinin anne, kız kardeş ve kızıyla evliliği uygun gören, kadınları ortak mal kabul eden, tenasühe inanan Bâbek el-Hürremî; bu isyanda birçok köy yakmış, 250.000'den fazla kişi katletmiş, yağma ve çapulculuk yaparak Horasan'dan gelen kervan ve hac kabilelerine büyük zararlar vermiştir.⁷¹

---

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/375; Şemseddin Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu-l İslâm* (Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabî, 1991), 15/227.

⁶³ Bozkurt, "Me'mûn", 29/101.

⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/463-465.

⁶⁵ Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 75.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu-l İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991), 15/227.

⁶⁷ Bozkurt, "Me'mûn", 29/101-104.

⁶⁸ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 184.

⁶⁹ Şemseddin Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu-l İslâm* (Beyrut: Daru'l- kitabi'l-Arabî, 1991), 15/228; Talat Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I", Erciyes Üniversitesi İFD 6 (1989), 245; Bozkurt, "Me'mûn", 29/101.

⁷⁰ Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/512; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/451; Yılmaz, "Abbasiler Dönemi Bağdat zıندانları", 91.

⁷¹ Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/515-517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/283. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/419-451; Sebahattin Çelik, "Abbasiler Dönemi Hurremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı", *Balıkesir ÜSBED* 9/15 (2006), 96-100; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 29-32; Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Bâbek İsyanı* (Ankara: İlahiyat, 2004); Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/376-377.

Çeşitli bölgelerde ortaya çıkan Hasan el-Heref, İbni Tabâtabâ,⁷² Ebu Serâya, Hüseyin b. Hasan el-Eflas, Zeyd b. Musa ve onun kardeşi İbrahim b. Musa isyanları yanısıra Şîî grupların Ehl-i beyt adına devletten talepleri karşısında hem Şîî gruplarını memnun etmek hem de onların isyanlarına son vermek için bazı girişimlerde bulunmuştur.⁷³ Örneğin “*er-rıza min âli Muhammed*” söylemine uygun olarak 201/816 yılında on iki imamdan Mûsâ el-Kâzım’ın evlatlarından Ali b. Mûsâ er-Rızâ’yı (ö. 202/816) veliaht ilan etmesi, Abbasî paralarını onun adına bastırması, kız kardeşi Ümmü Habibe’yi Ali er-Rızâ ile kızı Ümmü’l-Fazl’ı da onun oğlu Muhammed el-Cevâd ile evlendirmesi,⁷⁴ kara elbise ve kara sancak yerine Şîa ile özdeşleşen yeşil rengi getirmesi,⁷⁵ 211 yılında Hz. peygamberden sonra en faziletli kişinin Hz. Ali olduğunu ilan etmesi, Şîileri memnun ederken sünîleri rahatsız etmiştir.⁷⁶

Fazl b. Sehl (ö. 203/818) tarafından devletin yüksek mevkilerine mevâlinin yerleştirilmesi Arapları rahatsız etmiş, dolayısıyla da başka isyanlar ortaya çıkmıştır. Bunlarla birlikte Haricilerin isyanları, Nasr b. Şebes el-Ukayli’nin el-Cezire'deki isyanı, komutanların konum rekabetleri, vezirlerin siyasi entrikaları sonucunda meydana gelen olaylar, 207 yılında Tahirîler gibi küçük devletçiklerin ortaya çıkması yine Me’mûn döneminin önemli siyasi olaylarındandır.⁷⁷

Tüm bu iç karışıkların yanı sıra 216-831 yılında Tarsus'a saldırıp 1600 kadar müslümanı öldürüp, 7000 kişiyi esir alan Bizans saldırıları ve Kahire'deki karışıklıklar vs. düşünüldüğünde Me’mûn dönemi başta ifade edildiği üzere her ne kadar Abbasi döneminin yükselme devri ile en parlak günlerine işaret etse de çok çetrefilli geçen bir dönem olarak gözükmektedir.⁷⁸ Böylesi bir ortam Me’mûn’u sürekli denge politikası gütmeye sevk etmiştir. Öteden beri süregelen Arap–Mevâlî çatışmasının bu dönemdeki

⁷² Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/487; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 6/260; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/260-267.

⁷³ Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/488-490; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/413-414; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 6/267.

⁷⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 6/178; 6/303; Zehebî, *Târîhu-l İslâm*, 15/228.

⁷⁵ Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/494-496; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 6/281; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/418-422; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/493; Ahmet Saim Kılavuz, “Ali er-Rızâ” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1989), 436-438; Saylık, “*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*”, 171; Bozkurt, “Me’mûn”, 29/102; Sakallı, “*Halife Me’mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I*”, 247; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/188.

⁷⁶ Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 76; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me’mûn Dönemi Mihnesi*, 247.

⁷⁷ Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/507; 4/486; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 6/257; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/430-445; Bozkurt, “Me’mûn”, 29/101.

⁷⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 6/363; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/455-456; Kesetovic, *El-Me’mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat*, 7; Sakallı, “*Halife Me’mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I*”, 249; Bozkurt, “Me’mûn”, 29/101.

aktörleri Arap zihniyetini temsil eden Emîn'in veziri Fazl b. Rebî' ile İran zihniyetini temsil eden Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl arasında başgösterirken, ömrünün sonlarına doğru bu düşünce Mu'tezile ile ehl-i hadîs arasında cereyan etmiştir.⁷⁹

Me'mûn'un 202/817 yılında Merv'den ayrılarak Bağdat'a gitmesinin arka planında Bağdat'ta karışıklıkların devam etmesi, Fadl b. Sehl'in bazı haberleri kendisinden saklı tuttuğunu öğrenmesi, halkın kendisinin sihre tutulmuş olduğunu söylemesi, İbrahim b. el-Mehdî'ye halkın biat ettiğini öğrenmesiydi. Bu yolculukta iki önemli gelişme yaşanmıştır. Birincisi Fazl b. Sehl'in; ikincisi ise Ali b. Musa er-Rıza'nın şüpheli ölümleridir.⁸⁰

Buraya kadar verilen bilgiler, iktidarın elde tutulabilmesi için kimsenin gözünün yaşına bakılmadığı ve kendileri için rakip olabilecek ailelerin veya fertlerin Bermekîler ile Ebû Müslim el-Horasanî örneğinde olduğu gibi ortadan kaldırılmaktan geri durulmadığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Me'mûn'un iç siyaseti dizginlemek, iktidar gücünü elinde toplamak maksadıyla gücüne güç katma yolunda denge siyaseti güttüğünün açık göstergesidir. Bunu Fazl b. Sehl ve Ali er-Rıza'nın öldürülmeleri sonrasında Abbasilere yazdığı mektupta şu ifadelerle açıkça beyan etmiştir:

*"Benden sonraki dönem için Ali b. Musa er-Rıza'yı veliaht tayin ettiğimden ötürü bana kızmıştınız. İşte şimdi o vefat etti. Tekrar emrimi dinlemeye ve bana itaat etmeye dönün."*⁸¹

Ayrıca bu ifadeler hedefe ulaşmak için kimi çevreleri rahatlıkla kullandıklarını açıkça kanıtlamaktadır. Fazl b. Sehl ve Ali er-Rızâ'nın ölümü ile İranlı unsurlar iktidarı kaybetmiş, böylelikle halife, Şîa'yı ve İranlı unsurları destekleyen tutumundan vazgeçerek, devlet idaresinde ve askeri birlik kumandanlıklarında Türkler'e yer vererek yeni bir denge unsuru gözetmeye başlamıştır.⁸² Zira mihne olayının arka planında da bu düşünce yatmaktadır.⁸³

⁷⁹ Taberî, *Târih-i Taberî*, 4/488; Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I", 245; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/175; Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *Tdv İslâm Ansiklopedisi*, 1995, 12/275-276; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 246-247.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/300-305.

⁸¹ Taberî, *Târih-i Taberî*, 4/501; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/422; Yıldız, "Fazl b. Sehl", 12/276; Jasmin Kesetovic, *el-Me'mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 33; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 248.

⁸² Yıldız, "Fazl b. Sehl", 12/276; Bozkurt, "Me'mûn", 29/104.

⁸³ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: sarkaç, 2010), 211.

1.2.2. İlmî Durum

İslam Medeniyeti fetihler sonucunda farklı kültürlerle karşılaşmış, ele geçen bu fırsat en güzel şekilde değerlendirilmiş ve insanlığın ortak mirası olan ilim daha üst seviyeye taşınmıştır. Bunun sonucunda felsefî kavramlar İslam âlimleri tarafından yeniden yorumlanarak her alanda özgün eserler verilmiştir. İslam tarihinin ilmî anlamda en parlak zamanlarının yaşandığı bu dönemde ne tür gelişmelerin olduğuna kısaca bakmakta fayda vardır.

1.2.2.1. Tasnif Devri

Emeviler döneminde başlayan ve giderek gelişim gösteren tercüme faaliyetleri, mihne döneminin yaşandığı zaman diliminde zirveye ulaşmıştır. Bu zaman diliminde önemli eserler telif edilmiştir. Hadislerin yazıya geçirilmesi ve belli esaslara göre kitap haline getirilmesi serüveni 1.-3./7.-9 yüzyıllar arasında; *Hıfz*, *kitâbet*, *tedvîn* ve *tasnîf* faaliyetleri şeklinde dört döneme ayrılabilir. *Hıfz ve kitâbet*, Hz. Peygamber ve ahab dönemini kapsayan H. 1. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. *Tedvîn* ise hemen bundan sonra başlamış, H. 2. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür.⁸⁴ Hadis metinlerini belli bir tasnife tâbi tutmadan yazıya geçirilmesini ifade eden tedvîn faaliyeti, hadis uyduranların çoğaldığını gören ve büyük âlimlerin vefatından sonra hadislerin zayi olacağından endişe duyan Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) tarafından resmi olarak başlatılmıştır.⁸⁵ Medine valisi Ebû Bekir b. Hazm (ö. 120/738) ve İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) bu ulvi görevin liderliğini yürütmüştür. Hadislerin belli bab veya bölümlere ayrılarak yazıldığı tasnif dönemi ise H. 2. yüzyılın ortalarından H. 4. yüzyılın başlarına kadarki süreci kapsar.⁸⁶ Bu alanda yazılan ilk eserlerden Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/750) *Sahife*'si, Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767) ve Saîd b. Arûbe'nin (ö. 156/773) *Musannefler*'i, Ma'mer b. Raşid'in (ö. 153/770) *Câmi*'i ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *Musannef*'ini sayabiliriz.⁸⁷ Bu bir nevi ilk profesyonel yazım ve inşa eylemidir. Me'mûn'un hilafet dönemini de kapsayan tasnif devrinde, hadislerin çoğu yazılı kaynaklarda yerini almıştır. Haliyle bu zaman diliminde ortaya çıkan eserlerde yer alan hadislerin son ravileri bu devirde yaşamıştır. Me'mûn'un başlatmış olduğu mihne

⁸⁴ Mehmet Efendioğlu, “*Tedvîn*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2011), 40/267-269.

⁸⁵ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 398.

⁸⁶ Efendioğlu, “*Tedvîn*”, 40/267-269; Yücel, *Hadis Tarihi*, 44.

⁸⁷ İ.Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara İfav, 2009), 40-43.

uygulamasının tam da hadis ilminin zirveyi yakalayacağı bir döneme denk gelmiş olması tesadüfi olmasa gerektir. Tarihi kaynakların da temas ettiği gibi, binlerce kişinin aynı anda hadis hocasının etrafında toplanması iktidarı korkutacak dereceye varmış olacak ki hedefine halk nazarında itibarlı, karizmatik kişiler olan muhaddisleri almış, onları baskı altına alma gereksinimi duymuş ve böylesi bir politikaya başvurmuştur.⁸⁸

Bu dönemin önemli bir özelliği de Mani-İslâm, Şîi-Sünnî, Ehl-i Rey-Ehl-i Hadîs, Sünnî-Mu‘tezile gibi ideolojik çatışmaların en yoğun yaşandığı bir zaman dilimi olmasıdır. Bu yüzden yazılan bazı eserlerin farklı mezhep ve görüşlere cevap ve reddiye niteliğinde olduğu görülmektedir.⁸⁹ Bununla ilgili Bağcı şunları ifade etmektedir:

“Hiçbir eser içinde bulunduğu çağın siyasi, sosyal, tarihi, dini, kültürel yapısından soyutlanamadığı gibi Ehl-i Hadîs eserlerinin yazılmasındaki gaye de bidatçıları yok etmek, sünneti ihya etmektir. Tepkisel ve savunmacı bir niteliğe bürünmüş olan ilk musannef türü eserler; Ehl-i re‘yin fıkıh anlayışına; camiler, fakih ve kalamcılara; sünenler, fıkıhçılara; Kitâbu’s-Sünne ve Kitâbu’t-Tevhîd ise kalamcılara birer reddiye olarak yazılmıştır.”⁹⁰

1.2.2.2. Tercüme Faaliyetleri

Mihne devri aynı zamanda tercüme faaliyetlerinin de had safhada olduğu döneme denk gelir. Fetihlerle birlikte Helen, İran, Hint vd. kültürlerle karşılaşan Müslümanlar, antik düşünce gelenekleri ile kadim kültürleri daha yakından tanımak ve bunlara karşı İslâmiyeti delilleriyle savunmak ve onun üstünlüğünü kanıtlamak üzere o kültürlerle ait eserleri sistemli bir şekilde Arapça’ya çevirmeye başlamışlardır.⁹¹ Emevi emiri Hâlid b. Yezîd b. Muâviye’nin (ö. 85/704) başlattığı tercüme faaliyetleri çerçevesinde Grekçe ve Koptça eserler Arapça’ya tercüme ettirilmiştir. Aslında kendisi de önemli bir kimyacıdır.⁹² Mervân b. Hakem (ö. 65/685) ve Ömer b. Abdülazîz (ö. 61/680) dönemlerinde astronomi, tıp; Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) döneminde ise mali divanlar alanında tercüme yapılmıştır. Başta Emevîler dönemindeki bu girişimler daha çok pratik ihtiyaçlara binaen kişisel faaliyetler şeklinde gelişme gösterirken Abbâsîler dönemine gelindiğinde devlet

⁸⁸ Yücel, *Hadis Tarihi*, 44-50; Sakallı, “*Halife Me’mûn ve Hadisçilerle Olan Mûnasebeti*”, 264.

⁸⁹ Muhammed Abid Cabirî, *Arap İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitapevi, 2001), 163.

⁹⁰ Bağcı, “*Genel Müzakere*”, *Mihne Süreci ve İslâmi İlimler Etkisi*, 219.

⁹¹ Muhittin Macit, “*Tercüme Hareketleri*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2011), 40/498-504; Kesetovic, *el-Me’mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat*, 8.

⁹² M. Abdülkadir Hureysât, “*Hâlid b. Yezîd b. Muâviye*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997), 15/292-293.

politikası haline gelmiştir.⁹³ Mansûr (ö. 158/775) döneminde matematik, mantık ve metafizik alanında eserler tercüme edilmiştir.⁹⁴ Me'mûn dönemine gelindiğinde ise Beytül-hikme'nin ilmi çerçevesi genişletilmiş, bu durum tercüme faaliyetlerini daha da hızlandırmıştır. Beytül-hikme, esasında tercüme-araştırma enstitüsü olmasının yanı sıra astronomi ilmine de büyük katkılar sağlamış, rasathane ve kütüphane fonksiyonu görmüş, halifelerin de katıldığı ilmî toplantıların tertip edildiği platformlara ev sahipliği yapmıştır.⁹⁵

Tercüme faaliyetleriyle İslam ilim ve kültürüne kazandırılan eserler Bizans seferi galibiyetiyle elde edilen eserlerin yanı sıra Kıbrıs ve Sicilya gibi komşu ülkelerden satın alınan kitaplar, İstanbul'a gönderilen heyetler ile getirilen eserler, Suriye ve Urfa'dan getirtilen eski kitaplar, İbranice, Süryanice, Pehlevice, Kıptice, Ârâmice, Soğdça, Sanskritçe, Antik Yunan, Hint, İran ve Nabati kültürüne ait ilmî ve felsefî eserler, Tevrat ve diğer nebilere ait olduğu söylenen kitapları kapsamaktadır.⁹⁶ Bu eserler Grekçe'den önce Süryanice'ye, sonra da Süryanice'den Arapça'ya çevirisi yapılmış veyahut da Yunanca'dan doğrudan Arapça'ya çevrilmiştir. Tercüme edilen bu eserlerle İslam kültür ve medeniyeti, muasır medeniyetler seviyesinin katbekat üstüne çıkmıştır. Dolayısıyla İslam kültürü daha da zenginleşmiştir. Bu alanda öncü kabul edilenlerden Huneyn b. İshak (ö. 260/873), Ya'kûp b. İshak el-Kindî (ö. 252/866), Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 232/847), Ebül-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/850) tercüme ve te'lif eserleri ile dönemin bilim ve felsefî hayatına katkıda bulunmuşlardır.⁹⁷ Haccâc b. Yusuf b. Matar, Öklid'in eserini Usûlü'l-hendese adıyla Arapça'ya çevirmiş, Me'mûn'a nispet edilen bu eser "el-Me'mûni" veya "Zic'i Meymûni" adıyla meşhur olmuştur.⁹⁸

İbn Sa'd, Vakıdî, İbn Hişâm, Medâini ve İbnü'l-Kelbî gibi tarihçiler Me'mûn'un himayesine mazhar olurken, bu dönemde kırktan fazla eser Grekçe'den Arapça'ya çevrilmiştir. Bizans'tan getirilen eserler arasında Platon, Aristo, Hipokrat, Galenos, Öklid ve Batlamyus gibi filozof ve tabiat bilimcilerine ait eserler de vardır. Matematikçi Apollonios'un Kitabü'l-Mahrutat (Kônika) adıyla bilinen eserinin birinci bölümü de dönemin kazanımlarından biridir. Benî Mûsâ kardeşler diye bilinen Musa b. Şakir ve oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan, Me'mûn döneminde klasik ilim mirasını İslâm

⁹³ Macit, "Tercüme Hareketleri", 40/498-504.

⁹⁴ İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 2011), 37.

⁹⁵ Yücel, *Hadis Tarihi*, 35; Kesetovic, *el-Me'mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat*, 48-58; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*, 3/198; Yıldız, "Fazl b. Sehl", 12/275-276.

⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/465; Zehebî, *Târîhu'l İslâm*, 15/232; Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti F", 261.

⁹⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*, 3/198.

⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/465.

toplumuna kazandırma hususunda özel gayret sarfetmiş, Kitabü'l-Hiyel adlı eserle dünyanın enlem ve boylamlarını tesbit etmişlerdir. İlme değer veren Me'mûn tüm bu çalışmalar için 300.000 dinar ödemiştir.⁹⁹

Me'mûn'un ilmî faaliyetlere verdiği bu önemin temelinde iyi yetişmiş olmasının yanı sıra, kültürlü bir vezir olan Fazl b. Sehl'in de büyük etkisi vardır.¹⁰⁰ Tarihçiler onu filozof, âlim, ilme değer veren ve zeki bir hükümdar olarak nitelemişlerdir. Yıpratıcı olaylar ve çeşitli isyanları da içerisinde barındıran Me'mûn dönemi yine de İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri olmuş, özellikle devletin desteğini bulan felsefe ve kelâm ilminin gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur. Tercüme faaliyetleriyle Arapça, dünyanın en önemli bilim dili haline gelmiş, felsefe ve kelâm düşüncesinin gelişmesine katkı sunulmuş, Müslümanlar bu ilmi birikimle nazariyeler geliştirerek Yunanlıları aşan seviyede yeni teoriler kurmuştur.¹⁰¹ İslâm âleminde yeni sistem ve fikirlerin doğmasına öncülük etmiştir.¹⁰² Mu'tasım ve Mütevekkil döneminde de tercüme faaliyeti devam etmiş, bunun neticesinde felsefe, mantık, matematik, astronomi, fizik, hendese, mekanik, tıp, tarih, coğrafya, kimya, zooloji, botanik ve musiki alanında birçok eser Arapça'ya tercüme edilmiştir.¹⁰³

İslâm medeniyeti tercüme faaliyetleri ile dönemin kültür, bilim ve sanat alanında en gelişmiş medeniyeti konumuna yükselmiştir. Me'mûn'un bunca ilim dalından haberdar olması, onun ne kadar geniş bir ilim yelpazesine sahip olduğunu gösterir. Me'mûn'un felsefeye ilgi duyması Mu'tezile'ye yakınlaştırmış ve Mu'tezile'nin resmi mezhep haline gelmesine sebep olmuştur.¹⁰⁴ Bunda özellikle kendisini etkileyen Mu'tezilî Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50), Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ebû Mûsâ el-Murdâr (ö. 226/841), Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), İbn Ebû Duâd (ö. 240/854) ve Bişr b. Gıyas el-Merisî'nin (v. 218/833) tesiri büyüktür.¹⁰⁵ Her ne kadar Ebu'l-Huzeyl'in halku'l-Kur'ân mevzuunda kesin görüşü ve mihneye açık destek verdiği bilinmese de¹⁰⁶ yetiştirdiği talebelerinin bu fikri benimseyip bu minvalde hareket etmeleri üstü kapalı da olsa kendisinin bu düşünceye destek verdiğini, Bağdat Mu'tezilesi kadar

⁹⁹ Bozkurt, "Me'mûn", 29/104.

¹⁰⁰ Yıldız, "Fazl b. Sehl", 12/276.

¹⁰¹ Kesetovic, *el-Me'mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat*, 65.

¹⁰² Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti F", 261.

¹⁰³ Sarıçam - Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 38.

¹⁰⁴ Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 75.

¹⁰⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 193; Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti F", 255-261.

¹⁰⁶ Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 73.

Basra Mu'tezilesinin de sorumlu olduğunu açıkça göstermektedir.¹⁰⁷ Halku'l-Kur'ân mevzusunun arka planında bu tercüme faaliyetleri ve felsefî hareketinin olduğu açıktır.¹⁰⁸ Ayrıca Me'mûn'un ilmî toplantılar tertip ederek, bu toplantılarda farklı ilim dallarından ehil kişileri bulundurup fikri tartışmaların serbest bir şekilde yapılması; bir taraftan onun ilme ve ilim adamlarına gösterdiği değeri ortaya koyarken diğer taraftan mihne olayında başka fikirlere ve düşüncelere hayat hakkı tanımayıp baskı ve zorlamayla âlimlere fikirlerini benimsetmeye çalışması, siyaseten hareket ettiğini göstermektedir. Bir başka deyişle siyasi arena neyi gerekli kılıyorsa, ona göre tavır almıştır.

1.2.3. Mihne'nin Başlaması

Me'mûn'un bu fikri benimsemesinde İranlı hocası Fazl b. Sehl'in etkisi, annesinin İran asıllı olması ile İran asıllı bir hanımla evli olması, Merv'de 11 yıl yaşaması ve Arap kültüründen ziyade İran kültürüne yakın olması gibi etkiler söz konusudur. Ayrıca Bişr el-Merisî (ö. 218/833), Mu'tezilî İbn Ebû Duâd (ö. 240/854), Nazzâm (ö. 231/845), Ebu Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ebû Mûsâ el-Murdar (ö. 226/841), Cafer b. Harb (ö. 236/850-51), Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), Bişr el-Mu'temir (ö. 210/825), Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskafî (ö. 240/854), Câhiz (ö. 255/869), Ebû Abdullâh el-Ermenî, Theodore Ebû Kurre (ö. 196/197/812'den sonra) ve Neccariyye mezhebi kurucusu Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın (ö. 240/854) Me'mûn'un çevresinde yer alması etkili olmuştur.¹⁰⁹

Bahse konu mihne sürecinde halku'l-Kur'ân en çok vurgulanan konu olmakla beraber, rü'yetullah, Allah'a mekân atfedilmesi, Allah'a sıfat nispet edilip-edilmeyeceği, sıfatların mahiyeti, cennet ve cehennemın yaratılıp yaratılmadığı, kabir azabı ile mizanın iki kefesinin olup-olmadığı, müteşabihât, tevhid ve adalet, imâmet, Hz. Ali ve Hâşim oğullarının fazileti, teklîf-i mâ-lâ yutâk (Allah'ın insana gücünü aşan bir yükümlülükle sorumlu tutmasının caiz olup olmadığı) meselesi, kulların fiillerini yaratıp yaratmadığı (halku ef'âli'l-ibâd), mürtekibü'l-kebîre, şefaât gibi tartışmalı konular ön plana çıkmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁷ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 200.

¹⁰⁸ Ebu'l-Hasan en-Nedevî, *İslâm önderleri tarihi*, çev. Yusuf Karaca (kayıhan, ts.).

¹⁰⁹ Bozkurt, "Mihnenin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", 15; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 179-182.

¹¹⁰ Akoğlu, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", 16; Mehmet Ümit, "Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi", *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, ed. M.Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 75; Saylık, "Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti", 176; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 257.

Tüm bu konular Hz. Osman'ın şehadeti sonrasında meydana gelen karışıklıklar neticesinde, Emeviler'in Arap milliyetçiliği ile mevâlî karşısındaki ortamda cereyan etmiştir. Genellikle yönetimin tavrını makul göstermek, oluşan mevâlî tepkisini kırmak için ortaya atılmış konular olagelmıştır.¹¹¹ Asıl kritik olan Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı mevzûsunda Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü dile getiren ve savunan kesimin daha çok mevâlî kökenli Mu'tezile ve Mürcie mensuplarınca; mahlûk olmadığı düşüncesi ise büyük oranda Araplarca savunuluyor olması, tartışmanın arka planında sosyal sınıf mücadelesinin hesaplaşması olarak okunmuştur.¹¹² Bütün bunlar olayın basit bir inanç meselesi olmadığı, siyasi mülahazaların rol oynadığı ve mevcut idarenin, siyasi muhaliflerini sindirmek için halku'l-Kur'ân meselesini bahane ettiği, muhalif düşüncelere karşı sistematik bir sorgulama, caydırma ve imha politikası yürüttüğünü göstermektedir.¹¹³ Bu yolla halk üzerinde hilafetin gücünü denetleyecek güçte olan muhafazakâr ulemâ ve fukahanın bastırılması, güçlerinin sınırlandırılması hedeflenmektedir.¹¹⁴ Bu mücadelenin neticesinde Kur'ân'ın yaratılmış olduğu inancı halife ve idarecilerin gücünü arttırırken, onun yaratılmamışlığı inancı ise ulemânın otoritesini arttıracaktır.¹¹⁵

Me'mûn'dan önceki iktidarlar siyasi ve dini muhaliflerine karşı varlıklarını korumak, hâkimiyeti ellerinde tutmak ve özellikle hilafetin Hz. Ali evladına geçmesine mani olmak için hadis âlimleri, fukaha ve diğer birçok mezhep ile sıkı bir ilişki kurmaya ve onları yanlarına çekmeye çalışmışlardır.¹¹⁶ Örneğin Halife Hârûnürreşid'in hilafetinin sonlarında Mu'tezilî alimleri hapsedmişken serbest bırakması ve onlara gerekli itibarın verilmesinin arka planında ehl-i hadîs ve Şîa'ya karşı onlardan istifade etmek istemesi de bu amaç doğrultusunda verilmiş bir karar olarak yorumlanmıştır.¹¹⁷ Me'mûn da bu minvalde hareket ederek başta Araplara karşı önce İranlılardan, sonra da her ikisine karşı Türklerden; Ehl-i Sünnete karşı Şîa ve Mu'tezileden istifade etme siyaseti gütmüştür.¹¹⁸ Özellikle Me'mûn'un İbn Ebû Duâd'ı (v. 240/854) kadı'l-kudât yapması, Mu'tezile'yi resmi mezhep ilan etmesinin ardından (212/827) Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğu, Hz. Ali

¹¹¹ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 129; Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*, 63; *Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis/Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve Halk'u Efâli'l İbâd Adlı Eseri*, 110.

¹¹² Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları", 355.

¹¹³ Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 23-29.

¹¹⁴ M. Hayri Kırbasoğlu, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme El-Makdisî'nin Kitabü'l-Burhan fî Beyâni Hakikati'l-Kur'ân'ı", *Ankara ÜFD* 28/1 (1986), 430.

¹¹⁵ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 215.

¹¹⁶ Mahmut Kırkpınar, "Abbasiler'in Dini Politikası: Mihne: Dini-Siyasi Bir Çekişme", *Sakarya ÜFD* 2 (2000), 5-11.

¹¹⁷ Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 82.

¹¹⁸ Kesetovic, *el-Me'mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat*, 15.

(r.a.)'nin bütün sahâbilerden hatta Peygamberimiz Muhammed (s.a.v)'den sonra bütün insanlardan daha faziletli olduğu fikrini ortaya atması, 216 yılında da İshak b. İbrahim'e yazdığı mektupta farz namazlardan sonra üç tekbir getirme geleneğini hayata geçirmesi, 218 yılından itibaren de Mu'tezile'nin temel görüşlerinden biri olan halku'l-Kur'ân konusunda herkesi bu düşünceyi benimsemeye zorlaması, âlimleri, halkı, askerî erki hatta esirleri mihneye tabi tutması bu minvalde değerlendirilmesi gerekmektedir.¹¹⁹ Bu politika Mu'tezile'ye altın çağını yaşatırken, zındık kabul ettiklerine karşı baskı artırılarak devam etmiş, Me'mûn bu yolla muhaliflerin gücünü zayıflatmak istemiştir.¹²⁰ Hatta bizzat kendisi de toplu sorgulamalara katılmış, engizisyon mahkemesini andırır nitelikte bir sistem kurmuş, muhalif addettiklerine adeta nefes aldirmamıştır.¹²¹

Mihne hadisesinin en aktif ve en katı şekli Bağdat valisi İshak b. İbrahim el-Huzaî'nin (ö. 235/839) eliyle Bağdat'ta yaşanmıştır. Bununla birlikte Mısır'da, Kûfe'de, Suriye'de, Basra'da, Mekke'de, Medine'de, Kayrevan'da, Ifrikiyye'de, Tirmiz'de, İsfahan'da, Belh'te ve Taberistan'da da mihne olayları çok katı bir şekilde uygulanmıştır.¹²² Zamanla sınır bölgelerine kadar genişleyen bu baskı, ülke sınırlarını aşarak Bizans'ın elindeki esir mübadelesine de sirâyet etmiştir. Bu kararın uygulanması noktasında İbn Ebû Duâd (ö. 240/854) öncülüğünde Bağdat valisi İshak b. İbrahim el-Huzaî'nin (ö. 235/850) yanı sıra Muhammed b. Abdümelik ez-Zeyyât (ö. 233/847), Ebu Cafer Ahmed b. Agleb, Muzaffer b. Kaydur, Ahmed b. Said el-Bahilî ve Hâkan el-Hâdim, İsâ b. Ebân b. Sadeka b. Musa (ö. 221/836), Abdurrahmân b. İshâk (ö. 232/846), Ebu Abdullâh Muhammed b. Semmâ'a (ö. 233/848), Muhammed b. Ebî'l-Leys el-Esamm el-Harezmî, Abdullâh b. Muhammed el-Halencî (ö. 253/867), Sâlih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853), Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib, Gassân b. Muhammed el-Mervezî gibi kadılar bu mevzuda Me'mûn'un emirlerini eksiksiz yerine getirmişlerdir.¹²³

Mihne döneminde iktidar ön tarafta yer almasına rağmen bir tarafta Mu'tezile, Murcie ve Ashâbu'r-Re'y; diğer tarafta Ashâbu'l-Hadis fikri gruplar olarak karşı karşıya olmuşlardır.¹²⁴

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/353; 6/364; Bozkurt, "Me'mûn", 29/103 .

¹²⁰ Öztürk, "*Mihne ve Tefsir*", 122; Mahmut Kırkpınar, "Abbasiler'in Dini Politikası: Mihne: Dini-Siyasi Bir Çekişme", 5-11;

¹²¹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 23-29.

¹²² Ümit, "*Mihne Uygulamaları ve Hanefiler*", 75; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 76-89.

¹²³ Ümit, "*Mihne Uygulamaları ve Hanefiler*", 84-89; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 264-265.

¹²⁴ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 42.

Me'mûn'un despotik ve tek taraflı bu hareketlerinin temelinde kendini *halifetullah* olarak nitelemesi yatmaktadır. Bu da dinî ve dünyevî tüm işlerde *lâ yûs 'el* olup, yaptığı eylemler için kendini sadece Allah'a karşı sorumlu addetmesi fikridir.¹²⁵ Aslında o, bu düşünceyi kadim halifelerin hilafet makamına yüklemiş oldukları anlamdan almaktaydı. Nitekim bunu Ömer b. Hattâb "*Allah'ın itaat etmenizi istediği şeyleri size emretmemiz bizim sorumluluğumuzdur, yine Allah'ın yasak ettiği şeylerden sizi sakındırmak da bizim vazifemizdir*" şeklindeki ifadede emir olana itaati öngörür iken¹²⁶ Me'mûn da bu anlayışla hareket edip emri bi'l ma'rûf anlayışının gereğini yapmış, yanlış olduğunu düşündüğü akımlar ile mücadele etmiş, görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirme cihetine gitmiştir. Fakat onu rutin olmaktan çıkararak şey, genel akım anlayışın dışında bir akıma kulak vererek, yöneldiği hedef kitledir.¹²⁷

1.2.3.1. Me'mûn'un Hadisçilerle Münasebeti

Me'mûn'un halifeliği döneminin, fenî ilimlerde olduğu gibi İslamî ilimler açısından da üretken bir zamana denk geldiğini belirtmek gerekmektedir. Bu dönemde her alanda ilmi faaliyetlerin devam ettiği, tercümelemlerle farklı ilimlerden ve kadim bilgilerden istifade edildiği, kültürlenmenin ilerlediği bir gerçektir. Hadis ilmi de bu dönemde oldukça revaçta olan bir ilim dalıdır. Öyle ki hadis ilmi bu dönemde en zengin çağlarını yaşamakta, en değerli eserler ortaya çıkmakta, hadis imlâ meclisleri on binlerce talebeyle dolmaktadır. Örneğin bir defasında Yezîd b. Hârûn'un (ö. 206/821) meclisinde 70.000'e yakın kişinin imlâ için bulunduğunu gören halife Me'mûn, şaşkınlığını gizleyemeyerek "*İşte asıl mülk ve saltanat budur*" demiştir.¹²⁸ Bunun yanında Ebu Ali Salih b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 293/906) ve Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) meclislerinde 20.000, Amr b. Merzuk el-Bahilî (ö. 224/839), Ebubekir Ca'fer b. Muhammed el-Firyabî (ö. 301/913) gibi âlimlerin meclisinde de yine on binlerce kişinin hadis yazdığı yönündeki kayıtlar, hadisçilerin otoritesini göstermesi bakımından önemlidir.¹²⁹

Me'mûn da dönemin önemli hadis âlimlerinden olan Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Abbâd b. Avvâm, Yûsuf b. Atiyye'den hadis almış, babasından, İsmâil b. Uleyye (ö.

¹²⁵ John A. Nawas, "*Me'mûn'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi*", çev. Mustafa Akgül, *Bozok ÜİFD* 8 (2015), 150-162.

¹²⁶ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 252-254.

¹²⁷ Saylık, "*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*", 181.

¹²⁸ Zekeriyâ Güler, "*Yezîd b. Hârûn*" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013), 43/521-522; Sakallı, "*Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I*", 262.

¹²⁹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 28; Zekeriyâ Güler, "*Yezîd b. Hârûn*", 43/521-522.

193/809), Haccâc b. Muhammed el-Aver, Ebu Muaviye ed-Derîr ve Yusuf Atiyye'den sema ettiği hadisleri rivayet etmiştir. Me'mûn'dan hadis alanlar arasında ise Ebu Huzeyfe İshak b. Bişr, Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857), oğlu Fazl b. Me'mûn, Amr b. Mes'âde, Muammer b. Şebib, İmam Ebu Yusuf (ö. 182/798), Ca'fer b. Ebî Osmân et-Tayâlisi, Ahmet b. Hâris eş-Şiyêî, Muhammed b. İbrahim es-Sülemî, Abdullah b. Tâhir, Di'bil el-Huzâî gibileri bulunmaktadır.¹³⁰

Me'mûn, vefat eden muhaddis Muhammed b. Ca'fer'in (ö. 203/819) cenaze namazını bizzat kıldırılmış, eliyle toprağa koymuş ve onu kendisinden kopan bir parça olarak değerlendirmiştir.¹³¹ İlk zamanlarda hadislerin tedrisi ile muhaddislere maddi ve manevi destekte bulunmuş, büyük eyaletlerin valiliğine hadisçilerden atamalarda bulunmuştur. Yayınladığı mut'a nikâhı fermanından hemen rücu etmesi, Abdullah b. Tahir b. Hüseyin'i (ö. 206/821) vali tayin ederken, ona yönetim, ahlak, ilme değer verme, Hz. Peygamber'in sünnetine sarılma, selefin yolundan gitme, karşılaşılabilecek konularda Kur'ân-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'in sünnetine müracaat etme ile ilgili tavsiyeleri hadis ilmine karşı rağbetini göstermektedir.¹³²

Ancak zamanla ehl-i hadîsin karşı çıktığı Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair düşünceleri benimsemeye başlayan Me'mûn, bu düşüncesini halk üzerinde büyük bir nüfuz sahibi muhaddislerden Yezîd b. Hârûn'dan (ö. 206/821) çekindiği ve onun tepkisinin toplum içinde karışıklıklara yol açacağından endişe ettiği için onun hayatında deklare etmemiş ve bunu şu sözleriyle ifade etmiştir: *“Ben onun sultanlık veya saltanat kuvvetinde gücü olduğu için korkmuyorum. Aksine ben bu fikrimi açıkladığımda, bana karşı çıkması neticesinde halk ihtilafa düşer ve fitne çıkar diye endişe ediyorum. Zira ben fitneden nefret ediyorum.”*¹³³

Me'mûn ilerleyen yıllarda hadis ilmine ve muhaddislere göstermiş olduğu bu ihtimamdan vazgeçmiş, artan iç karışıklıklar ve giderek güçlenen hadis âlimlerinin otoritesi karşısında, onları baskı altına alıp, onların daha da güçlenmelerini engelleme siyaseti gütmüştür. Hadisçilerin daha çok Araplar kökenli olması, Emîn ile Me'mûn'un çatışmasında Arapların Emîn'i desteklemiş olması, Me'mûn'un hadisçilere karşı olumsuz bir kanaate sahip olmuştur denilebilir. Ancak temel sorun ehl-i hadîsin halkın üzerindeki

¹³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/463-465; Zehebî, *Târîhu-l İslâm*, 15/227; Sakallı, *“Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I”*, 266-267.

¹³¹ Sakallı, *“Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I”*, 262.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/217; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/464-465; Talat Sakallı, *“Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti II”*, Erciyes Üniversitesi İFD 7 (1990), 114-115.

¹³³ Sakallı, *“Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti II”*, 121; Güler, *“Yezîd b. Hârûn”* 43/521-522.

tesiridir. Kendisi savaşarak halifeliği ele geçirmiş, Bağdat'a dışarıdan gelmiş, otoritesini tahkim etmek zorunda olan birisidir. Kendisinin otoritesini güçlendirmek ve kendisi dışındaki en önemli otoriter güç olan ehl-i hadîsin halk nazarındaki etkinliklerini zayıflatmak için onları tefeci, yalancı, hırsız, hilekâr ve ahmak gibi aşağılayıcı sözlerle anmaya başlamış, onları bilgin ve fazilet sahibiymiş gibi görünen ancak kitleleri bilerek delalete götüren, yanlış yola sapmış kimseler olarak ilan etmiş ve onları zorla yola getirmeye çalışmıştır.¹³⁴ Hadisçiler hatta hadisçilere yakınlığıyla bilinen devlet görevlileri (Yahyâ b. Eksem gibi) görevlerinden uzaklaştırıldı.¹³⁵ Emeviler döneminde kurra isyanına adı karışan ehl-i hadîs mensupları gibi tekrar böylesi toplumsal bir hareket başlatmalarından çekinmiş olmalı ki bu harekete liderlik yapabilecek âlimler siyasi iktidar tarafından sıkı gözetim altında tutulmuş oldular.¹³⁶ Bunu yaparken de Me'mûn, toplumdaki güç dengesini gözeterek Ehl-i hadîse karşı Mu'tezile'yi savunmuş, onları siyaseten etkin konuma getirmiş, onlar da şimdiye kadar gördükleri baskı ve işkenceleri rövanş alma fırsatı ile Me'mûn'la iş birliği oluşturmuşlardır.¹³⁷ İbn Ebû Duâd'ın (ö. 240/854) telkinleriyle 218/833 yılından itibaren Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini reddeden kadılara ve âlimlere baskı uygulanmaya başlanmıştır. Böylelikle toplumsal bir hareket başlatabilecek, ona liderlik yapabilecek ehl-i hadîs âlimleri sıkı gözetim altında tutulmuş, böylesi bir tehlike bertaraf edilmiş ve iktidar bu yolla siyasi otoritesini güçlendirip, toplum nezdinde itibarını artırmaya çalışmıştır.¹³⁸

1.2.3.2. Halku'l-Kur'ân Fikrinin Tarihsel Süreci

İslam kültüründe yer almayan, Müslümanların İskenderiye, Antakya, Harran, Nusaybin, Amid, Medain, Cündişapur kısacası Ortadoğu'yu hâkimiyetleri altına almalarıyla özellikle Helenistik kültürün merkezlerinde yaşayan Mecusiler, Ehl-i kitap, eski Ön Asya kültürleri ve Grek felsefesinin derin tesiri altında olan bir coğrafyayla karşılaşmış olana kadar bu mevzu gündeme gelmemişti. Bu kadim kültürlerle karşılaşılınca İslâm ile bunlar arasında fikir mücadeleleri başlamış oldu, farklı tartışılabilir alanlar, konular ve gündemler oluşmaya başladı. Halku'l-Kur'ân da bunlardan birisidir denilebilir.

¹³⁴ Saylık, "Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti", 174.

¹³⁵ Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 51.

¹³⁶ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 130-132.

¹³⁷ İhsan Arslan, "Ahmed b. Hanbel'in Siyasi Otorite Karşındaki Tavrı", *Marife*, (2012), 71.

¹³⁸ Saylık, "Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti", 171; Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Haneviler", 155; İlyas Çelebi, "Mu'tezile" (İstanbul: Tdv, 2006), 31/391-401; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 73.

Me'mûn bu konu hakkında bir fikir birliği oluşturma maksadıyla ilmî münâzaralar tertip etmeye başladı. Halifenin maksadını Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857) şöyle açıklamaktadır: “Bu ilim adamlarının bazılarının bu ilim meclislerinden hoşlanmadığını ancak Allah’ın yardımıyla çeşitli grupların din için en uygun ve hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerine sebep olacağını ümit ediyorum. Böylece şüphesi olanın şüphesini gidermek ve boyun eğdirmek, inatçıyı da istemeyerek de olsa susturmak istiyorum”.¹³⁹ Bu açıklamada mevzubahis kesimin ehl’i hadîs olduğu alenen belirtilmiştir. Dönemin önemli tartışma konusu olan halku’l-Kur’ân meselesi hakkında Me’mûn, müslüman olduğunu söyleyen herkesin bu görüşü benimsemesi gerektiği hırsına kapılmış, akılcı ekolün savunma biçimini kullanarak, yabancı fikir ve akımların baskılarını bertaraf etmede, zorla da olsa içerde tek bir görüş sahibi olunmasını amaçlamış, İslam kültürüyle sınırlı olmayan bu mesele, İslâm öncesi semavi dinlerce de tartışılmış ve İslamiyet’e de sirayet etmiştir.¹⁴⁰

Halku’l-Kur’ân fikri ile ilgili Kur’ân’da ve Hz. Peygamber’in açıklamalarında bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁴¹ Ashab ve tabiun da bununla ilgili bir açıklamada bulunma gereksinimi duymamış, kelâmullâh olan Kur’ân için farklı bir söylem geliştirmemiştir.¹⁴² *Kur’ân Allah kelâmıdır, mahlûk değildir* sözü her ne kadar ashabdan rivayet edilmiş gibi gösterilse de bu tür rivayetler isnad açısından sahih görülmemiştir. Ancak kelâm ilminin gelişmeye başlamasından itibaren isnat açısından sahih olmayan, Resulullah’a nisbet edilen *Kur’ân mahlûk değildir* şeklindeki rivayetlere rastlanmaya başlandı.¹⁴³ Buna rağmen Hadisçiler “*Kur’ân Allah kelâmıdır, mahlûk değildir*” diye başlayan bir rivayet ile karşılaştıkları zaman, onun mevzu olduğunu, yalancılar tarafından isnat edildiğini ve sahih olmadığını açıklamışlardır.¹⁴⁴ Buna karşın “*Kur’ân Allah kelâmıdır*” ibaresiyle karşılaştıklarında sözlerine, düşüncelerine iki kelimelik bir ibare eklemişlerdir: “ليس بمخلوق (mahlûk değildir)”.¹⁴⁵

¹³⁹ Saylık, “*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*”, 172.

¹⁴⁰ Temiz, “*Mihne Sürecinde Bir Ehl-i hadîs/Muhammed bin İsmail el-Buharî ve Halk’u Efâli’l İbâd Adlı Eseri*”, 122.

¹⁴¹ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 189.

¹⁴² Yücel, *Hadis Tarihi*, 76.

¹⁴³ Kırbaçoğlu, “*Allah’ın Kelâmı Olması Açısından Kur’ân’ın Mâhiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme El-Makdisî’nin Kitabü’l-Burhan fî Beyâni Hakikati’l-Kur’ân’ı*”, 427; Akoğlu, “*Siyasallaşma Sürecinde Halku’l-Kur’ân Tartışmaları*”, 357.

¹⁴⁴ Yücel, *Hadis Tarihi*, 76; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 187-189; Yavuz, “*Halku’l-Kur’ân*”, 15/371

¹⁴⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 202.

1.2.4. Halku'l-Kur'ân Tartışmasının Taraftarları

Halk'ul-Kur'ân mevzusunda taraf olan ile karşı taraf olanlar bir yandan kendilerini savunmuş bir yandan da karşıt görüşü çürütme yolunda delil bulmaya çalışmışlardır. Bu mevzuda genel anlamda şu gruplar ön plana çıkmaktadır:

1.2.4.1. Mu'tezile:

Mevâlînin desteğiyle yönetime gelen Me'mûn vefa duygusu ve sosyo-politik konjoktürün etkisiyle onlara hem yönetimde hem de ilim meclislerinde söz hakkı tanımıştır.¹⁴⁶ Bu hakkı değerlendiren Mu'tezile, '*emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker*' anlayışı çerçevesinde kendi anlayışlarını topluma dikte etmeye çalışmıştır. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat, Mu'tezile'yi bu yönüyle "*Haricîlerin kaypak şekilleri*" olarak nitelemiştir.¹⁴⁷

Mu'tezilenin bu mevzuda kendisinden etkilenmiş olduğu Cehmiyye kelim sıfatıyla ilgili olarak "*Allah'ın kelim etmesi ancak bazı azalar (karın, dil ve dudak) ile mümkündür, Allah'ın ise böyle azaları olmadığından kelim etmez, Musa ile de konuşmamıştır, dolayısıyla Kur'ân mahlûktur*" şeklinde açıklamada bulunmuş, İbn Hanbel onları bu yönüyle Allah'ı konuşamayan, hareket edemeyen putlara benzetmiş olmakla suçlamıştır.¹⁴⁸

Kendilerini "*adalet ve tevhid ashabı*" diye isimlendiren Mu'tezile, vahdaniyet dışında kadim olan tüm sıfatları reddetmiş, Allah'ın zatı ile âlim, kadir, hayy olduğunu, el, yüz, oturuş, ilim, kudret, arş gibi kelimelerin de mecâzi olarak ele alınması gerektiği, irade, sem' ve basar (görme) gibi özellikler ile müteşâbih ayetlerin te'villerini vâcip görmüştür.¹⁴⁹ Mu'tezile halku'l-Kur'ân meselesini sadece tevhid ilkesi ile ele almamış, adalet ilkesi ile

¹⁴⁶ Akoğlu, "*Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları*", 364; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 161.

¹⁴⁷ Akoğlu, "*Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne*", 47; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 269, Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 18-19.

¹⁴⁸ Özkan, "*Ehl-i hadîs ve Cehmiyye'nin Kur'ân-Sünnet Anlayışı 'Halku'l-Kur'ân' Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme*", 170-171.

¹⁴⁹ Tâciüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Muharrem Tan (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 47; Yoldaş, *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*, 14; Kesetovic, *el-Me'mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat*, 21; Ayşegül Eroğlu, *Hadis Tarihinde Cehmiyye'ye Yönelik Reddiyeler* (Konya: Necmettin Erbakan, Doktora, 2020), 19; Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*, 68; Ömer Pakiç, "*Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in Halku'l-Kur'ân'la İlişkilendirilen Ayetleri Okuma Biçimi*", *Akademi Araştırmaları Dergisi* 27 (2006-2005), 115; Aydın, "*İslâm Mezhepleri Tarihi*", 147.

de temellendirmişlerdir.¹⁵⁰ Aksi halde sıfatların uluhiyette ortak olacaklarını belirtmiş, ehl-i hadîsi Allah'ın birliğine, kutsal ve münezze azametine hâlel getirmekle suçlamıştır.¹⁵¹

Mu'tezile'ye göre Allah, kelâmını Levh-i Mahfuz'da yaratmış, Cebrail de onu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) getirmiş, O da insanlara tebliğ etmiştir.¹⁵² Elimize alıp okuduğumuz, dinlediğimiz, yazıya dökerek mushaf haline getirdiğimiz, yaratılmış olan, bir mahalde bulunan harf ve seslerden müteşekkil olanın ezeli olamayacağını belirtmiş, kelâm sıfatı Allah'ın fiili sıfatlarından olduğunu dolayısıyla Kur'ân'ın yaratıldığını savunmuşlardır.¹⁵³

Cehmiyyeden etkilenen Mu'tezile, "*Allah her şeyin yaratıcısıdır*" (En'am 6/102, Mü'min 40/62) ayetinden hareketle Kur'ân'ın da diğer bütün "şey"ler gibi mahlûk olduğunu, Hz. İsâ'nın ezeli olamayacağını dile getirmiştir.¹⁵⁴

-Mu'tezile'ye göre Kur'ân, münezze, muhdes, mef'ul, mec'ul (Hicr 15-9, Şu'ara 26-5, Enbiya 21/2, Araf 7/89, Nebe 10/11, Enbiya 21/30) olduğu,¹⁵⁵ meydana getirme hususunda Kur'ân'ın diğer yaratıklarla eşit tutulduğu (Buruc 85/21-22), levhi mahfuzun Kur'ân'ı *ihata* ettiği (Kıyamet 75/16), Kur'ân için *ön ve son tabirlerinin kullanılması*, onun cüzlerden oluşması¹⁵⁶ (Yunus10/17, Fussilet 41/42), Kur'ân'ın bir kısmının neshediliği (Bakara 2/106), önce meydana gelen kıssaların sonra anlatıldığı (Taha 20/99), ayetlerin bir kısmının tafsil edildiği (Hud 10/1),¹⁵⁷ ayetlerin muhkem ve müteşabih unsurlardan oluştuğu,(Zümer 39/23), Allah'ın ilk ve son varlık olduğu ve her şeyi yarattığını bildirmesi¹⁵⁸ (Bakara 2/255) gibi hususlar Kur'ân'ın mahlûk olduğunun delili olarak gösterilmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁰ Yücel, *Hadis Tarihi*, 76; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 79-80; Yıldırım, "*Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı*", 51; Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*, 67.

¹⁵¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 47.

¹⁵² Ögmüş, "*Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntialiyeye İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi*", 30.

¹⁵³ Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*, 72; Mehmet Eren, "*Ebû Nasr es-Siczi ve Halku'l-Kur'ân Meselesi*" (Kastamonu Üniversitesi: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018), 216; Pakiş, "*Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in Halku'l-Kur'ân'la İlişkilendirilen Ayetleri Okuma Biçimi*", 111; Yaşar, *İlk Üç Asırda Kelam Tartışmaları ve Taberî*, 123.

¹⁵⁴ Öztürk, "*Mihne ve Tefsir*", 126; Özkan, "*Ehl-i Hadis ve Cehmiyye'nin Kur'ân-Sünnet Anlayışı 'Halku'l-Kur'ân' Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme*", 172; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 6.

¹⁵⁵ Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/372; Öztürk, "*Mihne ve Tefsir*", 126; Pakiş, "*Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in Halku'l-Kur'ân'la İlişkilendirilen Ayetleri Okuma Biçimi*", 118-120; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 170.

¹⁵⁶ Mustafa Altundağ, "*Kelâmullah-Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelâm-ı Nefsi-Kelâm-ı Lafzi' Ayrımı*", *Marmara Üjfd* 18 (2000), 154.

¹⁵⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbasiler dönemi)*, 4/200.

¹⁵⁸ Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/372.

¹⁵⁹ Abduaziz Bayındır, "*Kur'an mahluk mudur, Değil midir?*", Video kayıt (Erişim 19 Aralık 2020).

Ayrıca Allah Teâlâ'nın Kur'ân'dan önce de peygamberler ve kitaplar göndermesi, aralarında öncelik sonralık bulunan harf ve seslerden oluşması, nuzûlünün yirmi üç yılda tamamlanması, emir-nehî, va'd-void, haber gibi değişik muhtevalara sahip olması, okunan-işitilen Arapça bir kitap olması gibi vasıflar da onun mahlûklüğünün delili olarak gösterilmiştir.¹⁶⁰

Mu'tezile gibi Hariciler, Cehmiyye, Neccariyye, Kerramiyye, Şîa âlimleri de Kur'ân'ı mahlûk olarak görmüşlerdir.¹⁶¹

1.2.4.2. Ehl'i Hadis:

Ehl-i hadîs, başta Kur'ân'ın mahlûklüğü meselesini naslarda yer almayan bir mesele olarak görmüş, bu mevzuda açıklama yapmaktan kaçınmışlardır.¹⁶² İmam Mâlik bu durumu; *"Müslümanların akidesini bozmak ve fitneye sebebiyet vermek için ortaya atılan bu meselelerin arkasına takılıp, cedelleşmenin manasız olduğunu"*¹⁶³ dile getirmesine rağmen, Ahmed b. Hanbel'in: *'Mu'tezile Kur'ân'ın mahlûk olduğu meselesini gündeme getirmeden önce bu konuda sükût etmeyi tercih ediyorduk. Böyle bir tez ile ortaya çıkınca biz de onların iddialarını çürütmeyi gerekli gördük"*¹⁶⁴ şeklindeki açıklaması ise onların zamanla nasıl tartışmanın taraftarı olduklarını açıklamaktadır.

Ehl-i hadîs, Allah'ın sıfatlarını sonradan var olup, yok olan araz cinsinden değil de Allah'ın zatı ile kaim olduğunu, kelim sıfatının tezahürü olan Kur'ân'ın mahlûk olmadığını savunmuşlardır.¹⁶⁵ Zaten sıfatları kabul ettiğinden dolayı ehl'i hadîs'e *Sıfatiyye* denilir olmuş, sıfatları reddeden Mu'tezile ise Mu'attıla diye nitelenmiştir.¹⁶⁶

Ehl-i hadîse göre Kur'ân'ın cüzlerden (harf ve seslerden) oluşması, elimizde bulunması, onu görmemiz, dinlememiz, okuyup yazmamız onun kadim olmasına zarar vermez. Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu naslarla sabit olup (Cin 72/1), Cebrail onu

¹⁶⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 4/197; Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*, 72; Yavuz, *"Halku'l-Kur'ân"*, 15/372; Ögmüş, *"Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi"*, 22; Öztürk, *"Mihne ve Tefsir"*, 142.

¹⁶¹ Altundağ, *"Kelâmullah-Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelam-ı Nefsi-Kelam-ı Lafzi' Ayırımı"*, 155; Yaşar, *İlk Üç Asırda Kelam Tartışmaları ve Taberî*, 122; Mustafa Öz, *"Hişâm bin Hâkem"* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998), 18/153-154.

¹⁶² Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 4/203.

¹⁶³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/189.

¹⁶⁴ Yücel, *Hadis Tarihi*, 77.

¹⁶⁵ Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*, 68.

¹⁶⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 83.

doğrudan Allah'tan dinlemiş, Hz. Peygamber'e indirmiş, Hz. Peygamber de insanlara tebliğ etmiştir.¹⁶⁷

(*elâ lehu'l-halku ve'l-emr*) (*A'raf*, 7/54) ayeti çerçevesinde "emr" ile "halk" sözcüklerinin arasının atıf harfiyle ayrılması, yaratılmış olan her şeyin "*halk*" kelimesiyle anlatıldığı, *emr* ise O'nun kelamı ve sözü olduğu dolayısıyla kelimullah olan Kur'ân'ın emr kavramı kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁶⁸ Aksine "*O Kur'ân, ancak bir beşer sözüdür*"¹⁶⁹ demek arasında hiçbir farkın bulunmadığını, bunun da küfrü gerektirdiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁷⁰

Bişr el-Merisi'nin "*Allah her şeyin yaratıcısıdır*"¹⁷¹ deliline karşın Kinânî, "*Bir şeyin olmasına karar verdi mi ona sadece 'ol' der; o da hemen oluverir*"¹⁷² ayetini delil getirmiştir. "*Şey*" kavramı çerçevesinde cereyan eden tartışma neticesinde Kinânî'nin "*Şey*"in herşeyi kapsamadığını; Allah'ın "*ol*" demesi ile emr'e atıf yapıldığını yani Allah'ın yaratılmayan kelamına işaret ettiğini belirtmiştir.¹⁷³

Ayrıca ehl-i hadîs şu delilleri ileri sürmüştür:

-Birçok ayette *Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiği* (En'am 6/114), Allah'ın ilminde yer aldığı (er-Ra'd 13/37), Allah kelamı olduğu (Tövbe 6, Fetih 15, Bakara 75, Lokman 27, kehf 27, Yunus 64)¹⁷⁴, Kur'ân'ın ilahi bir sıfat olduğunun belirtilmesi, Kur'ân'ın mahlûklüğünü kanıtlayan hiçbir ayetin olmaması, Kelamullâh'ın kavîl şeklinde de kullanılması (Kaf 29, Rahman 55/1-3), *mec'ul* kelimesinin her zaman yaratma anlamına gelemeyeceği (Zuhruf 3, Bakara 19, Zuhruf 19, Enam 1, Bakara 124, Bakara 126, İbrahim 40);¹⁷⁵ *zîkr-i muhdes* (el-Enbiya 21/2) ile kastedilenin insanlara indirilişi olduğu,¹⁷⁶ Hz.

¹⁶⁷ eş-Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 83- 98; Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/273; Altundağ, "*Kelâmullah-Halku'l-Kur'ân Tartışmaları Çerçevesinde 'Kelam-ı Nefsi-Kelam-ı Lafzi' Ayırımı*", 156; Yaşar, *İlk Üç Asırda KelamTartışmaları ve Taberî*, 124 .

¹⁶⁸ İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, çev. M. Hayri Kırbaoğlu (Ankara: Otto, 2017), 353; Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/273; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 183.

¹⁶⁹ el-Müddesir, 74/25.

¹⁷⁰ Öğmüş, "*Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi*", 31; Yücel, *Hadis Tarihi*, 76.

¹⁷¹ er-Ra'd, 13/16.

¹⁷² el-Bakara, 2/117.

¹⁷³ Akoğlu, "*El-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'anTartışmaları*", 20-22.

¹⁷⁴ Yavuz, "*Halku'l-Kur'ân*", 15/273.

¹⁷⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 186; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 215; Pakiş, "*Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in Halku'l-Kur'ân'la İlişkilendirilen Ayetleri Okuma Biçimi*", 120-121; Akoğlu, "*El-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'anTartışmaları*", 26-28.

¹⁷⁶ Öğmüş, "*Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi*", 72.

Îsâ'nın *kün* emriyle yaratıldığı,¹⁷⁷ *emr*, *kevn*, *kun* gibi Kur'ân'ın da onun kelamı olduğunu,¹⁷⁸ istiazede bulunmanın bir tezatlığa yol açacağını delil getirmişlerdir.¹⁷⁹ Kısaca mahlûk olan ya bedeni bir varlık veya bir şahsın sıfatı (araz) olur. Bu durum Kur'ân için söz konusu olamaz.¹⁸⁰

Ahmed b. Hanbel (ö. 242/856) öncülüğündeki ehl-i hadîs'e göre ne şekilde olursa olsun Kur'ân'a mahlûk sıfatı verilemez, kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzi ayırımına gidilemez.¹⁸¹ Kur'ân Allah kelâmı'dır deyip konu hakkında susmak elzemdir.¹⁸² Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî (ö. 267/880), Ebû Hatim er-Râzî, İbn Mende, İbn Hamid ve Ebû İsmâil el-Ensârî gibi bazı Selef âlimleri konuyu daha ileri taşıyıp Kur'ân'ı telaffuz edip yazmanın yanı sıra çıkarılan seslerin ve çizilen yazıların dahi mahlûk olmadığını savunmuşlardır.¹⁸³

Mihne sürecinde imtihana çekilenlerden kimisi ölüm tehdidi karşısında bu söylemi kabul eder görünmüş inançlarını içlerinde saklamış, kimisi manasını bilmeden bu görüşe katılmış ve zulümden kurtulmuş, kimisi selevin girmediği bir mevzuya dalmaktan çekinmiş, kimisi de Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olmadığını açıkça söylemiş, bunun neticesinde adi suçluların tutulduğu sicn'ul-amme denilen hapse ağır prangalar altında atılmış, kırbaçlanmış, en ağır işkencelere maruz kalmış, hatta bu uğurda öldürülmüşlerdir.¹⁸⁴

1.2.5. Me'mûn'un İmtihanla İlgili Mektupları ve Mektupların Değerlendirilmesi

Halife; siyasi makam anlamında Hz. Peygamber'in yerine geçerek onun dünyevi otoritesini temsil etme, yeryüzünde dinin hükümlerini uygulama, devlet başkanlığı yapmak anlamında kullanılır. Halife tabirinin yerine Hz. Ömer devrinden itibaren "emirü'l-müminin" ve "halifet-ü Resulullah", Muaviye ile "halifetullah" veya "zıllullah fi'l-ard" unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Bu tabir her ne kadar İslam âlimleri tarafından ve

¹⁷⁷ Ögmüş, "Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntialiyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi", 73; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/273.

¹⁷⁸ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 186-189.

¹⁷⁹ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/273.

¹⁸⁰ Ögmüş, "Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntialiyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi", 31.

¹⁸¹ Ögmüş, "Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntialiyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi", 36.

¹⁸² Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 193.

¹⁸³ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/273.

¹⁸⁴ Abdülfettâh b. Muhammed Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'ân Meselesi", çev. Mücteba Uğur, Ankara ÜİF Dergisi 20 (1975), 309; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 192; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân" 15/273; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 264.

kamuoyunca kabul görmemiş¹⁸⁵ ise de bununla toplumun kayıtsız şartsız itaatini sağlamak amaçlanmıştır. Halifetullah olan yöneticiler bu sayede Allah'ın temsilcisidirler ve O'nun iradesini kullanırlar. Böylelikle eleştirilemezler ve denetlenemezler, çünkü onların söyledikleri yaratıcının emridir.¹⁸⁶ Halife Me'mûn da Horasan bölgesinde bastırdığı bir sikkede *halifetullah* unvanını kullanmıştır.¹⁸⁷ Dönemin mevcut iktidarları kendi kararlarını dinin bir kararıymış gibi göstererek, kudret ve hâkimiyetlerine güç katmışlardır. Emir kim ise Allah böyle istediği içindir, emire karşı gelmek Allah'a karşı gelmek demek olduğunu savunmuşlardır.¹⁸⁸

Me'mûn'un göndermiş olduğu beş mektuptan bahsedilir. İlk üç mektup halku'l-Kur'ân'a yüklenen anlamı ve yürütülen stratejiyi içermektedir. Dördüncü ve beşinci mektupta ise belirli kişileri eleştirip suçlamalara yer vermektedir.

Me'mûn böylesi bir psikoloji içerisinde 218 yılının bahar aylarında, ölümünden 4 ay önce, Bizans seferine çıkmaya hazırlandığı bir zaman diliminde, Bağdat naibi İshak b. İbrahim'e gönderdiği ilk mektubunda Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olduğu fikrini kabul edip etmedikleri hakkında kadılar, şâhidler ve muhaddisleri imtihan etmesini, kabul edenleri serbest bırakmasını, reddedenleri ise kendisine bildirmesini; mahlûk olmadığını ileri sürenlerden yardım istenmeyeceğini ve devlet işlerinde kendilerinden faydalanılmayacağını belirtmiştir.¹⁸⁹

Me'mûn, Bağdat naibi İshak b. İbrahim'e yazdığı ilk mektubunda ehl-i hadîsi insanların en şerlileri, yalancıların önderleri, cehaletin hamalları, iblisin lisanı, delaletin reisleri olarak nitelemekte, halkı da cahil, hor ve hakir görmektedir. İçtihat yapma yetkisini kendisinde bulup, kimsenin bunu bozamayacağını dile getirmektedir. Kendi çıkardığı fermana uyanların hidayet ve kurtuluş yolunda, uymayanların ise delalete sapmış kişiler olacağını, Peygamberlik mirasına sahip kılındığını beyan etmekte ve kendisini dini

---

¹⁸⁵ Avcı, "Hilâfet", 17/539.

¹⁸⁶ Temiz, "Mihne Sürecinde Bir Ehl-i hadîs/Muhammed b. İsmâil el-Buhari ve Halk'u Efâli-l İbâd Adlı Eseri", 122.

¹⁸⁷ Gürbüz Deniz, "Genel Müzakere", *Mihne Süreci ve İslâmi İlimler Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 230; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 53-54.

¹⁸⁸ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 257-258; Toprak, *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*, 66.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/367; Zehebî, *Târîhu-l İslâm*, 15/239.

otoritenin kaynağı görmektedir.¹⁹⁰ Bu mektubunda dikkat çeken en önemli husus kendi otoritesini yüceltmesidir.¹⁹¹

Me'mûn'un gönderdiği ikinci mektubun muhtevası hakkında bir bilgi bulunmamakla¹⁹² birlikte Kur'ân'ın mahlukluğu direktifini kabul ettirmek için meşhur yedi hadis âlimi el-Vâkidî'nin kâtibi Muhammed b. Sa'd (ö. 230/814), Yezîd b. Hârûn'un kâtibi Ebû Müslim el-Müstemlî (ö. 224/838), Abdurrahman b. Yûnus, Yahyâ b. Maîn (ö. 234/848), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234/849), İsmail b. Davûd ve İsmail b. Ebî Mes'ûd, Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî'nin (ö. 246/860) kendisine gönderilmesini emreder.¹⁹³ Onlara gözdağı vermek, manevi baskı uygulamak maksadıyla bu âlimleri bizzat kendisi sorguya çeker.¹⁹⁴ Çünkü halifenin huzurunda, savaşa çıkmış ordunun karşısında, öldürülme korkusuyla daha iyi netice alacağını düşünmektedir.¹⁹⁵ Bu kişiler Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ikrar edince Bağdât'a geri gönderilirler. İshâk b. İbrâhim de onları evinde, ileri gelen muhaddislerin huzurunda teşhir ve ilân eder. Onlar da itirafta bulunarak kovuşturmadan kurtulurlar.¹⁹⁶

Üçüncü mektubunda ise İshâk b. İbrahim'e 77 âlimi bu konuda sorguya çekmesini, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna inanmayanların hukuki ehliyetlerini iptal etmesini emretmektedir.¹⁹⁷ Burada dikkat çeken en önemli husus, ilmî bir tartışmanın bir doz artırılarak görüşlerini zorla kabul ettirmeye bırakmıştır. İshak da Ebû Hasan ez-Ziyadi, Bişr b. Velîd el-Kindî (ö. 258/852), Ali b. Ebi Mukâtil, Fadl b. Gânim (ö. 236/850), Zeyyâl b. Heysem, Hasan b. Hammâd es-Seccâde (ö. 241/855), Kavârîrî (ö.235/849), Ahmed b. Hanbel, Kuteybe b. Sâ'id (ö. 240/854), Sa'deveyh el-Vâsîtî (ö. 225/639), Ali b. Ca'd (ö. 230/845), İshak b. Ebi İsrâîl (ö. 245/859), İbnu'l-Harş, İbni Uleyye el-Ekber (ö. 218/833), Hz Ömer sülalesinden Rakka kadısı Yahyâ b. Abdurrahman el-Ömeri, Ebu Nasr et-Temmâr (ö.228/842), Ebû Ma'mer el-Kati'î (ö. 236/850), Muhammed b. Hatim b. Meymûn (ö. 235/849), Muhammed b. Nûh el-Cündisaburi el-Mazrub (ö. 218/833), İbni Ferruhân, Nadr b. Şumeyl, İbn Ali b. Âsım, Ebu Avvâm el-Bezzâz(ö. 292/904), Velîd İbn

¹⁹⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119), 8/632-633.

¹⁹¹ Hayrettin Yücesoy, "*Mihne*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 30/26-28; Yıldırım, "*Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı*", 56; Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 274-275.

¹⁹² Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 94.

¹⁹³ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 8/634; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/367.

¹⁹⁴ Yücesoy, "*Mihne*", 30/26-28; Ali Kaya, "*Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları*", Cumhuriyet Üfd 19/1 (2015), 9.

¹⁹⁵ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 199.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/367; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/460; Bozkurt, "*Mihnenin Tarihsel Arka Planı ve Analizi*", 18.

¹⁹⁷ Yücel, *Hadis Tarihi*, 78.

Şucâ' (ö. 243/857), Abdurrahman b. İshâk, Saîd b. Süleyman ed-Dabbî, Affân b. Müslim (ö.220/835), Ali b. Medîni, Ubeydullah b. Muhammed, Muhammed b. Sa'd (ö. 230/814), Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb, İsmâil b. Dâvûd, İbnü'l-Bekkâ, Âsım b. Ali'yi cemaatin huzuruna davet eder ve onları sorgulamaya başlar.¹⁹⁸ Bu düşünceyi benimsemeyen kadılar görevlerinden azledilerek, ellerindeki tüm yetkiler alınmış, maaşları kesilmiş, fetva (hüküm) vermeleri yasaklanmış, hadis âlimleri hadis okumak, okutmak ve dinlemekten alıkonmuş ve bunların şahitlikleri iptal edilmiştir. Sorgulanan alimler verdikleri cevaplarla birlikte halifeye bildirilmiş.¹⁹⁹

Henüz 9 gün geçmişti ki alelacele dördüncü mektup gönderilmiştir. Bu mektup alimlerin sorgu esnasındaki sorulara karşılık vermiş oldukları cevapların kritiği yapılmıştır.

Me'mûn son mektubunda ise Kur'ân mahlûktur demeyenlerin bağlı bir halde güvenilir birisinin refakatinde kendi karargâhına gönderilmesini emreder. Bunlar eğer dediklerinden dönmez ve tövbe etmezlerse, hepsini kılıçtan geçireceğini ilan eder.²⁰⁰ Anlaşılan o ki mihne uygulaması artık son kerteye varmıştır. Ya kralın sözü dinlenecek ve ölümden kurtulacak ya da kralın despotluğu karşısında boynu vurulacaktı. Kimileri istemeyerek de olsa işi geçiştirmek için halku'l-Kur'ân söylemini kabul etmiş,²⁰¹ kimileri de kerhen ve tehdit altında cevap verdiklerini açıklayarak bu durumu müşriklerin azabına maruz kalan ve hakkında ayet nazil olan Ammar b. Yasir'in (en-nahl 16) durumuna benzetip, asıl imanlarının içlerinde saklı olduğunu beyan etmişlerdir.²⁰²

Bu direktifi kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nûh (ö.218/833), Hasan b. Hammâd es-Seccâde (ö. 241/855), Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî (ö. 235/850) zincire vurulup, hapse atıldılar. İki gün zindanda kalan Seccâde ile üçüncü günün sonunda Kavârîrî halku'l-Kur'ân görüşünü kabullenip, serbest bırakılırlar. Düşüncelerinde ısrar eden İbn Hanbel ve Muhammed b. Nûh ise zincire vurulu halde Tarsus'ta bulunan, Bizans'a savaş hazırlığındaki Me'mûn'a gönderilirler.²⁰³

İbn Hanbel ile arkadaşı Muhammed b. Nûh, Tarsusta bulunan ve Bizans'la savaş hazırlığındaki halife ve ordugâhına yaklaştıklarında bir hizmetçi gözyaşlarını silerek gelip:

¹⁹⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 8/637; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/367-368; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/460.

¹⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/461.

²⁰⁰ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 299.

²⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/461.

²⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/462; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 205.

²⁰³ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 8/644; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/371; Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbn Cevzî, *Menakıb Ahmed b. Hanbel* (Riyad: İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1409), 22; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 214.

"Ey Abdullah'ın babası çok ağrıma gidiyor. Çünkü Me'mûn daha önce kınından sıyırmadığı bir kılıcı kınından sıyırmış ve Resulullah'a olan akrabalığına yemin ederek, Kur'ân'ın mahlûkluğunu kabul etmediğin takdirde bu kılıcıyla seni öldürecekmiş" der. Bunun üzerine İbn Hanbel diz üstü çökerek şöyle niyazda bulunur: "Ey Efendim, senin yumuşaklığın bu facir Me'mûn'u aldatmış ve ona senin velilerini dövüp, öldürme cesaretini vermiştir. Allah'ım eğer senin kelamın Kur'ân, mahlûk değil ise bizi Me'mûn'un şerrinden koru."²⁰⁴ Henüz konaklama yerindeyken Me'mûn'un öldüğü haberi gelir.²⁰⁵ Bunun üzerine ikili tekrar bağlı halde Bağdat'a geri gönderilir. Fakat Muhammed b. Nûh bu zulme daha fazla dayanamayarak, işkence sonucu yolda ölmüştür.²⁰⁶

Affedici yönü ağır basan, hoşgörülü bir kişiliğe sahip olan, kendini hicvedeni, ölüm cezası gerektiren ağır suçluları hatta halifeliğini ilan edenleri dahi affeden, "İnsanlar benim affedici olduğumu bilselerdi suç işlemek suretiyle bana yaklaşırlardı" diyen Me'mûn,²⁰⁷ ne yazık ki aynı hoşgörüyü mihne hadisesinde ilim adamlarına göstermemiştir. Me'mûn'un âlimlere karşı hoşgörüsüz ve acımasız tutumu neticesinde bütün faziletleri unutulmuş,²⁰⁸ zihinlerde Mu'tezile mensuplarının haricindeki kişilerin can düşmanı olarak kalmasına sebep olmuştur.²⁰⁹

Hasılı halku'l-Kur'ân söylemi ilmî tartışmayı değil mutlak itaati hedeflemiş, bu yolla muhalif grupları bertaraf etmek istemiştir.²¹⁰ Sonuç olarak mihne, nedenlerinden ziyade sonuçları itibarı ile İslâm tarihini şekillendiren teolojik temalı bir siyasî mesele olarak kalmıştır.²¹¹

Me'mûn, Pozantı suyu kenarında Mu'tasım'la birlikte çokça taze hurma yemesi üzerine humma (kısa ve ateşli) hastalığına tutularak, 218-833'te 48 yaşında vefat etmiştir. Kardeşi Mu'tasım, askeri kaldırıp Tarsus'a getirerek cenaze namazını burada kendisi kıldırmıştır. 20 sene 5 ay halifelik yapan,²¹² siyasî bir deha olan Me'mûn, yeri geldiğinde Araplar'a karşı İrânlardan ve yeri geldiğinde de İrânlılar'a karşı Türkler'den istifade

²⁰⁴ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız (İstanbul: Ocak, 2015), 7/208; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-Sünne* (Suudi Arabistan: Dâr-u İbn Kayyim, 1986), 1/32.

²⁰⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1991), 18/98.

²⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/556; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371.

²⁰⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/232.

²⁰⁸ Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I", 253.

²⁰⁹ Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I", 263.

²¹⁰ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 222.

²¹¹ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 306.

²¹² Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/515; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/372; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/464; 10/472; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/240; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/198.

ederek denge siyaseti göttüğü gibi Ehl-i sünnet'e ve Şîa'ya karşı Mu'tezileden istifade etmiştir.²¹³ Vasiyetle iktidar olan Mu'tasım ve kadı'l-kudat İbni Ebû Duâd döneminde mihne uygulamaları daha da ağırlaşmıştır.²¹⁴

1.3. Mu'tasım Billâh Dönemi (218-227/833-842)

Me'mûn'un ölümü ile kardeşi Mu'tasım halife olmuş ve mihne kaldığı yerden devam etmiştir. Şimdi kısaca bu döneme bakalım.

1.3.1. Siyasi Durum

Ebu İshak el-Mu'tasım-Billah Muhammed b. Hârûnürreşîd, annesi Marida adında Soğd asıllı bir cariyeden 10 Şaban 180'de (18 Ekim 796) Bağdat'ta dünyaya geldi.²¹⁵ Kardeşleri Emîn ile Me'mûn arasında cereyan eden iktidar mücadelesi sırasında Bağdat'ta kalıp siyasi hadiselerden uzak durdu.²¹⁶ 218'de Me'mûn'un vefatı üzerine, onun vasiyeti ile halife oldu.²¹⁷ Me'mûn, oğlu Abbas'ın yerine kardeşi Mu'tasım'ı tercih etmesi, Araplara, hadisçilere ve alimlere karşı başlattığı mihne politikasının inkıtaya uğramaması için atılmış bir adım olarak değerlendirilmiştir.²¹⁸ Türklerin yeğeni olan Mu'tasım'la birlikte devlet yönetimi Türklerin eline geçmeye başladı.²¹⁹ Bâbekîlere karşı savaştıkları güçlü, cesur, savaşmayı bilen, bölge şartlarına uyum sağlayabilen Türkler, hilâfet ordularının omurgasını oluşturacak şekilde görevlendirildi. Bu durum zamanla halifeyi komutanlara bağlı konuma getirdi.²²⁰ İktidara gelen Muhammed b. Hârûnürreşîd, iktidarlarını din ile kuvvetlendirme yolunda "Allah'ın ipine sınımsız sarılan" manasında el-Mu'tasım-Billâh unvanını kullanmaya başlamıştır.²²¹

Mu'tasım döneminde Zeydî olan Tâlekân bölgesinde Muhammed b. Kasım b. Ömer el-Hüseyin halifelik iddiasında bulunmuş, yakalanıp hapse atılmıştır.²²² Zutlar,

²¹³ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392.

²¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/556; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/459; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medineti's-Selâm*, 4/547; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 16/393.

²¹⁶ Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31/380.

²¹⁷ Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülük*, 8/667; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 16/393.

²¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/473; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 8.

²¹⁹ Murat Atasoy, *Süyûti'nin "Târihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi* (Tokat, Yüksek Lisans, 2006), 131.

²²⁰ Musa Baydar, *Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları* (İzmir, Yüksek Lisans, 2007), 11.

²²¹ Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 4.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/385; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/475.

Me'mûn devrinde olduğu gibi yağmacılık yapmaya, fesatçılık çıkarıp, yol kesmeye devam etmişlerdir.²²³ Me'mûn zamanında bastırılmayan, 22 yıl boyunca sürekli Müslümanlara saldırarak 255.000 müslümanı öldüren Bâbek isyanı 222/837 yılında ancak bastırılabilmiştir.²²⁴

Ayrıca Bâbek isyanını fırsat bilen Bizans İmparatoru Tofil b. Mihail, 223/837-838 yılında Zibatra'ya (Sozopetra) yani Doğanşehir'e saldırarak katliam yaptı ve şehri harap ettikten sonra Malatya'yı kuşattı.²²⁵ Birçok kaleyi ele geçiren Tofil, erkekleri katledip, bin kadar çocuk ve kadını esir alarak şehri yakıp yıktı. Bunun üzerine Mu'tasım görülmemiş bir ordu hazırlayıp, Tofil ile savaşa karar verdi. Afyonkarahisar'a kadar olan yerler ele geçirildi. Kuşatma altına alınan Ammûriy (Amorion), 25 gün sonra da fethedildi. Ammûriye'nin fethi İslâm dünyasında büyük coşkuyla karşılanmış, Şiirlere konu olmuş ve "fethu'l-fütüh" (fethiler fethi) olarak vasıflandırılmıştır.²²⁶

Bu sefer sırasında ismi Mu'tasım'a suikast ekibine karışan yeğeni Abbas'ı aşırı açlığa maruz bırakarak akabinde aşırı yemek yedirdi. Su içmesine izin vermeyen Mu'tasım, yeğenini susuzluktan öldürttüğü gibi adı suikaste katılan diğer komutanların her birini de farklı şekillerde öldürttü.²²⁷ Hızını alamayan Mu'tasım, yeğeni Abbâs'ın çocuklarından da bir çoğunu katletti.²²⁸

Hicri 224 Taberistan'da Mazyar b. Karin b. Yezdihürmüz (Vindadhürmüz)²²⁹ ve Afşin'in dayısının oğlu, aynı zamanda kayınbiraderi olan Mengüçür isyan etti.²³⁰ Adı isyana karışan komutan Afşin'in Mazyar'la olan ilişkisi ortaya çıkınca, yakalanıp bir yıl hapishaneye atıldı, kuru ekmek ve su dışında herhangi bir yiyecek verilmediği için daha

²²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/386; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/475-476; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/203204; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 24.

²²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/417; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 4/548.

²²⁵ Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/418; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/477-479; Avcı, "Mu'tasım Billâh", 380-382; Çelik, "Abbasiler Dönemi Hurremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı", 100-106; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991), 4/376-377; İsmail Numanoğlu, *Abbasilerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi* (Konya, Yüksek Lisans, 2011), 76-82; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 38-43; Baydar, *Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*, 8.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/425; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/451-456; Avcı, "Mu'tasım Billâh", 31/381.

²²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/429.

²²⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 9/72; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 44-46; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/210; Avcı, "Mu'tasım Billâh", 31/380-382.

²²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/487; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/212; Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 48.

²³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/241; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/478; 10/487; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 48-52; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/212.

fazla dayanamayarak öldü.²³¹ Yine hızını alamayan Mu'tasım onu astırıp, ardından da yaktırdı, külünü Dicle'ye savurdu, mallarına da el koydu.²³²

227/841 yılında Ebu Harb el-Müberkâ el-Yemânî isyanı Filistin'de²³³; Ca'fer b. Fehrecüs isyanı ise Musul'da vuku bulmuştur.²³⁴

Mu'tasım 227/841 yılı Muharrem ayında hastalandı. Çareyi hacamat yaptırmakta aradı.²³⁵ Ancak daha da ağırlaşarak 18 Rebiyülevvel perşembe (6 Ocak pazar) günü Samerra'da öldü.²³⁶ Mu'tasım-Billâh zeki, kendinden emin, cesur, cömert, iyi kalpli, duygusal, yardımsever, vefâkar, istikrarlı, güçlü, kahraman bunun yanında baskıcı biri olarak anılmıştır. Yeterli bir eğitim görmemiş olmasına rağmen güçlü bir hitabete sahipti. Son derece tutumlu olduğundan geride zengin bir hazine bırakmıştır.²³⁷ O, bu dönemde siyasî, askerî, malî, fikrî ve ilmî birçok yeniliğe öncülük etmiştir. Mu'tasım döneminde tercüme faaliyetleri hız kesmeden devam etmiş, felsefe, kimya, fizik, astronomi ve matematik alanında birçok eser Arapça'ya tercüme edilmiştir. Dönemin alimlerinden özellikle Yahyâ b. Mâseveyh, Kindî ve Fergânî bu ilmi serüvene öncülük etmişlerdir. Böylelikle kendinden önceki halifenin başlatmış olduğu ilmî faaliyetlerin devamını ve gelişimini sağladı. Bu dönemde medreseler, kütüphaneler, rasathahaneler ve bimarhaneler kuruldu.²³⁸

1.3.2. Mihne

Me'mûn ölmeden önce kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin etmiş ve kendi siyasetini devam ettirme anlamındaki şu vasiyette bulunmuştur:

"Kardeşinin Kur'ân'a uygun yaşamasını kendine örnek al. Hilafet konusunda Allah'ın azabından kork. Onların kuvvetlilerinden zayıfların hakkını al. Aralarında adaletle hükmet. Hurremiyye'ye dikkat et, onlarla dikkatli ve tedbirli savaş. Namazımı kıldırarak olan kimse beş tekbir ile kaldırsın. Ali (r.a.)'nin evlâdından olan kimseler senin amcanın oğullarıdır. Onlarla olan sohbetinde iyi davran, onların kötülerini bağışla,

²³¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (Abbâsiler Dönemi)*, 3/215; Yılmaz, "Abbâsiler Dönemi Bağdat zıندانları", 94.

²³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/492.

²³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/495; Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 60-61; Yılmaz, "Abbâsiler Dönemi Bağdat zıندانları", 93.

²³⁴ Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 63.

²³⁵ Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 97.

²³⁶ Taberî, *Târihu Taberî*, 4/519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/458; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 1991, 16/397.

²³⁷ Avcı, "Mu'tasım Billâh", 31/381.

²³⁸ Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 88-100.

iyilerine de hüsnükabul göster. Her yıl yeri geldikçe onlara ihsanda bulun, zira onların senin üzerinde çeşitli yönlerden yerine getirmen gereken hakları vardır. Ayrıca Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ve bu inanca bağlı kalıp, halkı da bu inanca davet et. Ahmed b. Ebû Duâd yanından ayrılmasın. Her işinde ona danış. Çünkü o buna ehildir. İshak b. İbrahim, Abdullah b. Tahir'e iyi davran, onlara danış. Yahyâ b. Eksem'le arkadaşlık etme. Zira o ihanet etmiştir.'²³⁹

Me'mûn'un bu vasiyeti, kendi politikaları doğrultusunda devleti yönetmesi şartı ile Mu'tasım'ı kendisine veliaht tayin ettiği, bunun daha önceden planlandığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu mektup bir bakıma Me'mûn'dan sonraki dönem için bir yol haritası ve yapılacaklar listesidir. Nihayetinde Mu'tasım bu vasiyete sadık kalmış ve İbn Ebû Duâd'ın telkinleri ile mihneye, yani yarım kalan zulme kaldığı yerden devam edilmiştir.²⁴⁰ Mihne politikası en sert şekilde uygulanmıştır. Mu'tasım ise tüm bu olayların müsebbibi sayılan İbn Ebû Duâd'a danışmadan neredeyse hiçbir karar almamış, ayrıca Mu'tezilî-kelamî görüşler devlet politikası haline getirilmiştir.²⁴¹ Mu'tasım'ın cehaletini²⁴² fırsat bilen İbni Ebû Duâd, halifenin toplumsal itibar ve gücünü malzeme yapmaktan çekinmemiş, bütün çabasını Mu'tezilî düşüncenin yaygınlaşmasına harcamış, onun ilmi meclislerde zoraki öğretilmesini emretmiştir.²⁴³

Mu'tasım döneminde her ne kadar baskının, zulmün ve işkencelerin yoğunlaştığı hadis ve fıkıh âlimi Ahmed b. Hanbel'in adı ön plana çıksa da meşhur kıraat âlimi Ebû Müşir Abdü'l-A'lâ b. Müşir ed-Dımaşkî'nin (ö. 218/833) Me'mûn dönemindeki hapsi, Mu'tasım döneminde de devam etmiş, o gördüğü eziyetler yüzünden hapisanede hayatını kaybetmiştir.²⁴⁴ Meşhur Malikî âlimler Asbağ b. el-Farac el-Mısrî (225/840) saklanmak zorunda kalmış, Haris b. Miskin el-Emevî (250/865) ve Asım b. Ali b. Asım el-Vestî (221/836) de bu dönemde çeşitli sıkıntılara maruz kalan âlimlerdendir. Ayrıca Ashâbu'l-Hadîs ulemâsı camilerden uzak tutulmuş, talebelere ders vermeleri engellenmiş ve halku'l-

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 6/371-375; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/473.

²⁴⁰ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/203; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 11.

²⁴¹ Yavuz Selim Göl, "Abbasiler Döneminde Kâdî'l-Kudâtık", *Ktü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 30.

²⁴² Anlatılır ki; Mu'tasım bir köle ile birlikte kâtiplerin yanına okuma yazma öğrenmek için giderlerdi. Köle vefat edince Hârûnürreşîd kendisine:

-Kölene ne oldu?

-Öldü ve yazı yazmaktan kurtuldu, dedi. Hârûnürreşîd:

-Yazı yazmaktan o kadar nefret ediyorsun ki, ölmeyi yazmaktan adeta bir kurtuluş olarak görüyorsun. Öyle değil mi? Allah'a yemin ederim ki ey oğulcuğum! Artık kâtiplerin yanına gitmeyeceksin, dedi.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 4/548.

²⁴³ Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", 50; Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 83-84.

²⁴⁴ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh* (Kral Abdulaziz Üniversitesi, 1979), 1/40.

Kur'ân anlayışını kabule zorlanmış, halka ve çocuklara verilen eğitimlerde halku'l-Kur'ân ve ru'yetullah anlayışı çerçevesinde dersler verilmiştir.²⁴⁵

Ağabeyinin vasiyetine sadık kalan Mu'tasım, devralmış olduğu mihne siyasetini en sert şekilde uygulamış çektirdiği işkencelerden dolayı birçok fıkıh, kelam ve hadis ulemâsının ve onlara tabi olanların nefretini celb etmiştir.²⁴⁶ Fakat hilafetinin son yıllarında halkın tepkisi karşısında mihne uygulamalarını hafifletmiş ve yaptıklarına pişman olmuştu.²⁴⁷

1.4. Hârûn el-Vâsık Dönemi (227-232/842-847)

Ebû Ca'fer el-Vâsık-Billâh Hârûn b. el-Mu'tasım-Billâh, annesi Bizanslı Karatiz adında cariyedir.²⁴⁸ Mu'tasım'ın oğludur ve 196/812 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Çocukluğunda iyi bir eğitim almıştır. Ahlâkı, ilmi ve diğer yönleriyle Me'mûn'a benzediğinden “*Küçük Me'mûn*” diye anılmıştır.²⁴⁹ 228 yılında Türkleri saltanatta yerine vekâlet ettiren ilk Abbasî halifesidir.²⁵⁰

1.4.1. Siyasi Durum

Bu devirde Dımaşk'ta Kayslılar, Hicaz ve Yemâme'de bedevi Arapların yağmacılık ve çapulculuğu, Ben-î Hilâl, Ben-î Mürre kabilelerinin başkaldırıları, Medine civarında Süleymoğulları Hâricî isyanı ve Yemâme'de Ben-î Nümeyr kabilesi isyanları çıkmıştır.²⁵¹

Vâsık, halife olduktan kısa bir süre sonra 32 yaşında, 232/847 yılında istiska (bedende su toplanması) hastalığından ölmüştür.²⁵² Hekimler onu kızgın tandır (ateş dolu toprak kabın üzerine) oturtular.²⁵³ Orada canını teslim etmiştir. Öldüğünde insanlar Mütevekkil'e biat etmekle meşgul iken yalnız bırakılmıştır. Yanına bir fare gelip, yüzünü

²⁴⁵ Saylık, “*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*”, 189.

²⁴⁶ Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 90.

²⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/560; Corci Zeydan, *İslam Uygurlukları Tarihi 1*, çev. Necdet Gök (İstanbul: İletişim, 2016), 2/371.

²⁴⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 9/123; İbnü'l-Esîr, *e Kâmil fi't-Târih*, 6/462; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/499.l-

²⁴⁹ Kadir Kan, “*Vasik-Billah*” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/548.

²⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/499; Atasoy, *Süyûti'nin “Târîhu'l-Hulefâ” Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, 139.

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/463; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/506; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/517; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/226.

²⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/517.

²⁵³ Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/519.

(gözünü) yemiştir.²⁵⁴ Namazını İbni Ebû Duâd kıldırıştır. 5 yıl 9 ay halifelik yapmış olan Vâsık, yumuşak huylu, zeki ve basîretli bir hükümdar olarak tanınmıştır.²⁵⁵

1.4.2. Mihne

Vâsık'ın hilafetinin ilk 3-4 yılı babasının mihnedeki tavrını beğenmemesi veya yönetime adapte olamaması nedeniyle mihne gevşemiştir.²⁵⁶ Fakat İbni Ebû Duâd'ın makamını koruması ve halife üzerindeki etkinliği ile tekrar mihne alevlenmiştir. Vâsık'ın 231 yılında çıkarmış olduğu emirnameyle; âlimler, kadılar, fakihler ve muhaddislerin yanı sıra cami imamaları, Kur'ân okuyucuları (kârîler), müezzinler ve muallimler de imtihana çekilmişlerdir.²⁵⁷ Böylelikle sorgulamalar yaygın ve kapsamlı bir şekilde kitlesel boyut kazanmıştır.²⁵⁸ Fiziki şiddetin en yaygın, en kapsamlı ve en yoğun yaşandığı bu dönemde birçok fakih ve muhaddis işkenceye maruz kalmış, hatta kimileri öldürülmüştür.²⁵⁹

Mu'tezile bu dönemde tarihi gelişim sürecinde en güçlü, kuvvet ve kudretinin zirvesine ulaşmıştır. Halifenin dikta emrini en sert şekilde uygulayanlardan olan Mısır'ın Hanefi-Mu'tezili kadısı Muhammed b. Ebi'l-Leys, Mısır'da hadisçi, fakih, müezzin ve muallimler başta olmak üzere halkın mu'teber gördüğü birçok kişiyi sorguya çekerek, hapisaneleri Kur'ân mahlûktur demeyen sayısız insanla doldurmuş, halkın bir kısmı onun zulmünden kaçmak zorunda kalmıştır. Şafîî ve Mâlikî mensuplarının mescitlerde oturmalarını, hatta oralara yaklaşmalarını yasaklarken, cami ve mescitlere "*Mahlûk olan Kur'ân'ın Rabbi Allah'tan başka ilah yoktur*" ibaresini yazdırmış, bu doktrini kabul etmeyenler camilere dahi alınmamıştır.²⁶⁰ Durum bununla sınırlı kalmayıp, halku'l-Kur'ân öğretisini kabul etmeyenlerin miras almaları veya bırakmaları engellenmiştir. Böylelikle mihne uygulaması İslâm hukukunda mürtede uygulanan hükümler ile eşdeğer boyut kazanmıştır.²⁶¹ Bu dönemde halku'l-Kur'ân fikrinin okullarda okutulması ile son kerteye varan zulüm karşısında bazı fakihlerde isyan düşüncesi meydana gelmişse de İbn Hanbel

²⁵⁴ Atasoy, *Süyûtî'nin "Târihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, 145.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/33; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/517; Kan, "Vasik-Billah", 42/549.

²⁵⁶ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 283.

²⁵⁷ Ebu Gudde, "*Halk-ı Kur'ân Meselesi*", 310; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 210; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 294.

²⁵⁸ Saylık, "*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*", 189.

²⁵⁹ Taberî, *Târih-i Taberî*, 4/519.

²⁶⁰ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 59; Akoğlu, "*Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne*", 52.

²⁶¹ Çınar, *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 267.

onlara sabretmelerini, asla isyana girişmemelerini söyleyerek onları isyandan vazgeçirmeye çalışmıştır.²⁶²

Bu zulüm ateşine maruz kalan dönemin meşhur âlimlerinden birkaçı şunlardır:

Nuaym b. Hammâd el-Mervezî (ö. 228/843): Müsned türü eserin ilk müelliflerinden kabul edilir.²⁶³ Kur'ân'ın mahlûk olduğu konusunda halifenin istediği cevabı vermediği için zincire vurularak hapsedilmiş, hapisanede iken ölmüştür. Vasiyetine uyularak zincire vurulmuş halde defnedilmiştir.²⁶⁴ Ona göre iki çeşit Kur'ân vardır: Birincisi Levh-i Mahfuz'da bulunmaktadır. (O) Allah kelâmıdır. İkincisi ise insanların elinde bulunan elle yazılan, dille okunan Kur'ândır. O ise mahlûktur."²⁶⁵ Sünni kelimcilerin fikri doğrultusundaki bu açıklaması yüzünden hadisçilerce tenkide uğramış ve rivayetleri terk edilmiştir.

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshak b. es-Sabbâh el-Kindî (ö. 252/866): Dönemin meşhur hadis ve fıkıh âlimlerindedir. Kur'ân'ın mahlûkluğunu da mahluk olmadığını da reddetmiştir. Mu'tasım'ın ev hapsi cezası verdiği ve fetva vermesi yasaklanan âlimin bu durumu Vâsık döneminde devam etmiştir.²⁶⁶

Ebu Ya'kup Yûsuf b. Yahyâ el-Mısırî el-Büveytî (ö. 231/846): İmam Mâlik ve Şafii'den ders almış, Mısır'da büyük şöhret kazanmıştır. Mısır kadısı İbn Ebî Leys ona çok haset etmiştir. İşkence, eziyet ve bütün zorlamalara rağmen Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olduğunu söylemekten imtina etmiştir. "*Vâsık'ın yanına da çıksam doğrusunu söylerim. Bu uğurda demirler içinde ölürüm. Taki, benden sonra bir nesil gelir de bu dava uğruna demirler altında ölenlerin bulunduğunu öğrenir*" demiştir.²⁶⁷ Hayvan üzerinde, boynundan ve ayak bileğinden zincire vurulmuş halde Mısır'dan Bağdat'a getirilip sorgulandığında "Allah mahlûkatı kün (كُنْ) sözü ile yaratmış, eğer kün (كُنْ) mahlûk olursa, mahlûku bir mahlûk yaratmış demektir" savunmasında bulunmuştur.²⁶⁸ Müsbet cevabı vermeyince zindana atılmış, el, ayak ve boynundan zincirlerle bir duvara gerdirilmiş, yemek yemesine, ihtiyaçlarının giderilmesine ve yatmasına izin verilmemiştir. Bununla sınırlı kalmayan

²⁶² Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 61; Yıldız, *Halkı'l Kur'ân Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları*, 104.

²⁶³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 211.

²⁶⁴ Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 60.

²⁶⁵ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 386.

²⁶⁶ Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88.

²⁶⁷ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/40; Ebû Guddê, "*Halk-ı Kur'ân Meselesi*", 309.

²⁶⁸ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 211.

zulüm, her gün kırbaçlanma şeklinde devam etmiştir.²⁶⁹ Sonunda zincire bağlı halde zindanda prangalar içinde hayata veda etmiştir.²⁷⁰

Muhammed b. Abdillâh b. Abdilhakem b. A‘yen el-Mâlikî el-Mısırî (ö. 268/882): Mâliki âlimlerindendir. Mihne dönemi boyunca dayak yediği için kaçarak saklanmıştır. Kardeşleriyle birlikte sıkıntılara maruz kalmış, daha sonra yakalanarak hapsedilmiştir. Evi yağmalanmış ve mallarına el konulmuştur.²⁷¹

Ahmet b. Nasr el-Huzâî (ö. 231/846): Me‘mûn, Merv’de iken Bağdât’ta çıkan kargaşa döneminde, halka zulüm ve işkence yapan fasık ve facirlere karşı girişilen mücadeleye öncülük edenlerdendir.²⁷² Kur’ân mahlûktur çağrısına karşı insanları tevhide, emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i anîl munker ilkesine uymaya, ve kelimullah’ın mahlûk olmadığı söylemine davet etti. Bağdat halkının tertiplelediği bir isyanın liderliğini kabul etmeye sevk etti.²⁷³ Her ne kadar Ahmed b. Hanbel onları sabra davet etsede o Ebû Hârûn es-Serrac eş-Şeddâh ve Tâlib ile birlikte İbn Hanbel’i dinlemeyip isyana karar verdiler.²⁷⁴ Ancak isyan başlamadan yakalanıp Vâsık’a gönderildiler.²⁷⁵ Vâsık, onu isyanla alakalı değil de halku’l-Kur’ân konusunda imtihan etti²⁷⁶ ve ona:

-Sen Kur’ân hakkında ne diyorsun?

-O, Allah kelimidir.

-Kur’ân mahlûk mudur?

-O, Allah kelimidir.

-Sen Rabb’in hakkında ne diyorsun. Kıyamet günü onu görecek misin?

“-Ey müminlerin emiri! Kur’ân’da "O gün bir takım yüzler Rabb’ine bakıp parlayacaktır” buyurmaktadır.²⁷⁷ Hadiste de “Sizler bu ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi göreceksiniz. Onu görürken sıkışıklığa maruz kalmayacaksınız” diyerek Kur’ân ve hadisin bağlılığını ilan eder. Bunun üzerine Vâsık:

²⁶⁹ Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu‘tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88.

²⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/516.

²⁷¹ Saylık, “*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*”, 190.

²⁷² Taberî, *Târîh-i Taberî*, 4/416; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 6/279-282; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/417; Bozkurt, “*Me‘mûn*”, 29/101-104; Yıldız, “*Fazl b. Sehl*”, 12/275-276; Sakallı, “*Halife Me‘mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti P*”, 247; Saylık, “*Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti*”, 189.

²⁷³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 7/25; Avcı, “*Mu‘tasım Billâh*”, 31/382.

²⁷⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 18/115.

²⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/510.

²⁷⁶ Avcı, “*Mu‘tasım Billâh*”, 31/382.

²⁷⁷ Kıyame, 75/23.

-Yazıklar olsun sana. Allah şekli şemâili belirli cisim suretinde hiç görülebilir mi, bir mekâna sığar mı, gören gözler onu müşahede edebilir mi? Senin anlattığın nitelikteki Rabb'e ben inanmıyorum" dedi. Huzâî de Hz Peygamberin:

"Ey kalpleri evirip çeviren, kalbimi bu dinin üzere sabit kıl" duası üzerinden cevap vermesi,²⁷⁸ Vâsık'ı hiddetlendirdi ve etrafındakilere dönüp "Şunun hakkında ne diyorsunuz" diye sordu. Orada bulunanlardan, Ebu Nasr'ı önceleri çok seven Kadı Abdurrahman b. İshak: "Ey müminlerin emiri! Bunun kanı helaldir" dedi.

Ebu Abdullah el-Ermenî: "Ey Müminlerin emiri! Bana şunun kanını içir" dedi.²⁷⁹

Onun öldürülmesini istemeyen İbn Ebû Duâd: "Bu kâfirdir, tövbe etmesi istenilsin. Belki kendinde bir hastalık veya akıl noksanlığı vardır" dedi.²⁸⁰

Vâsık sonra kalktı. Nasr'ın omuzuna, sonra başına, sonra karnına 3 kılıç darbesi vurdu. Nasr iplere bağlı halde can verdi. Sonra onun kafasını koparttı. Vücudunu Bâbek el-Hürremî'nin bulunduğu bahçeye astı. Kesik başı da birkaç gün Bağdat'ın doğusuna birkaç gün de batısına asıldı. Kulağına da şu not edildi: "Bu kâfir, müşrik, sapık, Ahmet b. Nasr el-Huzâî'in başıdır. Abdullah Hârûn Vâsık-Billâh'ın öldürdüğü kimsedir. Halife kendisine karşı Kur'ân'ın mahlûklığı, Allah'ın bir şeye benzemesinin imkânsızlığı hususunda hüccet beyan ederek, tövbe teklif edip, hakka dönme fırsatı vermesine rağmen, kendisi irade edip küfrünü açıkça beyan etti. Böylece onun kanı müminlerin emirine helal oldu. Onu cehenneme ve elem verici azaba çabucak sevkedene ve küfrü nedeniyle azaplandırıran Allah'a hamdolsun. Allah ona lanet etsin." Kesik baş ve gövde altı yıl boyunca orada asılı kaldı.²⁸¹

Ahmed b. Nasr el-Huzâî olayında 20.000 insan hapse tıkılmış ve birçoğu zindanlarda açlıktan ölmüştür.²⁸² Vâsık'ın bu yolla Mutavvîa veya Ruesâü'l-Âmme şeklinde ortaya çıkan itaatsizlikleri bertaraf etme amacını güttüğü açıkça görülmektedir. Burada Vâsık, onu ölümle cezalandırmasını siyâsî bir gerekçeye sığınmak yerine, siyâsî rakibinden dinî araç ederek kurtulmayı tercih etmiş,²⁸³ kendisini dinin koruyucusu addedip, ceza işleyenlere ceza kesmiştir.²⁸⁴

²⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/511.

²⁷⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/512.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 7/26-27; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/510-513; Saylık, "Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti", 189; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 211; Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31/380-382.

²⁸¹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 9/140; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/512.

²⁸² Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 54.

²⁸³ Yıldırım, "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", 64.

²⁸⁴ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/41.

Ayrıca dönemin alimlerinden Ahmed b. Abdullah b. Salih el-İclî (ö. 261/875) ve İsmail b. Ebi Üveys (ö. 226/841) buldukları yerleri terk etmek zorunda kalmışken, Mahmud b. Gaylan el-Adevî (ö. 239/850), Abdu'l-A'la b. Müshir Ebû Müshir el-Gassânî ed-Dımaşkî (ö. 218/833), Sahnun b. Abdusselam b. Said (ö. 240/854), Abbas ibn Meşkeveyh el-Hemezanî ve daha niceisi, İbn Ebu Duad'ın gözetiminde sorguya çekilmiş ve şiddete maruz kalmışlardır.²⁸⁵

İbn Ebî Duâd'ın telkinleriyle sorgulamalar sadece âlimlerle sınırlı kalmamış, halka varıncaya kadar herkes mihneye tabi tutulmuştur.²⁸⁶ Hatta 230 yılında, Bizans'la barış antlaşması ve esirlerin mübâdelesi hususunda anlaşılan Vâsık'ın emri ile İbn Ebi Duad'ın görevlendirdiği görevliler, müslüman esirleri halku'l-Kur'ân ve ru'yetullah konusunda imtihan ettirmiş, “*Kur'ân mahlûktur ve Allah ahirette görünmeyecektir*” direktifini kabul edenlerin fidyelerinin ödenmesini, aksine ödenmemesini esir bırakılmaları talimatını vermiştir.²⁸⁷ Hatta mübadele esnasında Vâsık'ın elinde esir kalan bir grup Rum, iyilik ve ihsan namına serbest bırakılmıştır.²⁸⁸ Ayrıca Anadolu'daki sınır bölgelerinde görev yapan bir grup kumandanın da sorgulanarak halku'l-Kur'ân'ı kabul etmemeleri durumunda boyunlarının vurulmasını istemesi,²⁸⁹ Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen Suğur ehlinde dört kişinin boyunlarının vurulması hadiseleri de yine bu dönemde olmuştur.²⁹⁰

Ahmed b. Nasr olayından sonra Vâsık'ın pişmanlık duyduğu ve mihne uygulamalarına son verdiği bildirilmektedir.²⁹¹ Vâsık'ın yapılanlardan pişmanlık duymaya başlamasını gösteren başka bir örnek de; saçı başı ağarmış, oldukça yaşlı bir âlim olan Ebû Abdurrahman Abdullah b. Muhammed el-Ezremî/el-Ezdî'nin zincire vurulu, eli kolu bağlı halde münazaraya, kendi huzuruna getirilmesi olmuştur. Bu âlimin İbn Ebû Duâd ile yaptığı kelâmî tartışma halifenin mihne uygulamalarına son vermesinde etkili olmuştur.²⁹²

²⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/512; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/516; Akoğlu, “*Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne*”, 52; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 289; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 375.

²⁸⁶ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 204.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/28; Akoğlu, “*Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne*”, 53.

²⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/516.

²⁸⁹ Kan, “*Vasik-Billah*”, 42/549.

²⁹⁰ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 210.

²⁹¹ Avcı, “*Mu'tasım Billâh*”, 31/382.

²⁹² Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 213; Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 90; Avcı, “*Mu'tasım Billâh*”; Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 209.

1.5. Mütevekkil Alellâh Dönemi (232-247/847-861)

Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellah Ca'fer b. Muhammed el-Mu'tasım, Mu'tasım'ın Harezmi Şuca adlı hanımından oğludur. 206/822 Bağdat yakınlarındaki Femüs-sılh'ta doğmuş ve 232-247/847-861 yılları arasında halifelik yapmış ve oğlu Mu'tez tarafından öldürülmüştür.²⁹³

1.5.1. Siyasi Durum

Vâsık'ın kendisinden sonrası için veliaht tayin etmemesi üzerine ilk defa devlet erkânı toplanıp, Vâsık'ın oğlu Muhammed'in hilâfet makamına getirilmesi kararlaştırıldı.²⁹⁴ Fakat Muhammed küçük olduğundan Türkler onu uygun bulmayıp, 26 yaşında olan Ca'fer b. Mu'tasım fikrinde ısrar ettiler. Diğerleri de biat etmek zorunda kaldılar.²⁹⁵ Ahmed b. Ebi Du'âd'da ona cübbe giydirdi, sarık taktı ve alnından öperek: "Esselâmu aleyke yâ Emîre'l-Mü'minîn ve rahmetullâhi ve bereketuhu" diyerek biatını sundu.²⁹⁶

Bu dönemde orduda nüfuzlanan Türk komutanları tarafından başkadı Ahmed b. Ebû Duâd'ın etkisi tamamen azaltılmıştır. Yolsuzlukla suçlanan bazı divan başkanlarıyla çeşitli devlet görevlilerinin işlerine son verilmiştir. Kur'ân üzerine bütün münakaşaları yasaklanmıştır.²⁹⁷ Ayrıca Azerbaycan'da, Ermeniye'de halk ayaklanmaları çıkmış,²⁹⁸ Becceliler (Sudanlılar) Mısır'daki Müslümanlara saldırmıştır.²⁹⁹

Mihne olayının ana aktörlerinden biri olan İbn Ebû Duâd 233 yılında felç olmuş, dört yıl felçli kaldıktan sonra Muharrem 240'ta, Bağdat'ta, 80 yaşında vefat etmiş ve evine defnedilmiştir.³⁰⁰ Ölmeden bir yıl evvel kendisinden çok miktarda para müsadere edilmiştir. Şayet sağlığı el verseydi, Mütevekkil'in ona işkence yaptıracağı bildirilmektedir.³⁰¹

²⁹³ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 9/154; Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 9/230; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/212-214.

²⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/523.

²⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/231.

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/36.

²⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/232.

²⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/523-526; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/529.

²⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/544.

³⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/522; Ümit, "Mihne Uygulamaları ve Hanefiler", 80.

³⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/539.

1.5.2. Mihne

Me'mûn döneminde toplumsal nüfuz sahibi olan ehl-i hadîs ile Mu'tezile, sindirilmek maksadıyla ortaya atılan "halku'l-Kur'ân" tartışması neticesinde her iki taraf da ağır darbeler almış, artık tehdit olmaktan çıkmışlardır. Bir zamanlar Hürremîyye tehdidine karşı kendilerinden güç devşirilmek istenen askeri güç, artık tehdit haline gelmiş ve buna uygun hareket edilmesi gerekiyordu.³⁰² İktidar için tehdit oluşturan bu durum, halk üzerinde etkin nüfuz sahibi olan fakih ve muhaddislerin desteği alınmak suretiyle kapatılmaya çalışılmıştır. Bunun için de öncelikle Mu'tezile cezalandırılmak suretiyle yönetimden uzaklaştırıldı. Mihnenin uygulayıcısı olarak Mu'tezile ön plana çıkarıldı ve Abbasiler kurtarıcı olarak bırakıldı.³⁰³

Bu yapılırken de üç aşamalı bir politika izlenmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak hilafetinin 2. yılında halku'l-Kur'ân'la ilgili münazara, münakaşa ve görüş bildirme yasaklanmıştır.³⁰⁴ Böylelikle Kur'ân'ın mahlûkluğunu benimsemeyenler üzerindeki baskı sona erdirilmiştir. Kelam ilminden bahsedenlerin ölünceye kadar hapsedileceği ilan edilmiş, Kitap ve sünnetle meşgul olunması, başka şeylerle meşgul olunmaması emredilmiştir.³⁰⁵

İkinci aşamada hadisçiler ve fakihlere iade-i itibarda bulunulmuştur. Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (ö. 236/850), İshak b. Ebi İsrâil (ö. 245/859), İbrahim b. Abdullah el-Herevî (ö. 244/ 858), Muhammed b. Ebi Şeybe'nin (ö. 182/798) oğulları Abdullah ve Osman gibi hadisçi ve fukahadan, Mu'tezile ve Cehmiyye'nin delaleti, özellikle Kur'ân'ın mahlûk olduğunu reddeden ve rü'yet konusunu delillendiren hadislerin rivayet edilip halka anlatılması, hasılı Ehl-i hadîs itikadının öğretilmesi istenmiştir.³⁰⁶

Üçüncü aşamada Mu'tezile siyasetten uzaklaştırılmıştır. Mütevekkil, 234/849'da Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden İbni Ebû Duâd'a gazaplanarak onu görevden almış, yerine Yahyâ b. Eksem'i getirmiştir. İbni Ebû Duâd'ın oğlu Ebü'l-Velîd Muhammed (237/851-

³⁰² Akoğlu, "Ahmed Bin Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi", *Bilimname* 1 (2005), 103.

³⁰³ Kırbasoğlu, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme El-Makdisî'nin Kitabü'l-Burhan fî Beyâni Hakikati'l-Kur'ân'ı", 430; Yıldırım, "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", 65; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 3/231; Özağar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 55; Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", 57.

³⁰⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/61; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 213.

³⁰⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/529.

³⁰⁶ Akoğlu, "Ahmed b. Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi", 102; Temiz, "Mihne Sürecinde Bir Ehl-i Hadîs/Muhammed b. İsmâil el-Buhari ve Halku Efalil İbad Adlı Eseri", 122.

52) görevinden azledilip, kardeşleriyle birlikte hapsedilmiştir.³⁰⁷ Hapisten kurtulmak için Halifeye 120 bin dinar nakit, 20 bin dinar kıymetinde mücevher, sonrasında da 16 milyon dirhem vermek üzere antlaşmışlardır. İbn Duâd'ın sahip olduğu bütün köy ve mülklere el koyulmuş, ailesi Sâmerâ'dan Bağdat'a sürgün edilmiştir.³⁰⁸

Böylelikle 16 yıl (218-234) sonra mihne ilga edilmiş, Mu'tezili fikirlerden vazgeçilerek Ehl-i sünnet'in görüşleri benimsenmiş ve Mu'tezile'nin saltanatı sona ermiştir.³⁰⁹ Mu'tezile ilk iki aşamada ilmi sahanın, üçüncü aşamada ise siyasi alanının dışına itilmiştir. Mu'tezile kelamcılar katî hezimete uğramış ve Mu'tezile için kopuş sürecinde varoluş mücadelesi ve iç hesaplaşma dönemi başlamıştır.³¹⁰

Mütevekkil 237 yılında Ahmed b. Huzâî'nin kafası ile gövdesi bir araya getirilmesini ve ailesine verilmesini emretmiştir.³¹¹ Mihne sebebiyle tutuklu bulunanlar serbest bırakılmış, sünnîliğin yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Ahmed b. Hanbel'e yakınlık göstererek, ona büyük saygı ve ikramda bulunulmuştur. Kendisine kıymetli hediyeler verilmesini ve her gün yemek gönderilmesini emretmiş, ona danışarak yöneticiler tayin etmiştir. Muhammed b. Şuca es-Selcî'nin değil de Yahyâ b. Eksem'in başkadrılığa getirilmesi İbn Hanbel'in fikridir.³¹² Bunun yanında Mihne uygulayıcısı kadılar ve İbn Ebû Duâd'a yakın devlet adamları görevlerinden alınıp, yerlerine Hanefî âlimler getirildi.³¹³ Ehl-i sünnet çizgisinde hareket eden Mütevekkil, halk tarafından sevilen bir yönetici oldu. Bu yönüyle Ömer b. Abdülaziz'e benzetilmiştir.³¹⁴

³⁰⁷ Muharrem, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", 16.

³⁰⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 9/189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/57; Yücesoy, "Mihne", 27.

³⁰⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbasiler Dönemi)*, 4/203.

³¹⁰ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 213; Muharrem, "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri", 16.

³¹¹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 9/190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 7/61.

³¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/533.

³¹³ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 306.

³¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)* (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1995), 11/19; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/529-533; Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 61; Akoğlu, "Ahmed Bin Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi", 102; Temiz, *Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis/Muhammed bin İsmail el-Buharî ve Halk'ü Efâli'l İbad Adlı Eseri*, 122; Yücesoy, "Mihne", 30/26-28; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbasiler dönemi)*, 4/203; Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", 32/212.

İKİNCİ BÖLÜM

MİHNE'NİN AHMED B. HANBEL VE YAHYÂ B. MAİN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Abbasilerin tarih sahnesine çıkması h. 135 ile mihne döneminin sonuçlandığı h. 240'lı yıllara kadar İslâmî ilimlerin oluşum ve ilk yazılı kaynaklarının ortaya çıktığı tarihler olarak görülmektedir. Bu ilimler içerisinde en hızlı mesafe katedenlerden birisi de hadis ilmidir. Hicri birinci asrın sonlarından itibaren tedvîn edilen hadisler farklı sistemlerle tasnif edilmeye başlanmıştır. Öyle ki ikinci asrın sonları ile üçüncü asırda cami, musannef, müsned, sünen gibi çok sayıda eser vücûda gelmiştir. Bütün bu yazılı edebiyat oluşurken pek tabii olarak hadis rivayet usûl ve esasları, ravilerin tenkidi gibi hadis ilimlerinin önemli kolları, belli çerçevelerini oluşturmuştur. Bu kural ve kaidelerin oluşum sürecinde siyâsî, sosyolojik, tarihi, ekonomik vs. birçok etkenin varlığından söz etmek mümkündür. İslam tarihinde önemli bir kırılma noktası olan, Müslümanların büyük iç karışıklıklarından birisi olan mihnenin hadis ilmine ve özellikle de cerh-ta'dîline yansımaları sürekli merakı mucib bir konu olarak ilim dünyasının önünde olmuştur. O bakımdan iki meşhur muhaddis bağlamında konu bu bölümde mercek altına alınacaktır.

Bu bölümde mihne döneminin cerh ta'dîl'e etkisi üzerinde kısa bir şekilde durduktan sonra kendileri de birer cerh ta'dîl uzmanı olan Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn üzerine yoğunlaşılacaktır. Böylelikle iki önemli muhaddis üzerinden mihnenin tesiri daha net bir şekilde görülmüş olacaktır.

Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn aynı dönemde ve aynı bölgede hatta aynı şehirde yaşamış, birbirleriyle arkadaşlıkları bulunan hadis literatüründeki ifadesiyle aynı tabakaya mensup akran ravilerdir. Abbasi iktidarının en parlak olduğu dönemde yaşamış ve hadis alanında önemli eserler ortaya koymuşlardır. Çocukluk yaşından itibaren aynı hocalardan ders almış, birlikte rihleler yapmış, yeri geldiğinde birbirlerinden hadis almış, ilmî müzakerede bulunmuş, birbirlerine medh-û senâlarla iltifatta bulunmuşlardır. İslam tarihi açısından kapanmayan yaralara yol açan mihne uygulamaları neticesinde bu mümtaz şahsiyetler de kendilerine düşen payı almış, bu olay onların arasını açmıştır. Aslında bu ortamdan birçok kişi nasibini almış, bazı âlimler cerh silahını kullanmış, tekfire varan söylemler ortaya konulmuştur. Böylesi bir ortamın sonucunda ortaya çıkan durum göz önünü alınarak, cerh-ta'dîl ilminde otorite kabul edilen Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn'in mihne öncesi ve sonrası ilişkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2.1. Mihne Olayının Cerh-Ta'dîl İlmine Etkisi

Hadis ilminin en önemli alanlarından biri olan ve ravinin tenkidi ile ilgilenen cerh-ta'dîl ilmi ve cârihler mihne olayının etkisi altında kalmış, önemli muhaddisler dahi cerhe maruz kalarak bu olay neticesinde bazı rivayetleri terk edilmiştir. Şimdi genel olarak mihnenin cerh-ta'dîle etkisini ele alalım.

2.1.1. Cerh-Ta'dîl'in Tarifi ve Hadis İlmindeki Önemi

جرح - جرح - جرح - kök fiilinden türemiş olup, elle, aletle veya dille yaralamak anlamına gelen *cerh* sözcüğü,³¹⁵ ıstilahta adalet veya zabt sıfatını iptal ve ihlal edici bir kusur sebebiyle raviyi tenkid, rivayetleri tetkik etmek anlamında kullanılmıştır.³¹⁶ Ta'dîl kelimesi ise عدل kelimesinden türemiş olup, kişinin hak ettiğinin karşılığını alması anlamında, zulmün karşıtı olarak kullanılmıştır.³¹⁷

Cerh-ta'dîl ilmi, râvilerin adalet ve zabt sıfatlarını taşıyıp taşımadıklarını inceleyen, râvilerin ilmî donanımlarının yanında ahlakî meziyetlerini, itikâdi durumlarını, hoca-talebe ilişkilerinde dikkat edilmesi gereken hususlara riayet edip etmedikleri vb. hususları kritik eden bilim dalıdır.³¹⁸ Böylelikle bu ilim dalı, hafızası kuvvetli ve dikkatli bir âlimin fîsk, yalancılık, güvenilir râvilerin rivayetine muhalefet etmek gibi kusurlardan dolayı hem kendisinin hem de rivayetinin reddedilmesi olayını aydınlatır.³¹⁹ Dolayısıyla rivayetleri kabulde ta'dîl, reddetmede ise tecrih önemli bir metottur.³²⁰

Kur'ân-ı Kerim'in "*Ey imân edenler, size bir fâsık haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın*"³²¹ ve "*İçinizden iki adil kişiyi şahit tutun*"³²² emri gereği ravilerin tenkidi zamanla hadis ilmi açısından önemli bir hal almış ve cerh-ta'dîl hadis ilminin ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Öneme binaen bu ilim dalı farz-ı kifâye olarak görülmüştür. Bu alanda ilk eser te'lif eden Yahyâ b. Saîd el-Kattân konunun ehemmiyetini şu şekilde açıklamıştır: "*Kendilerini tenkit ettiğim kimselerin bana düşman olması, 'Yalana karşı*

³¹⁵ Ebu'l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Mısırî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, trs), 2/422.

³¹⁶ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 44; İ.Lütfî Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: ifav, 2012), 79.

³¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, trs, 2/430.

³¹⁸ Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 48.

³¹⁹ Aşikkutlu, "*Cerh ve Ta'dîl*", 7/394-401. (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/394-401.

³²⁰ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 45.

³²¹ Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur'ân-Kerim Meâli*, el-hucurat, 49/6.

³²² Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur'ân-Kerim Meâli*, et-Talak, 45/2.

hadislerimi niçin korumadın?’ diyerek Resûlullah’ın düşman olmasından iyidir.” Benzer açıklamayı İbn Maîn de yapmaktadır.³²³ Konunun ehemmiyetinden dolayı bir hadis âliminin ehliyesiz râvileri cerh-ta’dîl ilmi, sahabeden

Hadis rivayetinde dikkatli ve hassas olmayı amaçlayan cerh-ta’dîl ilmi, sahabeden itibaren önemini korumuş, tâbiîn döneminde olduğu gibi tebe-î tabiîn döneminde de uydurma hadislerin çoğalmasına bağlı olarak önemi artmış, hassasiyetle hareket edilmiş, rivayetin alınması hususunda dikkat edilmesi gereken hususlar gündeme gelmiş, rivayet silsilesinde adı geçen herkes çeşitli yönlerden sınanmış, yaşamı göz önünde bulundurularak rivayetinin kabulü veya reddi konusunda *râvî* değerlendirmeye tabi tutulmuştur.³²⁵

H. 3./6. yüzyılda altın çağını yaşayan cerh-ta’dîl ilmi, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn ile taçlanmıştır.³²⁶ Rivayetlerdeki yanılma ve hatanın yanı sıra bid’ât, taassup, felsefe ve ilhad hareketinin yaygınlaşması, yalancılık faaliyetlerindeki artış, ravilerin durumunu tespit etmeyi daha da zorlaştırmış ve meşakkatli *rihle* hareketlerini zorunlu kılmıştır.³²⁷

Bu amaçla İbn Maîn ve İbn Hanbel, Bağdat’taki ulemadan ilim aldıktan sonra, birçok beldeye rihleler yaparak buralarda yaşayan âlimlerden istifade etmiş, bir yandan hadis imlâ ederken diğer yandan râvilerle ilgili bilgiler toplamıştır. Bunu bazen hocalara veya oradaki insanlara sorarak, bazen râvileri bizzat sınamak, bazen de muârâza (rivayetleri karşılaştırma) yöntemiyle râvilerin taz’îfine (zayıf) ya da tevsikine (sika) karar vermeye çalışmışlardır.³²⁸ Bu açıdan İbn Maîn rihle yapmayı adeta ilmin bir zarureti olarak görmüş, yaşadığı bölgede hadis yazıp başka bölgelere gitmeyen kişinin ilmî olgunluğunun olmadığını beyan etmiştir.³²⁹ Bu yönüyle cerh-ta’dîl ilmi sahih hadis metnine ulaşma

³²³ Mustafa Işık, *Yahyâ b. Maîn’in Hayatı ve Hadis İlimindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes, Yüksek Lisans, 1991), 129.

³²⁴ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 45; Aşıkutlu, “*Cerh ve Ta’dîl*”, 7/394-401.

³²⁵ İbn Adî Cürçânî, *el-Kâmil fî Duafâ’r-Ricâl* (Beyrut: Dârul Fıkr, 1984), 1/121; Özdemir, “*Cerh-Ta’dîl İliminde Müteşeddît ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifade Ederken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar*”, 131-132; Aşıkutlu, “*Cerh ve Ta’dîl*”, 7/394-401; Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, 168; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 48; Arif Ulu, “*Cerh ve Ta’dîl Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid’at*”, *Dini Araştırmalar* 8/24 (ts.), 134-135; Muhammed Sadık Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 14.

³²⁶ Subhî es-Sâlih, *Hadis ilimleri ve Hadis İstihlaları*, çev. M.Yaşar Kandemir (Ankara: Dib, 1981), 88; Aşıkutlu, “*Cerh ve Ta’dîl*”, 7/394-401.

³²⁷ Emin Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, ts.), 38.

³²⁸ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 17.

³²⁹ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu’t-Târîh*, 1/52; Muhammed Mustafa el-A’zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, çev. M.Enes Topgül-M. İkbâl Aslan (İstanbul: Beka, 2017), 42.

yolunda rivayette meydana gelen hataları önlemek veya asgariye indirmek, İslâm düşmanlarının, münafıkların ve mürtedlerin kendi maksatlarına uygun hadisler icat etme yolunda adeta kontrol sistemi olarak kullanılmıştır.³³⁰

2.1.2. Ravi Tenkidinde Ehl-i Bid'ât Olgusu ve Mihne

Bid'at: icat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek anlamına gelen b-d-a kökünden türemiştir. Terim olarak ise *daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan (muhtes) şey* anlamında kullanılmış, Peygamberden sonra ortaya atılan ve dine nisbet edilen herşeyi ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in bid'atı reddeden hadislerin varlığının yanında günlük hayata girmesi muhtemel yenilikleri de ihtiva eden hadisler de mevcuttur. Bunu din ile bağdaştırmanın yegâne yolu olarak “*iyi bid'ât*” (bid'at-ı hasene, bid'at-ı mahmûde, bid'at-ı hüdü) ve “*kötü bid'ât*” (bid'at-ı seyyie, bid'at-ı mezmûme, bid'at-ı dalâl) ayırımına gidilmiştir. Nitekim bu ayırım Resûl-i Ekrem'in “*İslâm'da güzel bir çığır (sünnet-i hasene) açana o çığıra uyanlar bulunduğu sürece sevap verileceği, kötü bir çığır (sünnet-i seyyie) açana da aynı şekilde günah yazılacağı*” ifadesi üzerine bina edilmiştir.³³¹ İlk devirden itibaren bu ayırımı uygun bulan ulemeden İbn Sîrîn ve Hasan el-Basrî, sünnete uygun olmayan fiilleri *bid'ât*; bu tür akaid konularını benimseyen fırkaları da *ehl-i bid'at* olarak nitelendirmişlerdir.³³²

Hicri ikinci asrın sonlarına doğru gelindiğinde fetih hareketleri sonucu sınırlar oldukça genişlemiş, sosyolojik yapıda çeşitlilik kendini göstermiş, Müslüman nüfus Yahudi, Hristiyan, Mecûsî ve başka yerel inançlarla tanışmış, İslâmî düşünce tercüme faaliyetleriyle farklı kültürlerle harmanlaşarak, yepyeni düşünce ve fikirlere kapı aralamıştır. Arapların etkin olduğu sosyal yapıya, siyasî gelişmelerin etkisiyle Rumlar, Türkler, Farslıların yanı sıra Asya milletleri gibi farklı millet ve kültürlerden oluşan mevâlî kültüre sahip Müslümanlar da eklenmiştir. Mevâlî Müslüman kitlesi genel itibariyle felsefe ve diğer pozitif ilimlerle ilgilenmişken, gelenekçi ehl-i hadîs taraftarları ise bu duruma mesafeli durmuştur.³³³ Dini kaynaklarda karşılığı olmayan konulara mesafeli duruş, bid'at kavramını ve mahiyeti sorununu gündeme getirmiş ve bid'at ehlinin rivayetinin kabul edilip edilemeyeceği meselesi ortaya çıkmıştır. Bu anlamda bid'at, küfrü gerektiren

³³⁰ Aşıkutlu, “*Cerh ve Ta'dil*”, 7/394-401.

³³¹ Rahmi Yaran, “*Bid'at*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/129-131; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 39-40.

³³² Ulu, “*Cerh ve Ta'dil Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at*”, 138-141.

³³³ Özbek, *Yahya b. Maîn İle Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 27-30.

bid'at (mükeffire) ve fıkı gerektiren küfür (müfessika) ayırımına gidilmiş, bid'at'ı mükeffire'den asla rivayet kabul edilmemiştir.³³⁴ Bu ayırım neticesinde “ehl-i bid'at” tabiriyle, Mu'tezile, Şîa, Hâricîler, Kaderiyye, Cebriyye, Rafiziyye ve Mürcie kastedilmiş ve ta'n noktalarından biri olarak mütalaa edilmiştir.³³⁵ Bu ayırım neticesinde karşıt gruplar birbirlerini ağır ifadelerle yermişlerdir. Ehl-i hadîs Mürcie'yi ehli bid'at görüp, onları cerh etmenin yanında Mürciî râviler “Dâi'l-Mürcie/ propagandist Mürciî, Mürciîyyun habîs/Pis Mürciî” gibi ifadelerle yerilmiş, Mürciî taraftarları ise ehl-i hadîsi “Şükkâk, Nuksâniyye, Nâbite, Muhâlîfe, Haşviyye” gibi kavramlarla eleştirmiştir.³³⁶ Ya da Mu'tezile, muhaddisleri, akıllarını kullanamayan nakilciler olarak tanımlarken, muhaddisler de onları, hadis inkârcısı ve bid'atçılıkla cerh edip, rivayetlerini reddetmiş, akli ön plana çıkararak her hareket, Mu'tezilî ya da bid'atçı damgasıyla yaftalanmıştır.³³⁷

Ennihayetinde ehli bid'attan rivayetin alınıp alınmayacağı konusunda dört ana fikir ortaya atılmıştır:

1-Bid'at ehl-i', itikadî sapmalara girdiği ve ehl-i sünnet çizgisinden uzaklaştığı için kâfir olarak görülmüş, bunlardan rivayet edilmemesi gerektiği söylenmiş, dolayısıyla küfrü gerektiren ehl-i ehva gibi ehl-i bid'atın da rivayetleri kabul edilmemiştir.³³⁸ Süfyân b. Uyeyne (198/813), Muhammed b. Sîrîn (110/728), Ebû Bekir b. Ayyâş (193/808) ile Humeydî (219/834) bu görüştedir.³³⁹

2-Mezhebi lehine yalancılığı caiz görmeyen bid'at ehlinin rivayetin kabul edilebileceği dile getirilmiştir. Süfyân es-Sevrî (161/777), Yahyâ b. Said el-Kattân (198/813), İmam Şafiî (204/819), Ali b. el-Medînî (234/848), İbn Ebû Leylâ (ö. 83/702) ve Ebû Yûsuf bu görüştedir.³⁴⁰

³³⁴ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 97; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 40.

³³⁵ Yusuf Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid'at ehli Râviler ve Rivayetlerinin Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1999), 21-38; Yaran, “*Bid'at*”, 6/129-131.

³³⁶ Uğur Erman, “*Mürcie ve ehl-i Hadîs Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine, Dönemin Te'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicri III. Asır)*”, *Süri ÜİFD* 5/2 (2018), 98.

³³⁷ Kaya, “*Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları*”, 15; Nuri Tuğlu, “*Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivâyetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme)*”, *Dini Araştırmalar* 8/23 (tarisiz), 164.

³³⁸ Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid'at ehli Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*, 67.

³³⁹ Saffet Sancaklı, “*Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gerekliliği*”, *İslâmi İlimler Dergisi* 11/1 (2016), 40; Atullah Şahyar, “*Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta'dile Etkisi*”, *Hitit Üniversitesi İFD* 12/24 (2013), 32; Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*, 76.

³⁴⁰ Şahyar, “*Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta'dile Etkisi*”, 33-34; Sancaklı, “*Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gerekliliği*”, 40; Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid'at ehli Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*, 89; Rahmi Yaran, “*Bid'at*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/129-131.

3-Muhaddisler arasında en yaygın olan görüş ise, mezhebinin davetçisi olmayan bid'at ehlinde rivayet edilebileceği fikridir. Malik b. Enes (ö.1791795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Abdurrahman b. Mehdi, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel (241/855) bu görüştedir.³⁴¹ İlmin kimden yazılacağı sorusuna Ahmed b. Hanbel: “Üç kişi hariç herkesten yazılır. Bunlar: Davet eden bid'at sahibi, kezzab ve gulat”³⁴² diye karşılık vererek tavrını ortaya koymuştur. Bunun yanında O, siyasiler ile içli dışlı olmayı hadis almaya engel bir faktör olarak görmüştür.³⁴³

O, bid'at ehli mezhepten saydığı halku'l-Kur'ân'a kail olanlardan, mihne icabet edenlerden hadis yazmayı hoş karşılamamıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel; “*Ebu Nasr, Ebû Ma'mer, Yahyâ b. Maîn ve mihne cevap verenlerden hadis yazmak hoşuma gitmez*”³⁴⁴ diyerek tavrını ortaya koyarken de aslında bu fikrin yayılmasına engel olmak istemiştir. Nitekim Müsned'de mihneye icabet eden birçok kişiden rivayetin bulunması da bunu gösterir.³⁴⁵ Düşünceleri sebebiyle Mu'tezile ile paralellik gösteren ve dönemin mihne uygulayıcı kadıların çoğunluğunun Ehl-i Re'y'den olması, onların da cerh edilmelerine sebebiyet vermiştir.³⁴⁶ Cehmiyyeyi, cehmî doktrinleri sapık kabul eden dolayısıyla halk-ı Kur'ân'ı da tekfir mertebesinde gören ehl-i hadîs, onlardan rivayet edilemeyeceğini; hatta Kur'ân'ın mahluk olduğu fikrinin hakim olduğu beldeyi, daru'l-küfür olarak görmüştür. Bunların önce tevbeyle davet edilmeleri kabul etmezlerse öldürülmelerinin cevazını vermişlerdir. Hatta bir diyarda halku'l-Kur'ân söylemi genel kabul görmüş ise o diyarda kimseden rivayet alınamayacağı görüşünde bulunmuşlardır. Dolayısıyla Cehmiyye ve halku'l-Kur'ân taraftarlarını Yahudi, Hristiyan hatta Maniheizmlerden; Vâkıfeyi ve

³⁴¹ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, 74; Sancaklı, “*Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gerekliği*”, 40; Şahyar, “*Bid'at Ehlinde Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta'dile Etkisi*”, 33-34; Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 83; Güneş, *Hadis Usulü Açısından Bid'at ehli Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*, 91.

³⁴² İbrahim Hatipoğlu, “*Müsned*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2006), 32/99-101; Zehra Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları* (Kayseri: Erciyes, Yüksek Lisans, 2007), 134.

³⁴³ Fatih Çimen, “*Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dile Dair Bazı Yaklaşımları*”, *Eskişehir Osmangazi ÜİFD* 8/1 (2021), 418-420.

³⁴⁴ el-Mutkîn Cemâleddîn Ebi'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (Bağdat: er-Risale, 1996), 31/564; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'* (Beirut: Müesseseti'r-Risale, 1982), 11/87; İbn Hacer Askalânî, *Tehzib'ut-Tehzib* (Beirut: Müesseseti'r-Risale, 1995), 4/392; Fikret Özçelik, “*Ravilerin Cerh ve Ta'dilinde Dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'ân Örneği*”, *Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları*, (Aralık 2018), 235.

³⁴⁵ Arif Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 1997), 52.

³⁴⁶ Kaya, “*Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları*”, 14.

Lafziyyeyi de Cehmiyyeden daha tehlikeli görmüşlerdir.³⁴⁷ Mürcie ve Kaderiyye gibi bid'at ehlinden olanlardan ise bid'atlarının davetçisi olmadıkça onlardan hadis alınabileceğini,³⁴⁸ aksine propagandacı Mürciî'n arkasında namaz kılınamayacağı ve böyle biriyle konuşulmaması gerektiğini söylenmiştir.³⁴⁹

Bu düşüncesini eserlerine yansıtan İbn Hanbel, ehl-i bid'attan saydığı 231 ravi içerisinde Ehl-i rey ve Vakıflardan hiç rivayette bulunmamış, Cehmîlerden 2 ve Mu'tezileden ise sadece 3 raviden hadis almıştır.³⁵⁰ Ayrıca Mâlikîler ve Hanbelîler bid'atçıların şahitliğini de geçersiz saymışlardır.³⁵¹

İbn Hanbel ile İbn Maîn'in ortak ravileri incelendiğinde 3 ravinin mihne sürecinin etkisi ile Ahmed b. Hanbel tarafından cerh edildiği görülür. Bunun temelinde ise İbn Hanbel'in mezhep farklılığı ve bid'at gibi konularda daha titiz davrandığı, bunun da ravinin cerhine sebep saydığı görülür. Yahyâ b. Maîn'in ise raviyi sadece itikadî meselelerle alakalı değerlendirmede açıkça görülmektedir.³⁵²

Şahyar'ın belirttiğine göre “İbn Hanbel her ne kadar Kur'an'ın yaratılmış olduğu inancı, sahibini küfre götüren bid'at kapsamında değerlendirmişse de bu düşüncede olduğu belli olan herhangi bir şahıs hakkında “kâfir” hükmünü vermemiştir”³⁵³

4- Te'vil yoluyla ister fiska, ister küfre düşmüş olsun bid'at ehlinin rivayetlerinin mutlak surette kabul edileceği savunulmuştur.³⁵⁴

2.1.3. Halku'l-Kur'ân'ın Kabulünün Cerh Sebebi Sayılıp Sayılmayacağı Meselesi

Mihne olaylarının 237/851 yılında sonlandırılıp siyasî baskının kalkmasıyla Mihne sürecinin en çok mağdur edilen gruplarından olan muhaddisler, kendi içlerine dönmüş ve birbirlerini sert bir dille tenkit etmeye başlamışlardır.³⁵⁵ Mihne sürecinde yaşananların yansıması özellikle cerh-ta'dîl ilmi üzerinde olmuştur. Birçok âlim, muhaddis, fakih, kadı ve sika ravi sırf bu konuda konuşmadıkları ya da ifrat-tefrite kaçmadan fikir beyanında

³⁴⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/83-84; Özkan, “Ehl-İ Hadis ve Cehmiyye'nin Kur'ân-Sünnet Anlayışı 'Halku'l-Kur'ân' Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme”, 183-184.

³⁴⁸ Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, 134.

³⁴⁹ Erman, “Mürcie ve ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine, Dönemin Te'lîfâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”, 102.

³⁵⁰ Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, 135.

³⁵¹ Yaran, “Bid'at”, 6/129-131.

³⁵² Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 80-82.

³⁵³ Şahyar, “Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta'dile Etkisi”, 35.

³⁵⁴ Şahyar, “Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta'dile Etkisi”, 33-34; Sancaklı, “Hadisler Bağlamında Bid'at Olgusu ve Bid'atle Mücadelenin Gerekliği”, 40.

³⁵⁵ Hamdi Türkoğlu, “Zühli İle Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması”, *Ekev Akademi Dergisi* 83 (2020), 412.

buldukları için cerh edilmiştir.³⁵⁶ Bu durum çeşitli ihtilaf, kin ve düşmalıklara yol açmış, özel bir nefret dili oluşturmuştur.³⁵⁷

Kur'an'ın mahlûk olmasına yönelik sorulara müspet cevap verenlerden hadis alınmayacağı söylenmiş, bu hadise sonucunda büyük hadis imamları bile cerh edilmekten kurtulamamıştır.³⁵⁸ Art niyetli kimselerin iftirası, kin, nefret, husumet gibi şahsî çekişmeler ya da mezhep taassubu, siyasî, itikadî ve fikhî mezhep farklılıkları sebebiyle düşmanlarını karalamak, rakibini veya hoşlanmadığı kişiyi gözden düşürmek isteyenler bunu propaganda malzemesi olarak kullanmış, mihne sürecindeki tavrını gerekçe göstererek veya "Kur'an'ın mahluk olması" düşüncesine sahip olduğunu söyleyerek kolay yoldan rakibini cerh etme yoluna gitmiş ve onun insanlar nezdindeki güvenini yok etmeye çalışmışlardır.³⁵⁹ Bunun neticesinde halku'l-Kur'ân icabı bazen bid'at gerekçelerinden birisi olarak kabul edilmiş, bazen de direk küfür ile bir tutularak ravi tekfir edilmiş ve rivayetleri terk edilmiştir. Bu hususta susanlar bile böylesi bir ortamda nasibine düşeni almış, kimisi hadiste imam olmasına rağmen hadisleri terk edilmiş, kimisi de bu mevzuda sustuğu için Vakıfî diye damgalanmış, kimisi de türlü eziyetlere maruz kalmıştır.³⁶⁰

Neticede bir kırılma noktası olan mihne hadisesinde insanlar bu imtihan karşısındaki tutumlarına göre muamele görmüştür. Bu durum sadece mezhepsel kutuplaşmayla da kalmamış, ehl-i hadîs içerisinde bile hoca-talebe ilişkilerinde, birbirlerini küfürle ithama varana dek ilerlemiş, kırk yıllık arkadaşlar birbirine düşmüş, insanlar mihnedeki tavırlarına göre kritik edilmiş, hadisçiler birbirine düşmüş, yolların ayrılış noktasına gelmiş, en mümtaz hadisçiler dahi bu kültür engizisyonunda sanık olmaktan kurtulamamıştır.³⁶¹ Hoca talebesine, talebe hocasına düşman olmuş, rivayetleri kabul edilmemiş, toplumdaki saygınlıkları yok olmuş, kültür travması uzun yıllar devam etmiştir. Kendileri gibi düşünmeyen Hanbelî taraftarlar, bu konuları ilmî platforma taşıyarak onları dışlamış ve onların rivayetlerini terk etmişlerdir.³⁶² Böylelikle bu mesele, bir intikam ve

³⁵⁶ Taş, "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dil ve Buhârî", 105.

³⁵⁷ Özçelik, "Ravilerin Cerh ve Ta'dilinde dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'ân Örneği", 227.

³⁵⁸ Kaya, "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları", 17; Şeyma Büyükorhan, *Cerh-Ta'dil İmamları ve Kategorileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 48-51.

³⁵⁹ Türkoğlu, "Zühli İle Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması", 413.

³⁶⁰ Selahaddin Polat, "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi", *Erciyes Üniversitesi İFD 2* (1985), 236; Nevzat Aydın, "Ricâl Kaynaklarında Bid'at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta'dil Lafızları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1199; Özçelik, "Ravilerin Cerh ve Ta'dilinde dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'ân Örneği", 225; Işık, *Yahyâ b. Main'in Hayatı ve Hadis İlimindeki Yeri*, 98.

³⁶¹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 63.

³⁶² Ebu Gudde, "Halk-ı Kur'ân Meselesi", 314; Muhyettin İğde, "Mihne Sürecinde Ahmet b. Hanbel ve Taraftarları", ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 165-170.

iftira vasıtası olarak kullanılmıştır.³⁶³ Bu kutuplaşma sadece İbn Hanbel'in sağlığında olmamış, ölümünden sonra da devam etmiştir. Hanbel ismi sünnete bağlılığın simgesi olmuştur. Hanbel taraftarları hasımlarını sadece halku'l-Kur'ân ile değil, Hanbel ile de imtihan etmiş ve bunu politik baskı ve polemik konusu haline getirmişlerdir.³⁶⁴

2.2. Ahmed b. Hanbel, Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

2.2.1. İsmi, Nesebi ve Şahsiyeti

Adı Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl eş-Şeybanî el-Mervezî el-Bağdadî olup, soyu Hz. Peygamber'in dedelerinden Nizâr'la birleşmektedir.³⁶⁵ Ahmed b. Hanbel'in dedesi Hanbel, Emevîler devrinde Serahs valiliği yapmış, sonrasında Abbasi ihtilalini haklı bulduğundan görevinden istifa ederek ihtilale destek vermiştir.³⁶⁶ Babası ise Abbâsî ordusunda görev almış, oğlu 3 yaşındayken savaşta ölmüştür. Çocuk yaşta öksüz kalan Ahmed'i annesi Safiye binti Meymûne büyütülmüştür.³⁶⁷ Künyesi Ebu Abdullah'tır.³⁶⁸ Yahyâ b. Maîn'den altı yıl sonra 164/780 yılında Bağdat'ta doğmuştur.³⁶⁹

İbn Maîn kadim dostu İbn Hanbel'in vasıflarını sayarken onun muhaddis, hafız, âlim, verâ sahibi, zâhid ve akîl olduğuna dikkat çekmiştir.³⁷⁰ Bunun yanında muttaki, riyazet ve keramet sahibi, duası makbul, insafî, feraset sahibi, ehl-i sünnet ve ehl-i cemâatin şeyhi, din ve devletin hakiki imamı ve hadis ilmine hiç kimsenin hakkı onun kadar geçmediği birisi olarak görülmüştür. Mihne olayından önce onun ünü İslam coğrafyasının en ücra köşesine kadar yayılmıştı. Mihne olayının neticesindeki İbn Hanbel'in durumunu Bişr el-Hafî "*Hanbel körüğe konuldu, saf altın olarak dışarı çıktı*" şeklinde dile getirmiş,³⁷¹ onun bu zor süreçteki sabrını ve sünnete bağlılığını tarif etmiştir. Yahya b. Maîn de: "*Ben Ahmed gibi birini hiç görmedim. Onunla tam elli yıl bir arada*

³⁶³ Ebû Gudde, "*Halk-ı Kur'ân Meselesi*", 311.

³⁶⁴ Ümit, "*Mihne Uygulamaları ve Hanefiler*", 165-170.

³⁶⁵ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-Sünne*, 1/37; el-Mutkîn Cemâleddîn Ebi'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (Bağdat: er-Risale, 1983), 1/437; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/61; Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ*, 7/138; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/545; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/189.

³⁶⁶ Ebu zehra, *Tarih Boyunca İslâm Hukuk Okullar ve Sekiz Büyük Âlim*, 2/329; Yıldız, *Halku'l Kur'ân Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları*, 98.

³⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/445.

³⁶⁸ İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, ed. Adnan Demircan, çev. Ali Bakkal (İstanbul: Siyer, 2015), 9/364.

³⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *er-Red alez-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, 1/31; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/63; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/189.

³⁷⁰ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (Mekke-i mükerrre: Ümmü'l-Kurra üniversitesi, 1999), 2/536.

³⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/563.

bulundum. Fakat onu birkez olsun yüce takvası ve ve ahlakıyla övündüğünü görmedim”³⁷² demesi de onun yüce kalpliliğini ve tevazusunu açıklaması yönünden değerlidir.

Hayatını Kur'ân ve sünnete göre tanzim eden İbn Hanbel, Hz Peygamberin hicreti sırasında Hira mağarasında üç gün saklı kalmasını kendine örnek almış ve Vâsık dönemindeki saklanmalarını buna göre tanzim ederek, bir yerdeki saklanmasını üç günle sınırlandırmıştır. O hayatını “*Öğrendiği hadis ölçüsünde kişinin amelinin de artması gerektiği*” düşüncesi üzerine bina etmiştir.³⁷³ Zühdüyle ön plana çıkan İbn Hanbel, bir defasında haramı şöyle tarif etmiştir: “*Haram olan şeyleri terk etmek avâmın; helalin fazlasını terk etmek havâssın; insanı Hak'tan alıkoyan her şeyi terk etmek ariflerin zühtüdür.*”³⁷⁴

Ebü Dâvûd es-Sicistânî: “*İki yüz âlimle karşılaştım, ama Ahmed b. Hanbel gibisini görmedim. Onun meclisi ahiret meclisleri gibiydi. Dünyalık hiçbir şey konuşulmazdı*”³⁷⁵ demesi İbn Hanbel'in ilimden başkasıyla ilgilenmediğini; mâlâyânî şeylerden uzak durduğunu; geçici olan dünyaya gereğinden fazla değer vermeyip asıl ahirete hazırlık yapılması gerektiğini çevresine uygulamalarıyla göstermiştir. Kendisinden dua isteyenlere: “*Allah'ım sen bizim isteyip arzuladıklarımızdan daha fazlasına sahipsin. Sen devamlı sevdiğin şeylerin üzerinde bizi bulundur. Allah'ım rızana uygun işler yapmaya bizleri muvaffak kıl. Fakirlikten, zilletten sana sığınırız. Bize fazla mal verme ki şımarımayalım. Yoksul bırakma ki unutulmayalım. Kendi rahmetinle ve bol rızkınla dünyamıza yetecek kadarını bize ver. Kendi lütfunun zenginliğinden bize bağışta bulun*”³⁷⁶ diye niyazda bulunması da onun ne kadar zahidâne düşündüğünü, nimetlere aldanıp nimet vereni unutmama yolundaki çabasını göstermesi açısından önemlidir. Kuyudan su çektiği her kovaya karşılık *Elhamdülillah* diyen İbn Hanbel'e oğlu Salih, bunun ne işe yaradığını sormuş. O ise: “*Ey oğulcuğum, sen şunu duymadın mı? Suyunuz yere batarsa söyleyin kim bir temiz su kaynağı getirebilir?*”³⁷⁷ tavrı da sürekli şükür dairesinde yaşadığını, israf illetinden kaçışını ve dini emirleri yaşama hususunda ne kadar hassas davrandığını göstermektedir.

³⁷² İbn Cevzî, *Menakıb Ahmed b. Hanbel*, 19; Ebu zehra, *Tarih Boyunca İslâm Hukuk Okullar ve Sekiz Büyük Âlim*, 2/396; Ebu'l-Hasan en-Nedevî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/132.

³⁷³ Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned*, 20-21.

³⁷⁴ Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kocabı, 2005), 251.

³⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/75; Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ*, 7/142.

³⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/550.

³⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/551; *el-Mülk*, 67/30.

Affedicilik yönü ise şu şekilde anlatılır: Bir gün bir kimse ona ileri geri sözler söyleyerek ağır hakaretlerde bulunur. Az sonra da pişman olup özür dileyerek; “*Ne olur beni affedin*” diye yalvarır. İmam Ahmed de: “*O sözlerin söylendiği yerden adımlarını atmadan/gitmeden seni affetmiştim.*” dedi.³⁷⁸ Affediciliğine ve yüce gönüllülüğüne en tipik örnek ise mihne uygulamalarında kendisine işkence, hakaret ve en ağır muameleyi reva görenleri bağışlamasıdır. Bazı kişiler kendisine “*Sana işkence eden şu kimseler hakkında ne dersin?*” diye sorunca o yüce yürekli insan: “*Bunlar beni Allah için dövüyorlar, benim batıl üzere olduğumu sanıyorlar, yalnızca vurulan sopalara verdiği acı nedeniyle hiçbir şekilde kıyamet günü onlardan davacı olmam!*”³⁷⁹ diyerek bid’atçılar hariç (bunların başında kendi kanını akıtmak isteyen İbn Ebû Duâd gelmektedir) herkese hakkını helal etmesi konunun anlaşılmasına yetmektedir.³⁸⁰

2.2.2. İlmi Kişiliği

Ahmed b. Hanbel’in ilim hayatı Bağdat’ta Kur’ân-ı Kerîm’i ezberlemesiyle başladı. Ardından Bağdatlı âlimlerden bir müddet gramer ve fıkıh okudu. 179/795 yılında hadis öğrenmeye başlamasıyla onun hayatını dolduran yegâne meşgale artık hadis olmuştur. İlmiyle amil olan İbn Hanbel, hayatını hadise göre tanzim etmiş, kendisinden istenen fetvaları da hadislere dayanarak vermiştir. Hadislerin öneminin azalacağı endişesiyle insanların kendi görüşlerinin ve fetvalarının yazılmasına karşı çıkmıştır. Hayatı sünnete uygun olan İbn Hanbel, kırk yaşından sonra hadis rivayet etmeye ve fetva vermeye başlamıştır. Çoğu zaman 5000 talebe onu dinlemek üzere çevresinde toplanmıştır. Onun re’yine göre edille-i şeriyye kitap, sünnet, âsâr ve sahih hadisten ibarettir. İbn Hanbel’e göre sika ravi tarafından rivayet edilen sahih hadisle amel etmek vaciptir. Zayıf hadis re’ye tercih edilir, hatta sahabe Mürsellerine de uyulması gerekir.³⁸¹ İbn Hanbel, mükerrerleriyle birlikte 700.000 (veya 1 milyon) rivayeti ezbere bildiği aktarılır.³⁸² Bu alandaki yetkinliğinden dolayı kendisine hayran olan devrin büyük hadis âlimi aynı zamanda hocası

³⁷⁸ Nedvî, *İslam Önderleri Tarihi*, 1/132.

³⁷⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 18/115; Feridüddîn Attâr, *Evliya Tezkireleri*, 249.

³⁸⁰ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 207.

³⁸¹ Ebu Ya’lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu’l-Hanâbile* (Mekke-i mükerreme: Ümmü-’l-Kurra üniversitesi, 1999), 1/31.

³⁸² Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtu’l-Huffâz* (Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1994), 9/189; Alkan, *Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned*, 18; M.Yaşar Kandemir, “*Ahmed b. Hanbel*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/75-80.

Abdurrezzâk b. Hemmâm durumu şöyle dile getirmektedir: “*Hadisleri Ahmed b. Hanbel’den daha iyi anlayanı/künhüne varanı ve dindarını tanımıyorum.*”³⁸³

İbn Hanbel’in, annesiyle olan şu anekdotu onun ilme olan merakını ve hevesini dile getirmektedir: “*Ben bazı günler hadis dersine yetişmek için o kadar erken gitmeye karar verirdim ki, annem kolumdan tutar, biraz dur da hiç olmazsa sabah ezanı okunsun, ortalık biraz aydınlansın*”³⁸⁴ derdi.

İmam Şafî Abbasi halifesi HârûnürReşîd'e Yemen'e bir kadı'nın tayin edilmesi gerektiğini söylemesi üzerine Halife: “*Bir adam seç, kadı olarak tayin edelim*” demiş. İmam Şafî de İmam Ahmed'e bu teklifi götürünce İbn Hanbel: “*Ben insanı dünyada zahit kalan ilmi öğrenmek üzere senin yanına gelip gidiyorum. Sen kalkmış benim kadılığı kabul etmemi tavsiye ediyorsun. Bu nasıl iştir. Eğer ilim tahsil etme ihtiyacım olmasaydı, bugünden sonra seninle hiç konuşmazdım*”³⁸⁵ diye karşılık vermiştir. İmam Şafî ile aralarında geçen bu konuşma ömrünü ilme adayan büyük âlimin ilme olan düşkünlüğünü, mal, mülk, makamda gözünün olmadığını, dünyevi menfaatleri elinin tersiyle nasıl ittiğini, siyasetten nasıl uzak durduğunu göstermesi açısından önemlidir.

İmam Şafî'nin: “*Bağdat'tan ayrıldığımda oradakiler içinde Ahmed b. Hanbel'den daha faziletli, müttaki, âlim ve fakih bir kimse bırakmadım*”³⁸⁶ sözü ile Ebû Nuaym'ın: “*Ahmed b. Hanbel ilmiyle amel eden zahid ve âbid bir âlim*”³⁸⁷ sözü onun hem ilmî hem de amelî anlamdaki meziyetlerine işaret etmektedir.

Muhaddis ve fakihliğinin yanında Selef akîdesinin ve Ehl-i sünnet inancının yerleşmesine tesir eden bir akaid âlimi olan İbn Hanbel, henüz gençliğinde ünü İslam ülkelerinin her tarafına yayılmıştır.³⁸⁸ Zaten onun Kur'ân ve hadis eksenli düşünmesi, zaruret olmadıkça kendi re'yini açıklamaması, sahabe ve tabiun geleneğine olan bağlılığı onun akaid mevzusundaki hareket noktasını açıklamaktadır.

Ayrıca hadisçiliğiyle de ön plana çıkan Ahmed b. Hanbel'i Yahyâ b. Maîn: “*İbn Hanbel'de öyle özellikler vardı ki, o özellikleri hiçbir âlimde görmedim. O hadisçi, lafızcı,*

³⁸³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/450; İbn Cevzî, *Menakıb Ahmed b. Hanbel*, 10; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/69.

³⁸⁴ Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/132.

³⁸⁵ İbn Cevzî, *Menakıb Ahmed b. Hanbel*, 19; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/547.

³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *er-Red alez'Zenâdika ve'l-Cehmîyye*, 1/32; Ebu Ya'la Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/40; Cürçânî, *el-Kâmil fî Duafâ'r-Ricâl*, 1/118; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/71; Kandemir, “*Ahmed b. Hanbel*”.

³⁸⁷ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ*, 7/163.

³⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/546; Yusuf Şevki Yavuz, “*Ahmed b. Hanbel*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1989).

âlim, takvalı, zahit ve akıllıydı”³⁸⁹ derken onun bu yönüne işaret etmiştir. Dönemin büyük âlimlerinden Abdurrahman b. Mehdî, Ahmed b. Hanbel’in geldiğini görünce yanındakilerle birlikte kalkıp onu karşılayarak “*Süfyân Sevri’nin hadislerini en iyi bilen budur*”³⁹⁰ demek suretiyle ona itibarda bulunmuştur. Ali b. el-Medîni’nin (ö. 234/848-49) “*Arkadaşlarımız arasında Ahmed b. Hanbel’den daha çok hadis ezberleyen biri yoktur*” sözü ile Ebû Zur’a, Yemenli Abdürezzâk es-San’ânî (ö. 211/826-27) ve Vekî’ b. el-Cerrâh’ın (ö. 197/812): “*Onun gibi birini görmediklerini*” belirtmeleri,³⁹¹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın *onun bir derya olduğunu, talebeleri arasında onun bir benzerini görmediğini* belirtmesi³⁹² onun bu alandaki yetkinliğini açıklamaktadır. Muhammed b. idrîs eş-Şâfiî ona “*Ey Ebû Abdillâh! Sen sahih hadisleri bizden daha iyi bilirsin. Onun için bildiğin bir sahih hadis varsa söyle, Kûfe’de, Basra’da veya Şam’da olsa dahi gidip onu (kaynağından) öğreneyim*”³⁹³ demesi bir yandan onun rihle hareketlerindeki çabasına atıfta bulunurken, diğer yandan onun hadis ilmindeki çabasını göstermesi açısından önemlidir.

Muhammed b. Bündâr el-Cürcânî, “*Filan zayıftır, filan yalancıdır*” demenin kendisine ağır geldiğini söylediğinde Ahmed b. Hanbel, “*Sen konuşmazsan, ben konuşmazsam cahiller hadislerin sahihini sakiminden nasıl ayırt edecek?*”³⁹⁴ diyerek karşılık vermesi cerh-ta’dîl ilminin önemini belirtmesinin yanında, ilmi bir mevzuda konuşmanın gerekliliğini açıklaması yönünden de önemlidir. Cerh-ta’dîl ilminin özellikle de Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn ile zirveye ulaşması onun gerçekleri açıklama noktasında tavizsiz davranmasından, açık sözlülüğünden ve de hakkaniyetinden kaynaklanmaktadır.³⁹⁵ Cerh-ta’dîl hususunda mu’tedil kabul edilen İbn Hanbel, sünneti muhafaza noktasında aşırı hassasiyet göstermiştir.³⁹⁶ Mezhep taassubu sayılabilecek derecedeki sünni düşünceye bağlılığı, sahabe ve tabiûnun konuşmadığı bir konuda konuşmayı hoş görmediği bir noktada ve mihne olayında karşılaştığı bir takım olaylar, uğradığı baskı, şiddet ve işkencelerin etkisi onu râvileri değerlendirme noktasında

³⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/562.

³⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 1/450.

³⁹¹ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve tabakâtu’l-Asfiyâ*, 7/143-144; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 18/71.

³⁹² Kandemir, “*Ahmed b. Hanbel*”, 2/75-80.

³⁹³ Ebu Ya’la Hanbelî, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, 1/13; Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve tabakâtu’l-Asfiyâ*, 7/155.

³⁹⁴ Çimen, “*Ahmed b. Hanbel’in Cerh ve Ta’dîle Dair Bazı Yaklaşımları*”, 414; Aşıkutlu, “*Cerh ve Ta’dîl*”, 7/394-401.

³⁹⁵ Subhî es-Sâlih, *Hadis ilimleri ve Hadis İstılahları*, 88.

³⁹⁶ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 44; Alkan, *Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned*, 52; Çimen, “*Ahmed b. Hanbel’in Cerh ve Ta’dîle Dair Bazı Yaklaşımları*”, 415.

kendisini olumsuz etkilemiş ve müteşeddî davranmasına neden olmuştur.³⁹⁷ Halbuki İbn Hanbel bir raviyi cerh etmenin basit bir şey olmadığını, râvinin ancak o bölgede yaşayan âlimlerin icmâsı ile terkedilebileceğini savunmuştur.³⁹⁸

Özellikle mihne mağduru olan bir cerh âliminin olayların etkisinde kalıp bu minvalde hüküm açıklamasını ihtiyatla karşılamalıyız. ‘*Mezhep taassubu sebebiyle serdedilen cerhin itibara alınmayacağı*’³⁹⁹ kaidesinden hareketle onun mihne uygulamaları neticesinde mütesahil olan tutumunda değişikliğe giderek müteşeddî davranmasını özellikle raviler hakkındaki değerlendirmelerini mihne uygulaması neticesinde sika ravileri taz’îf ettiği gerçeğini de dikkate aldığımızda söz konusu sika râvîler hakkında ihtiyatlı davranılarak, başka münekkidlerin görüşlerine de müracaat edilmelidir.⁴⁰⁰

2.2.3. Hocaları ve Yaptığı Rihleler

Hayatı Kur’ân ve sünneti öğrenme ile geçen ve bu ikisine hizmetle yücelen Ahmed b. Hanbel, ilk ta’limini Bağdat’ta dönemin kâdı’l-kudâtı Ebû Yusuf (ö. 182/798)’tan yaptıktan sonra ilim hayatı Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Huşeym b. Beşîr (ö. 183/799)’den aldığı hadis dersleri ile devam etmiştir.⁴⁰¹ 179/795 yılında Ali b. Hâşim b. Berîd ile görüşmüştür.⁴⁰²

Abdullah b. Mübârek’ten ders almak için gittiğinde ona yetişemediğini aktarır. 180/796 yılında Bağdat’a gelen Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809)’dan,⁴⁰³ 181/797 yılında Sehl et-Tufâvî’den, 182/798 yılında ise İbrahim b. Sâ’d (ö. 183/799)’dan ders almış, ilk rihlesini de 183/799 yılında Kûfe’ye yapmıştır.⁴⁰⁴ Vekî’ b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Hafs b. Gıyas ile görüşen İbn Hanbel “Onun gibi birisinin yanlarına gelmediğini” belirtirler.⁴⁰⁵ 185/801 yılında Kûfe’ye yaptığı rihlesinde ise Ebû Nuaym (ö. 219/834) ile görüşmüştür.⁴⁰⁶

³⁹⁷ Veysel Özdemir, “*Cerh-Ta’dil İlminde Müteşeddî ve Mütesahil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifade Ederken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar*”, KSÜ İlahiyat Fakültesi dergisi 24 (2012), 167; Çimen, “*Ahmed b. Hanbel’in Cerh ve Ta’dile Dair Bazı Yaklaşımları*”, 416.

³⁹⁸ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 510.

³⁹⁹ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 53.

⁴⁰⁰ Özdemir, “*Cerh-Ta’dil İlminde Müteşeddî ve Mütesahil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifade Ederken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar*”, 166.

⁴⁰¹ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu ’l-Evliyâ ve tabakâtu ’l-Asfiyâ*, 7/141.

⁴⁰² Mizzî, *Tehzîbu ’l-Kemâl fî Esmâi ’r-Ricâl*, 1/446.

⁴⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve ’n-Nihâye*, 10/381.

⁴⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbu ’l-Kemâl fî Esmâi ’r-Ricâl*, 1/445.

⁴⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbu ’l-Kemâl fî Esmâi ’r-Ricâl*, 1/449.

⁴⁰⁶ M.Yaşar Kandemir, “Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1994), 10/200-201.

187/803'te önce Vâsıt'ta Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821)'dan,⁴⁰⁷ ardından Haleb'de Mübeşşir el-Halebî'den ders almıştır. Sonra Tarsus'a gitmiş, oradan da 191/806 yılında Mekke'ye giderek Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve İmam Şâfiî (ö. 204/820) ile görüşmüştür.⁴⁰⁸

186/802 yılında Basra'ya yaptığı rihlede Mu'temir b. Süleyman (ö. 187/803) ile görüştüktan sonra İran yakınlarında bulunan Abadan'a gitmiştir. Kûfe'ye ikinci rihlesi ise 190/805 yılında olmuş ve 194/809-195/810 yıllarında olmak üzere Basra'ya son rihlesini yapmıştır.⁴⁰⁹ Burada Bişr b. Mufaddal, Merhum, Ziyâd b. Rebi', İbn Ebî Âdî den dersler almıştır. 186 yılında hac yaparken İbn Vehb'i gördüğünü fakat ondan bir şey yazmadığını aktarır.⁴¹⁰

Sehl b. Yusuf el-Enmâtî, Ebu Nu'mân, Süleyman b. Harb (ö. 224/839), Ebû Ömer el-Havdî ve Ârim es-Sedûsî (ö. 224/839)'den hadis dinlemiş, İbn Uleyye (ö. 193/809) gibi dönemin önde gelen ilim adamlarıyla görüşmüştür. 195/810'da yaptığı rihlede Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) yanında altı ay kalmıştır. 197-198/812-813 senelerinde hacetmek üzere Mekke'ye gittiğinde Mescid-i Hayf'ta fetva vermiştir.⁴¹¹

Yaklaşık on ay süren Yemen seferi sırasında (198-199/813-814) Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27)'dan sema'da bulunmuştur.⁴¹² Bu sefer sırasında Yahyâ b. Maîn ile İshak b. Raheveyh (ö. 238/853) de onunla arkadaşlık yapmışlardır. Bu yolculuk sırasında İbn Hanbel'in yiyeceği bitmiş, parası olmadığı için San'a'ya varıncaya kadar kervanda hamallık yaparak geçimini sağlamıştır.⁴¹³

İbn Hanbel'in hocalarının adları şöyle sıralanmıştır; *“İbrâhîm b. Halid es-San'ânî, İbrâhîm b. Sa'd ez-Zührî, İbrâhîm b.Şemmâs es-Semerkindî, İbrâhîm b. Ebî'l-Abbâs el-Bağdâdî, İshak b. Yûsuf el-Ezrak, İsmâîlb. Uleyye, Esved b. Âmir Şâzân, Bişr b. es-Serrî, Bişr b. el-Mufaddel, Behz b. Esed, Teliydi b. Süleyman el-Muharebî, Sabit b. Velîd b. Abdillâh b. Cuma', Câbir b. Süleym ez-Zürekkiyyî, Câbir b. Nûh, Cerîr b. Abdulhamîd er-Razî, Ca'fer b. Avn, Haccâc b. Muhammed Missîsiyyî, Hasan b. Mûsâel-Eşyeb, Hüseyin b. Ali el-Cu'fiyyî, Hüseyin b. Velîd en-Nisâbûrî, Hafs b. Gıyas en-Nehâî, Usame Hammâd b. Usame, Hammâd b. Hâlid el-Hiyât, Hammâd b. Mes'ade, humeyd b. Abdurrahmân er-*

⁴⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/450.

⁴⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/447; Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/132.

⁴⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/446.

⁴¹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/446.

⁴¹¹ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 58.

⁴¹² Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/132.

⁴¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/546.

Ruvasî, Hâlid b. Nâfi'el-Eş'eri, Halef b. Velîd el-Cevherî, Dâvud b. Mihrân ed-Dibağ, Rib'i b. Uleyye, Ravh b. Ubâde, Reyhan b. Saîd es-Sâmî, Ziyâd b. Rabi'el-Yahmedî, Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî, Yezîd b. Yahyâ b. Ubeyd ed-Dimaşkî, Süfyan b. Uyeyne, Ebî Dâvud et-Tayâlisî, Süleymân b. Dâvud Hâşimî, Süveyd b. Amr el-Kelbî, Şebâbe b. Sevvâr Fezârî, Ebî Bedr Şuca' b. Velîd es-Sekûnî, Safvân b. Îsâ ez-Zührî, Ebî Âsım Dehhâk b. Muhalled en-Nebîl, Taleka b. Ğenâm en-Nah'î, Âsım ibn Ali b. Âsım el-Vâsitî, Abbâd b. Abbâd el-Muhallebî, Abbâd b. Avvâm, Abdullah b. İdris el-Evdî, Abdullah b. Bekr es-Sehmî, Abdullah b. Nemeyrel-Mehdânî, Ebî Abdurrahmân Abdullah b. Yezîd el-Makreî, Abdila'lâ es-Sâmî, Ebî Müshir Abdila'lâ b. Müshir el-Gassânî, Abdurrahmân b. Ğazvânel-Ma'rûf Ebî Nûh, Abdurrahmân b. Ma'hed, Abdurrezzâk b. Hammâd, Abdussâmed b. Abdulvâris, Abdulazîz b. Abdussâmed Amîyyî, Ebî Muğira Abdulkudûsb. Haccâc el-Hevlânî, Ebî Âmir Abdulmelik b. Amr el-Akadî, Ebû Ubeyde Abdulvâhidb. Vâsıl el-Haddâd, Abdulvahhâbb. Atâi'l-Huffâz, Abdullah b. Ubeyd er-Rahmânel-Eşceî, Ubeyde b. Humeyd, Osman b. Osman Gatafânî, Osman b. Ömer b. Fâris, Affân b. Müslim es-Saffâr, Ukbe b. Hâlid es-Sekûnî, Uleyye b. Âsım el-Vâsitî, Ali b. Ayyâş el-Himsî, Ömer b. Ubeyde e-Tennâfissî, Gassân b. Rebi' el-Mevsilî, Gassân b. Madrîn el-Ezdî, Gassân b. Mufaddal el-Ğulâbî, Gavs b. Câbir b. Ğaylan b. Munebbih el-Yemânî, Ebû Fadl b. Dukeyn, Fadl b. A'lâi el-Kûfî, Kâsım b. Mâlik el-Müzennî, Kubeyse b. Ukbe, Kuteybe b. Saîd, Karrân b. Temmâm el-Esedî, Kesîr b. Mervân Filestîni, Kesîs b. Hişâm, Leys b. Hâlid el-Belhî, Mubeşşir b. İsmâîl el-Halebî, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî, Muhammed b. Bekir Bursânî, Muhammed b. Ca'fer el-Ğunder, Ebî Muaviye Muhammed b. Hâzim ed-Derîr, Muhammed b. Hasan el-Vâsitî, Muhammed b. Seleme el-Harrânî, Muhammed b. Abdullah b. Zübeyr ez-Zübeyrî, Muhammed b. Abdullah b. Musennâ el-Ensârî, Muhammed b. Ubeyd et-Tenâfissî, Muhammed b. Ebî Âdî, Muhammed b. Fudeyl b. Gazvân, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Ebî Kâmil Muzaffêr b. Müdrîk, Muâz b. Muâz el-Anberî, Muâz b. Hişâm el-Destavî, Mu'temir b. Süleyman et-Teymî, Ebu Seleme Mansûr b. Seleme el-Huzâi, Ebû Kûrra Mûsâ b. Târik ez-Zebiydî, Nasr İbn Bâb, Abû el-Muğîre b. en-Nadr b. İsmâîl, Nuh b. Meymûn, Ebî en-Nadr Haşîm b. el-Kâsım, Ebî el-Velîd Hişâm b. Abdulmelik et-Tayâlisî, Huşeym b. Beşîr el-Vâsitî, Huşeym b. Ebî Sâsân el-Kûfî, Veki' b. el-Cerrâh, el-Velîd b. el-Kâsım b. el-Velîd el-Hemedânî, el-Velîd b. Muslîm ed-Dimaşkî, Vehb İbn Cerîr b. Hâzim, Yahyâ b. Âdam, Yahyâ b. Zekeriyâ b. Ebî Zeyde, Yahyâ b. Saîd el-Emevî, Yahyâ b. Saîd el-Kâttân, Yezîd b. Hârûn, Yâ'kûb b. İbrâhîm b. Sa'd ez-Zührî, Ya'lâ b. Ubeyd et-Tanâfissî, Yûnus b.

Muhammed el-Mueddib, Abî Bekr b. Ayyâş, Ebî Saîd Mevlâ benî Hâşim, Ebî Amr eş-Şeybânî en-Nehvî ve Ebî'l-Kâsım b. Ebî'z-Zinâd."⁴¹⁴

Böylelikle onun ilim hayatı Bağdat, Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Şam ve Cezire arasında rihle hareketleriyle şekillenmiştir.⁴¹⁵ Bir sefer sırasında kitaplarını sırtında taşıyan İbn Hanbel'e birisi "*Ey Ebu Abdullah! Bir Kûfe'ye bir Basra'ya gidiyorsun, ne zamana kadar böyle devam edeceksin*" diye sorunca, "*Hokka ve kalem ile mezara kadar*"⁴¹⁶ demek sûretiyle ilme olan düşkünlüğünü açıklamıştır. 200/815 yılında Basra'ya son gidişinde Ali b. Haşim b. Berîd (ö. 181/797), Ebû Halid Ahmer, Abbâd b. Abbâd el-Muhallebî (ö. 181/798), Yahyâ b. Ebî Zaide (ö. 182/798), İbnî Numeyr (ö. 234/849) ve İmam Şafî'den ders almıştır.⁴¹⁷ Fakat parası yetmediği için Cerîr b. Abdülhamîd'den (ö. 188/804) hadis okumak için Rey'e gidememiştir.⁴¹⁸ Böylelikle ilim yolculuğu sırasında birçok ilçe ve beldeyi dolaşmış, asrın âlimlerinden dersler almış, onlardan nakillerde bulunmuştur.⁴¹⁹ 280-300 civarında hocası olduğu söylenen İbn Hanbel'in en çok hadis aldığı hocaları arasında Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812),⁴²⁰ Affan b. Müslim (ö. 220/835), Muhammed b. Ca'fer Ğunder (ö. 193/809), Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Yezid b. Hârûn (ö. 206/821), Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813-14) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) bulunmaktadır.⁴²¹ Ömrü hadise hizmetle geçen İbn Hanbel 228/843 yılına kadar hadis rivayet etmiştir. Fakat mihne olaylarından dolayı Vâsık'ın emri üzerine uzun bir süre gizlenmek zorunda kalan İbn Hanbel, Vâsık'ın iktidarı süresince oğulları ve yeğeni İshak b. Hanbel dışında kimseye rivayette bulunmamıştır.⁴²² Mütevekkil'in hilafete gelmesiyle İbn Hanbel yeniden hadis rivayet etmeye başlamıştır.⁴²³

2.2.4. Talebeleri

Kendisi pek çok kıymetli âlimden istifade ettiği gibi Ahmed b. Hanbel'in ilminden de pek çok kıymetli talebe istifade etmiştir. Başta oğulları Sâlih (ö. 266/880) ve Abdullah

⁴¹⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/437-440.

⁴¹⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/437.

⁴¹⁶ Türkiye Gazetesi, "İslâm âlimleri ansiklopedisi", *Ahmed bin Hanbel* (İstanbul: İhlas Matbaacılık, ts.), 210.

⁴¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *er-Red alez'Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, 1/31; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/64.

⁴¹⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/447.

⁴¹⁹ Suyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/189.

⁴²⁰ Yıldız, *Halku'l Kur'ân Tartışmalarının Siyasi, Sosyal ve İtikadi Boyutları*, 98.

⁴²¹ Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned*, 17.

⁴²² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/116; Kandemir, "*Ahmed b. Hanbel*", 2/75-80; Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned*, 19; İğde, "*Mihne Sürecinde Ahmet bin Hanbel ve Taraftarları*", 158; Akoğlu, "*Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne*", 51; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 210; Kan, "*Vasik-Billah*".

⁴²³ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 59.

(ö. 290/903) olmak üzere Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262/875) , Bakî b. Mahled (ö. 276/889), Ebû Zûr'a ed-Dimeşkî (ö. 281/894), İbrâhim el-Harbî (ö. 285/899), Abdullah b. Muhammed el-Beğavî (ö. 317/929), Tirmizî (ö. 279/892) , Nesâî (ö. 303/915), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ali el-Medîni (ö. 234/848-49), Ebû Zur'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)'nin yanı sıra aynı zamanda hocaları olan İmam Şâfiî, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Abdurrahman b. Mehdî, Hasan b. Musa el-Eşyeb (209/ 824/825) de ondan hadis semâ etmişlerdir.⁴²⁴ Henüz 14 yaşında Yemen'e rivayet için yola çıktığında ünlü âlimlerden Muhammed b. Yahyâ eş-Şâmî ile tanışır ve İbn Hanbel'den yaşça büyük olmasına rağmen onun talebesi olmak istemesi onun ilimdeki otoritesini açıkça belirtmektedir.⁴²⁵ İmam Şâfiî'nin "*Ahmed b. Hanbel sekiz haslette imamdır. Hadis, fıkah, lügat, Kur'an, fakr, zühd, vera', sünnet*"⁴²⁶ demek suretiyle onun ilimde olan otoritesinin yanısıra başka yönlerden de yüksek meziyetlere sahip olduğunu açıklamıştır.

2.2.5. Vefatı

Mihne olaylarından önce olduğu gibi sonra da zühdü ve abidliği elden bırakmayıp dünyanın şatafatına dalmayan Ahmed b. Hanbel, 241 rebiulevvel ayının başlarında hummaya yakalanarak rahatsızlanmış,⁴²⁷ 12 Rebiülevvel 241 (31 Temmuz 855) yılında, Cuma günü, kuşluk vaktinde, 77 yaşında iken vefat etmiştir.⁴²⁸ Cenaze namazını ikinci namazından sonra Muhammed b. Abdilllah b. Tâhir kıldımış ve naaşı Bağdat'ta defnedilmiştir.⁴²⁹

Hacip Muhammed b. Tahir, İbn Hanbel'in çocuklarına halifenin vekâleti ile kefen getirdiğini söyleyince, çocukları: "*Müminlerin emiri, babamızı hayattayken hoşlanmadığı işleri yapmaktan affetmişti ve o bu kefenle gömülmekten hoşlanmazdı*"⁴³⁰ diyerek bunu

⁴²⁴ Ahmed b. Hanbel, *er-Red alez'Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, 1/32; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 1/440-442; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/64; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/189.

⁴²⁵ Ümit, "*Mihne Uygulamaları ve Hanefiler*", 161.

⁴²⁶ Ebu Ya'la Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/10; İbn Cevzî, *Menakıb Ahmed b. Hanbel*, 10; Büyükorhan, *Cerh-Ta'dil İmamları ve Kategorileri*, 48-51.

⁴²⁷ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ*, 7/266; İbn Cevzî, *Menakıb Ahmed b. Hanbel*, 24.

⁴²⁸ Ahmed b. Hanbel, *er-Red alez'Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, 1/33; Muhammed ibn İdris Ebû Hâtim er-Râzî, *Cerh-Ta'dil* (Osmanlı Ansiklopedi, 1952), 1/312; İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, 9/364; Ebu Ya'la Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/34; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*; 7/ 74; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/570; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 1/465; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/137.

⁴²⁹ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ*, 7/139.

⁴³⁰ İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Cerh-Ta'dil*, 1/301; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/138.

reddetmişlerdir. Hatta su satın alıp yıkamışlardır. Çünkü o beyt'ül maldan aylık 4 bin dirhem alan çocuklarının evinden uzak durmuştu. Cenazeye katılanların sayısının 700000-1500000 kişi arasında olduğu rivayet edilmektedir.⁴³¹

2.2.6. Eserleri

Kaynaklarda Ahmet b. Hanbel'e ait çok sayıda eser bildirilmektedir. Onlardan bazılarını şu şekilde zikredebiliriz:

Müsned: 700.000 kadar hadis arasından seçerek tertip ettiği ve oğlu Abdullah ile talebesi Ebû Bekir el-Katî'nin de ilaveleriyle 30.000 kadar hadisin bulunduğu eseridir. İbn Hanbel bu eseri için “*Bu kitabı insanlar Resulullah'ın sünnetinde ihtilaf ettiklerinde müracaat etsinler diye yazdım*” demiştir.

Kitâbü's-Sünne: Cehmiyye, Mürcie, Kaderiyye, Havâric, halku'l-Kur'ân, kader, deccâl, melâike, rü'yetullah, kürsî ve âhirete dair görüşlerini içermektedir. Bu eser, oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir.⁴³²

Kitâbü'z-Zühd: Hz. Peygamber'in ve ashabının hayat tarzını örnek alarak onlar gibi yaşamaya çalışmak, dünyaya gereğinden fazla değer vermemek, kişiyi dünyevî arzuların baskısından kurtarıp, dünya ve âhiret dengesini sağlayacak âyet ve hadisleri kendine rehber edinmek amacıyla kaleme aldığı bu eser, Hz. Muhammed ile Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrâhim, Hz. Yûsuf, Hz. Eyyûb, Hz. Yûnus, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Lokman ve Hz. İsâ'nın yanı sıra Hulefâ-i Râşidîn'in akabinde ileri gelen on dokuz sahâbî ile on altı tâbiî büyüğünün zühdünü ve konuya dair sözlerini ihtiva etmektedir. Oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir.⁴³³

Kitâbü'l-Vera': Talebesi Ebû Bekir el-Merrûzî'nin (ö. 275/888) Ahmed b. Hanbel'e sorduğu bazı fetvalar ile birlikte zühd ve takvâya dair 100 meseleyi içermektedir.⁴³⁴

Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl: Râvilerin ve rivayetlerin tenkidi konusunda tecrübe ve değerlendirmelerini açıkladığı, bazen de talebelerinin sorduğu sorulara Ahmed b. Hanbel'in verdiği cevaplardan meydana gelen eser, İbn Hanbel'in talebelerinden Ebû

⁴³¹ İbn Ebû Hâtîm er-Râzî, *Cerh-Ta'dîl*, 1/312; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/571.

⁴³² Kandemir, “*Ahmed b. Hanbel*”, 2/75-80.

⁴³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/551; Kandemir, “*Ahmed b. Hanbel*”, 2/75-80; Mehmet Emin Özaşar, “*Zühd ve Rekâik*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013), 44/535.

⁴³⁴ Kandemir, “*Ahmed b. Hanbel*”, 2/75-80; Süleyman Uludağ, “*Vera'*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013), 49-50.

Bekir el-Merrûzî, Ebû Bekir el-Esrem, Hallâl ve oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir. Talat Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır.⁴³⁵

el-Mesâ'il: Fıkıh, akaid ve ahlâka dair kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları ihtiva eder.

Kitâbü'l-Eşribe: Haram olan içkilere dair Hz. Peygamber'in hadislerini, ashap ve tâbiînin sözlerini ihtiva etmektedir.

er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye: Cehmiyye ve Zenâdika'nın iddialarını ele almış ve bu iddiaları çürütmeye çalışmıştır bu eserinde insanları müteşâbihe davet eden, halku'l-Kur'ân'ı kabul eden ve Allah'ın sıfatları konusunda Cehm b. Safvân gibi düşünen herkesi Cehmî saymıştır.⁴³⁶

Ayrıca bu eserler dışında;

Kitâbü Fezâ'ili's-sahâbe; el-'Akîde; Kitâbü's-Salât; Kitâbü Fezâ'ili 'Alî; Bâbü ahkâmi'n-nisâ'; Kitâbü't-Tereccül; Kitâbü'l-Vukûf ve'l-vesâyâ; Kitâbü Ehli'l-milel ve'r-ridde ve'z-zenâdika ve târiki's-salât ve'l-ferâ'iz ve nahvi zâlik; Kitâbü'l-İrcâ'; Kitâbü'l-Îmân; Cevâbü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel 'an su'âl fi halki'l-Kur'ân; et-Tefsîr ve Kitâbü'l-Ferâiz; Kitâbü'l-Menâsik; Kitâbü Tâ'ati'r-Resûl; Kitâbü'n-Nâsîh ve'l-mensûh; et-Târîh, Hadîsü Şu'be; Cevâbâtü'l-Kur'ân; Nefyü't-teşbih ve el-Îmâme Vucubâtu'l-Kur'ân, el-Mukaddem ve'l-mu'ahhar fi'l-Kur'ân; cerh ve ta'dil, Menâsiku'l-Kebîr ve's-Sağîr adlı eserler de ona nisbet edilmektedir.⁴³⁷

2.2.7. Mihnede İbn Hanbel'in Durumu

Bu kısımda yukarıda mihne olayı ile ilgili aynı bilgileri tekrarlamadan bu olayın en büyük mağdurlarından Ahmed b. Hanbel'in hayatı üzerindeki etkileri kısaca anlatılmaya çalışılacaktır.

Bilindiği üzere mihne sorgulamalarında yönetimin isteğine müsbet cevap vermeyen Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nûh, ayakları zincirlenerek Tarsus'ta bulunan

⁴³⁵ Ali Osman Koçkuzu, "Kitâbu'l-İlel" (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2002), 26/108-109; Çimen, "Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dile Dair Bazı Yaklaşımları", 413; Aşıkutlu, "Cerh ve Ta'dil", 7/394-401; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/75-80.

⁴³⁶ Erman, "Mürchie ve ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)", 94; Eroğlu, Hadis Tarihinde Cehmiyye'ye Yönelik Reddiyeler, 38.

⁴³⁷ Ahmed b. Hanbel, Kitâbu İleli'l-Hadîs ve Ma'rifetu'r-Ricâl (Riyad: Mektebetu'l-Maârif, 1988), muhakkikin notu, 8-10; İbnu Nedîm, el-Fihrist (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997), 281; Ebu zehra, Tarih Boyunca İslâm Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük Âlim, 2/458-459; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/75-80.

Me'mûn'un karargahına gönderilmek üzere yola çıkarılmışlardır.⁴³⁸ Yolda halife ordusuna bir konaklık mesafede mola verdikleri gece Me'mun'un öldüğü haberi geldi.⁴³⁹ Bunun üzerine Bağdat'a geri gönderildiler.⁴⁴⁰ Dönüş yolunda çok sevdiği arkadaşı Muhammed b. Nûh dayanamayarak vefat etmiştir.⁴⁴¹

İbn Hanbel'in mihne'deki sıkıntıları Me'mûn'un ölümünün ardından tekrar Bağdat'a getirilmesiyle devam etmiştir. Me'mûn'un yerine geçen Mu'tasım (218-227), abisinin vasiyeti üzerine mihneye ve dolayısıyla da işkence ve baskıya devam etmiş, İbn Hanbel, 14 ay hapiste kalmıştır. Bağdatta kaldığı süre içerisinde ayakları bağlı halde 3 gün boyunca Bağdat valisi İshak b. İbrahim tarafından sorgulanmış, her gün 2 kişi gelip onunla münazara ve münakaşa yapmıştır.⁴⁴² Onu ikna edemeyeceğini anlayınca kendisine son kez şunları söylemiştir:

*“Ey Ahmed! Hayatın büyük tehlike altında. Halife yemin etti. Seni kılıçla öldürmeyecek, fakat dayak üstüne dayak atacaktır, sonunda da hiç ışık yüzü görmeyen bir zindana sokacaktır.”*⁴⁴³

Durum Mu'tasım'a bildirilmiş, İbn Hanbel, halifenin emriyle ikna edilmek üzere bir yılın sonunda Sâmerâ'daki sarayına gönderilmiştir.⁴⁴⁴ İbn Hanbel ayaklarındaki zincir ve bukağılardan yürüyemez halde saraya getirilmişti. Huzura geldiğinde daha öncesinde boynu vurulmuş iki adam ve burnu kesilmiş bir adamla kendisine gözdağı verilmek istenmişti. Kendisiyle yapılan münazaralarda istedikleri cevapları vermeyince tekrar işkence ve kırbaç cezası uygulanmış, İbn Hanbel, Mu'tasım'a şunları söylemiştir:

“Ey müminlerin emiri! Allah'tan kork! Zira Resulullah Allah'tan başka ilah bulunmadığına şahadet eden müslüman bir kişinin kanı ancak şu üç yolla helal olur: Zina eden evli, mazeretsiz birisini öldüren, dinini (İslâm'ı) terk edip cemaattan ayrılan kimse.” hadisini okuduktan sonra *“Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Eğer bu kelimeyi söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korurlar.”* Şimdi sen bu işlerden birini işlemediğim halde ne diye benim kanımı mübah kılıyorsun? Benim şimdi senin huzurunda duruşum gibi, senin de yarın Allah'ın divanında duracağını düşün!” demesi üzerine biraz duraklar gibi oldu ama halifenin etrafındakiler:

⁴³⁸ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 8/639; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 6/370-371; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/461.

⁴³⁹ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, 7/208.

⁴⁴⁰ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*, 8/645.

⁴⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/556; Yavuz, *“Halku'l-Kur'ân”*, 371-375.

⁴⁴² Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 59.

⁴⁴³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/100; Nedevi, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/142.

⁴⁴⁴ Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88.

“Ey müminlerin emiri bu sapık, saptırıcı ve kâfirdir”⁴⁴⁵ diyerek Mu‘tasım’ı kışkırttılar. Halifenin emriyle işkencelere devam edildi. 17 dayak atıldı denilmesinin⁴⁴⁶ aksine kaynaklarda İbn Hanbel’in 28 ay hapsedildiği, 300 küsür kırbaç vurulduğu, dayakların şiddetinden bayılıp, defalarca aklını kaybettiği, derisi parçalandığı, öyle ki artık hislerini ve korkularını kaybettiği ve kamçılanan cılız bedeninden kanlar akmaya başladığı belirtilmektedir.⁴⁴⁷ Zaman zaman Mu‘tasım, İbn Hanbel’in yanına gelip, adamlarının fikirlerini kabul etmesini istemiştir.⁴⁴⁸ Hatta bazı kimseler İbn Hanbel’i öldürerek kendisinden kurtulma teklifinde bulunmuşlardır. Ancak halife, mihne ile bütünleşen İbn Hanbel’in etrafında toplanan ve ona sempati duyan halkın isyan çıkarmasından korkarak onların bu teklifini kabul etmemiştir.⁴⁴⁹ Nihayetinde arkasındaki halk desteğinin dolaylı uyguladığı bu işkencelere son verip, h. 221 ramazan ayının 25’inde İbn Hanbel’i saraydan çıkarmıştır.⁴⁵⁰ Bundan sonra İbn Hanbel’in evine cerrah ve pansumancılar göndermiş ve onu tedavi ettirmiştir. İshak b. İbrahim de onun durumunu Mu‘tasım’a rapor etmiştir.⁴⁵¹ Görünen o ki Mu‘tasım eğer halkın taşkınlık çıkarmasından korkmasaydı İbn Hanbel’i öldürmekten geri durmayacaktı.⁴⁵²

Mu‘tasım, hilafetin son yıllarında gelen tepkiler karşısında mihne uygulamalarını hafifletmiş, mihneyi toplumun genelini ilgilendiren bir hadise olmaktan çıkararak konuyu bireyselleştirmiş, hatta yaptıklarına pişman olmuştu.⁴⁵³

Babasında derin izler bırakan, ölünceye kadar da vücudunda kırbaç izlerinin olduğunu söyleyen Abdullah: “Babam 300 rekat namaz kılardı. Ancak ceza olarak yediği

⁴⁴⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 18/103.

⁴⁴⁶ Mustafa İslamoğlu, “Kur’an’ın Yarattığı Meselesinde Gelişen Tarihsel Süreç” (19 Aralık 2020).

⁴⁴⁷ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu’t-Târih*, 1/41; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’s-Sünne*, 1/32; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/387; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/559; Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve tabakâtu’l-Asfiyâ*, 7/211; Ebu zehra, *Tarih Boyunca İslâm Hukuk Okullar ve Sekiz Büyük Âlim*, 2/358; Özaşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 59; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu‘tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88; Ebu Gudde, “Halk-ı Kur’an Meselesi”, 309.

⁴⁴⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, 6/387; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 18/106-109; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/559; Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve tabakâtu’l-Asfiyâ*, 7/232; Ebu Gudde, “Halk-ı Kur’an Meselesi”, 309; Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu‘tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88; Ebu zehra, *Tarih Boyunca İslâm Hukuk Okullar ve Sekiz Büyük Âlim*, 2/358.

⁴⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/558; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 209; Yücel, *Hadis Tarihi*, 78; Taşkan, *Abbâsî Halifesi Mu‘tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88.

⁴⁵⁰ İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Cerh-Ta’dil*, 1/310; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu’s-Sünne*, 1/33; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 209.

⁴⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/560.

⁴⁵² Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 18/113; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 209; Yıldız, *Halku’l-Kur’an Tartışmalarının Siyasi Sosyal ve İtikâdi Boyutları*, 102-104; Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu‘tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88.

⁴⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/560; Taşkan Demiroğlu, *Abbâsî Halifesi Mu‘tasım-Billâh ve Dönemi*, 87-88.

*kırbaçlar kendisini zayıf düşürünce günde yüz elli rekât kılmaya başladı” demiştir.*⁴⁵⁴ Muhlis, müttâki ve sebatkâr olarak nitelendirilen İbn Hanbel, kırbaçlar altındayken dahi namaz ve orucundan taviz vermemiştir.⁴⁵⁵

Mu‘tasım’ın yerine iktidara gelen Vâsık Billâh, İbn Hanbel’in zor karşısındaki sabrını bildiğinden yahut halkın buna rıza göstermeyip kaos çıkmasından endişe ettiğinden olmalıdır ki İbn Hanbel’i imtihan etmemiştir. Fakat bunun yerine “*Senin yanına hiç kimse gelmeyecek ve sen benim bulunduğum yerde oturmayacaksın*” şeklinde tâlimat vermiştir.⁴⁵⁶ Bunun üzerine İbn Hanbel, Vâsık hayatta iken gizlenmek zorunda kalmış, sürgün hayatı yaşamış, derslerine ara vermek zorunda kalmış, yıllarca oğulları dışında kimseye hadis rivayet edememiş, hatta Cuma namazlarına gitmesi dahi engellenmiştir. Vâsık ölene kadar evine dönememiştir.⁴⁵⁷

Sünneti ve sünnet ehlini seven, insanların işkencelerine son veren Mütevekkil’in hilafete geçmesine halk çok sevinmiştir. O, mihne sürecini tedrici olarak üç aşamada kaldırmıştır. İlk başta halk’ul Kur’ân ve tartışmalı diğer konuların tartışılmasını ve kelamî konulardan uzak durulmasını emretmiştir. Akabinde İbn Hanbel önceliğinde diğer mihne mağdurlarına ve hadisçilere iade-i itibarda bulunmuş, son olarak Mu‘tezilî kesim yönetimden uzaklaştırılmıştır.⁴⁵⁸

Mütevekkil, İbn Hanbel'den kendisine yakın olmak, duasını almak ve oğlu Ebu Abdullah’ı (Mu‘tez) yetiştirmek ve sohbetler yapmak üzere gelmesini istedi.⁴⁵⁹ İbn Hanbel her ne kadar mazerette bulunduyorsa da halifenin ısrarları üzerine istemeyerek de olsa 237 yılında halifenin yanına gitmiş ve 241 yılına kadar orada kalmıştır.⁴⁶⁰ Halife İbn Hanbel'e yakın ilgi göstermesine ve lütufta bulunmasına rağmen o yönetimden uzak durmaya çalışmış ve ikramları kabul etmemiştir.⁴⁶¹

Bir seferinde Mütevekkil İbn Hanbel’e 10.000 dirhem gönderdi. İbn Hanbel ise bu parayı kabul etmek istemedi. Kendisine: “*Ey Abdullah’ın babası! Bu parayı kabul etmezsen*

⁴⁵⁴ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve tabakâtu’l-Asfiyâ*, 7/178.

⁴⁵⁵ Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/148.

⁴⁵⁶ Ebu zehra, *Tarih Boyunca İslâm Hukuk Okullar ve Sekiz Büyük Âlim*, 2/360.

⁴⁵⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 18/116; Kandemir, “*Ahmed b. Hanbel*”, 2/75-80; Alkan, *Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned*, 19; İğde, “*Mihne Sürecinde Ahmet bin Hanbel ve Taraftarları*”, 158; Akoğlu, “*Mu‘tezile’nin Tarihsel Seyrinde Mihne*”, 51; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 210; Kadir Kan, “*Vâsık-Billâh*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2012), 42/548-549.

⁴⁵⁸ İğde, “*Mihne Sürecinde Ahmet b. Hanbel ve Taraftarları*”, 158.

⁴⁵⁹ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve tabakâtu’l-Asfiyâ*, 7/243.

⁴⁶⁰ Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve tabakâtu’l-Asfiyâ*, 7/266; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/565.

⁴⁶¹ İğde, “*Mihne Sürecinde Ahmet bin Hanbel ve Taraftarları*”, 164; Alkan, *Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned*, 20-21.

halifeyle arana bir soğukluk girer” denildi. O da mecburen kabul etti ve bu parayı hadîs ehline ve Bağdat ile Basralı muhtaçlara dağıttı, bir dirhem dahi bırakmadı. Halbuki İbn Hanbel’in ailesi son derece muhtaçtı.⁴⁶² Daha sonra halife ona ev döşetip, hizmetliler, kıymetli halılar ve eşyaların yanı sıra her gün değeri 120 dirhemi bulan zengin sofraya gönderdi. Fakat o bunlara el bile sürmedi. Bu hususta zaaf gösterip sultanın hediyelerini kabul eden amcası İshak ve onun oğullarıyla konuşmadı. Hatta Mütevekkil’in hediyelerini kabul eden oğlu Salih’in evinde pişirilen ekmeği dahi yemedi.⁴⁶³ Nitekim İbn Hanbel’in bu tavrı, mihne öncesinde de aynıydı.⁴⁶⁴ O, her defasında etrafındakilere *“Bizim bu dünyada az günlerimiz kaldı. Ölüm üzerimize hemen hemen inmek üzeredir. Öldükten sonra ya cennete ya da cehenneme gideceğiz. Dünyadan çıkarken karınlarımızda bu adamların malı bulunmasın”* derdi.⁴⁶⁵ Bir defasında Mütevekkil kendisine kıymetli kaftan, elbise, takke ve taylesan hediye etmiş, o da Bağdat’a dönünce bunları satıp, fakir fukaraya dağıtılmasını emretti. Siyasetten ve siyasilerden uzak durmaya çalışan İbn Hanbel bir sözünde de: *“Ömrüm boyunca onlardan uzak durdum ama ahir ömrümüzde onlarla görüşme belasına kaldım”* dedi.⁴⁶⁶ Oğlu Abdullah: *“Babam Sâmerrâ’dan Mütevekkil’in yanından döndüğünde, gözlerinin çukura gömüldüğünü gördük. 6 ayda ancak kendini toparlayabildi. Çünkü o halifenin yemeğini yememiş, suyunu içmemiş, çok açlık çekmiş, öyle ki açlıktan ölecekti”*⁴⁶⁷ diyerek onun iktidardan ve onun ikramlarından ne kadar uzak durmaya çalıştığını açıkladı.

Mihne uygulayıcıları, halku’l-Kur’ân doktrinini kabul etmeyenleri müşrik kabul etmiş, onları işten çıkarmış, eğer devletten maaş alıyorsa aldıkları aylıklar kesilmiş, şahitlikleri iptal edilmiştir. Bununla sınırlı kalmayan zulümleri tutuklama, işkence hatta katletmeye varan bir cezaya maruz bırakmışlardır. Kimi âlimler takiyye ile veya susma ruhsatıyla sorgulamadan kurtulurken kimisi de bu istibdata karşı canı pahasına direnmiştir.⁴⁶⁸

İktidar tarafından halku’l-Kur’ân söylemini kabul etmeyenler bu tür muamelelere maruz bırakılırken diğer taraftan Ahmed b. Hanbel’in halku’l-Kur’ân’ın kabulü neticesinde ravilere karşı takınmış olduğu tavır ise diğer bazı muhaddislerce de esas alınarak, hadis

⁴⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/565.

⁴⁶³ İbn Cevzî, *Menakıb Ahmed b. Hanbel*, 18; Ahmet Koca, *“Sâlih bin Ahmed b. Hanbel”* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2009), 36/36.

⁴⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/549.

⁴⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/566.

⁴⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/567.

⁴⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 10/568.

⁴⁶⁸ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu’t-Târîh*, 1/44-45.

alanında otorite muhaddisler bile rivayetlerinin terkine varan bir tepkiyle karşılaşmış, iki ateş arasında kalmak diye tabir edebileceğimiz bir uygulamayla karşı karşıya kalmışlardır.

Özellikle Ahmed b. Hanbel'in "*Kur'an'ı telaffuzum mahluktur diyen kimse ile aynı mecliste oturulmaz, onlarla konuşulmaz ve o kimsenin cenaze namazı kılınmaz*"⁴⁶⁹; demesi ile başka bir rivayetinde ise "*Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyen kimsenin ardında namaz kılınmaz. Her kim kılsa iade etmelidir*"⁴⁷⁰ söylemlerini kendilerine referans alan Hanbelî taraftarları yine ehl-i hadîsten olmasına rağmen kimi otorite muhaddisleri cerh etmiş ve onların rivayetlerini terk etmiştir.⁴⁷¹

İbn Hanbel'in "*Lafziyye Cehmiyyeden daha zararlıdır*"⁴⁷² ile "*Lafzî ve Vakıfînin arkasında namaz kılmayın*"⁴⁷³ sözünde dile getirdiği Cehmiyeye sınırlı kalmayan bu ayırıştırma dili ile bu düşünceye karşı kesin tavır takınmaları konusunda insanları yönlendirmeye çalışmıştır. Bu meselemihne döneminde olduğu gibi mihne sonrasında da toplumu ayırıştıran özel bir nefret dili haline gelmiş ve cerh sebebi sayılmıştır.⁴⁷⁴

Şahyar'ın dediği gibi "*Mihne süreci dönemin Sünnî ulema kitesini, özelde de muhaddisleri inanç ve fikir yönünden derin bir sarsıntıya uğratmış ve onları kendi içinde bölünmeye sürüklemiştir. Hadisçiler birbirlerini cerh-ta'dîlin bir parçası olarak değerlendirmişlerdir. Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul eden, tevakkuf eden ya da ifrat ve tefrite kaçmadan gerçekleri söyleyen âlimler, muhaddisler, kadılar ve sika râviler, kıyasıya cerh edilmiş ve rivayetleri terk edilmiştir. Böylelikle bir muhaddisin mihne sürecinde takındığı tavır, rivayetlerinin kabulü veya reddinde bir ölçü haline gelmiştir.*"⁴⁷⁵ Bu konu intikam duygusuyla hareket eden ve rakibini değersizleştirmek isteyenlere de fırsat kapısı aralamış, "*halku'l-Kur'an fikrini savunuyor*" diyerek onları itibarsızlaştırmaya çalışmışlardır.⁴⁷⁶

⁴⁶⁹ Özdemir, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, 134.

⁴⁷⁰ Akgül, *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*, 519.

⁴⁷¹ Fikret Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu* (Diyarbakır: Dicle, Doktora, 2017), 363.

⁴⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/83.

⁴⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/84.

⁴⁷⁴ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 83-84; Büyükorhan, *Cerh-Ta'dil İmamları ve Kategorileri*, 48-51.

⁴⁷⁵ Şahyar, "*Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta'dile Etkisi*", 31.

⁴⁷⁶ Özçelik, "*Ravilerin Cerh ve Ta'dilinde dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'an Örneği*", 231.

2.3. Yahyâ b. Maîn, Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

2.3.1. İsmi, Nesebi ve Şahsiyeti

Yahya b. Maîn 158 (775) yılında Bağdat yakınlarında, Enbâr'ın Nikyâ köyünde doğdu.⁴⁷⁷ Tam adı Yahyâ b. Maîn b. Avn b. Ziyâd b. Bistâm b. Abdurrahman el-Gatafânî, el-Mürri, el-Bağdâdî,⁴⁷⁸ künyesi ise Ebû Zekeriyâ'dır.⁴⁷⁹ el-Gatafânî nisbesi ile anılışı, "Gatafân"ın mevlası oluşundandır. Horasan Valisi Cüneyd el-Mürri'nin azatlısı olduğundan dolayı *el-Mürri* nisbesiyle de anılmaktadır.⁴⁸⁰ Zaten kendisi de Arap olmadığını Cüneyd b. Abdurrahman el-Mukrî el-Gatafânî'nin mevlâsı olduğunu söylemektedir.⁴⁸¹ Aslen Serahs'lıdır.⁴⁸² Bağdat'ın dışında Hicaz, Mısır ve Şam'da yaşamıştır.⁴⁸³ Babasının bir dönem Abdullah b. Malik'in kâtipliğini yapmasının ardından Rey'de vergi toplama memuru olarak görevlendirilmiş olması, oğlu Yahyâ'ya büyük bir servet bırakmaya imkân sağlamıştır.⁴⁸⁴ Küçük yaşta hadis tahsiline başlayan Yahyâ, babasından kalan yüz bin dirhemi hadis tahsili için kullanmış, bu gaye için pek çok sıkıntıya katlanmıştır. Bunca zenginliğin yanında kimi zaman giyecek bir çift ayakkabı bile bulamamıştır.⁴⁸⁵ Biri kız, biri oğlan iki çocuğu vardır.⁴⁸⁶

Ömrünü ve tüm mal varlığını hadis elde etmeye ve hadisleri muhafaza etmeye adayan, sünneti cem etmek için dünyaya ihtimam göstermeyen Yahyâ b. Maîn, ilme olan

⁴⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/564; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/544; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), 6/139; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1991), 17/405; Zehebî, *el-Kâşif* (Cidde: Darû Kıbleti li's-Sikafeti'l-İslâmiyye, 1992), 2/376; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/72.

⁴⁷⁸ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Târîhu'l-Evsat* (Riyad: Daru's-Samiû, 1998), 2/254; Ebu Ya'la Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/531; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâm, 2001), 16/264; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/139; Askalânî, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/389.

⁴⁷⁹ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/19; İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, 9/363; Muhammed Dımeşkî, *Tabakâti'l-Ulemâi'l-Hadis* (Beyrut: Müesseseti'r-Risale, ts.), 2/79; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/544.

⁴⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/265; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/544; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/376.

⁴⁸¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/405; Mustafa Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes, Yüksek Lisans, 1991), 1.

⁴⁸² Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/20; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 5/587.

⁴⁸³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/405.

⁴⁸⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/77; Zuhayrî Zâzâ, *Tertîbu A'lem ale'l-A'yâm* (Beyrut: Darul Kalem, trs), 229; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/139.

⁴⁸⁵ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/47; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/265; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/139; Cürcânî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, 1/125; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/547.

⁴⁸⁶ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/20; Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 2.

düşkünlüğü ile dikkat çekmektedir.⁴⁸⁷ Aynı zamanda dindar ve faziletli birisi olarak bilinir. Ölüm döşeginde iken son arzusu sorulduğunda “*Beytün hâlî ve isnâdün âlî*” (Boş bir ev ve âlî bir isnad) cevabını vermesi de bu gaye ile yaşadığını kanıtlamaktadır.⁴⁸⁸ Başka bir rivayetinde ise “*kitaplarla dolu bir evde sika bir şeyhten hadis yazmayı arzuladığını*” aktarmaktadır.⁴⁸⁹

2.3.2. İlmi Kişiliği

Yahyâ b. Maîn, hadis külliyyatına vakıf, cerh-ta’dîl usulünde eşine ender rastlanan meşhur imamlardandır.⁴⁹⁰ Ahmed b. Hanbel ile çocukluk arkadaşı olup, uzun yıllar aynı hocaların hadis halkalarında bulunmuş, birbirlerinden hadis rivayet etmişlerdir. Hadis öğrenmek için meşakkatli rihleler yapan iki âlim mihne hadisesine kadar dostane ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Nitekim İbn Hanbel: “*İbn Maîn’in bilmediği hadis, hadis değildir*”⁴⁹¹ diyerek onun hadis konusundaki otoritesini, “*Yalancıların yalanını ortaya çıkararak, Allah’ın bu saha için yarattığı bir imamdır*” demek suretiyle onun cerh-ta’dîl ilmindeki yetkinliğini izhar etmiştir.⁴⁹² Ne var ki bu dostluk mihne ile son bulmuştur.⁴⁹³

Nesefî, Salih b. Muhammed’e hadis alanında Ahmed b. Hanbel’in mi, Yahya b. Maîn mi daha iyi olduğunu sorduğunda; “*Ahmed’in fıkıh ve ihtilafların çözümünde; Yahya’nın ise ricâl ve künye alanında iyi olduğu*”⁴⁹⁴ cevabını vermiştir. İbnü’l-Medînî ise onun hakkında “*hadisi anlama ve reddetme konusunda benzerinin olmadığını*” vurgulaması bu ilimdeki eşsiz konumunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bunu Ferheyânî (ö.300/912) de vurgulamaktadır.⁴⁹⁵

İlmin yarısı olarak kabul edilen ricâl ilmindeki üstün meziyetinin yanı sıra İbn Maîn, “*Yazarken ne bulursan yaz ve topla, rivayet edeceğin zaman iyice ayıklayıp öyle rivayet et*”⁴⁹⁶ düşüncesiyle hareket etmiş, hadis alma noktasında çerçeveyi geniş tutmuş, sadece sika ravilerden değil, yalancılardan bile hadis yazmış ve bunu *uydurma hadislere*

⁴⁸⁷ Işık, *Yahyâ b. Maîn’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 17.

⁴⁸⁸ Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 20013), 43/256-257.

⁴⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 1/549; Cürçânî, *el-Kâmil fî Duafâ’r-Ricâl*, 1/124.

⁴⁹⁰ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 17/405.

⁴⁹¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 31/559; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 17/409.

⁴⁹² Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 31/556.

⁴⁹³ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 17/408.

⁴⁹⁴ Işık, *Yahyâ b. Maîn’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 47.

⁴⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 31/552.

⁴⁹⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâmu’n-Nubela’*, 11/85.

karşı tedbir olarak kullanmıştır.⁴⁹⁷ 600.000⁴⁹⁸ ya da 900.000 hadisi bizzat yazdığı rivayet edilmektedir.⁴⁹⁹ Fakat o, zamanla hadislerin sahihini sakiminden ayırarak sakim olanları: "Yalancılardan çok hadis yazdık, sonra o rivayetlerle fırını yakıp ekmek pişirdik" demek sûretiyle bunları imha etmiştir.⁵⁰⁰ Bu gerçeği İbn Sa'd: "O, hadis yazmakta çok ileri gitmiş, bu yönüyle meşhur olmuştu. Bu yüzden pek rivayet etmezdi." diyerek çokça hadis bilgisine rağmen rivayetlerinin az olmasını gerekçelendirmektedir.⁵⁰¹ Ancak Yahyâ b. Maîn'in rivayetler arasındaki farklılıkları, hataları, illetleri tesbit edebilmek için bir hadisi birden çok hocadan öğrendiği, elli ayrı tarikten yazdığı aktarılmaktadır.⁵⁰² Ebû Zur'a, İbn Maîn'in "Bir hadisi otuz farklı tarikten yazmadıkça, tam olarak anlayamayız" dediğini aktararak, onun cerh-ta'dîl ilminin en önemli münekkitleri arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.⁵⁰³

Yahyâ b. Maîn, hocaları Ebu Seleme Mansûr b. Seleme el-Huzâî (ö. 210/825), Ebu Sehl el-Heyssem b. Cemil (ö.213/828) ve Ebu Kâmil Muzaffer b. Müdrîk el-Horasanî (ö. 207/822)'den etkilenerek, hadis ilimleri arasında daha çok cerh-ta'dîl alanına yoğunlaşmış ve bu alanda şöhret bulmuştur.⁵⁰⁴ Bu alandaki derin bilgisi sayesinde "İmâmü'l-cerh ve't-ta'dîl, el-İmâmü'l-hâfîzu'l-cihbaz (hafız derecesine ulaşmış mütehassis), şeyhu'l-huffâz, şeyhu'l-muhadisîn, imâmun rabbâniyyûn, önder, âlim, hafız, sebt, mutkîn, hüccetü'l-İslâm, hadis uzmanı, cerh-ta'dîl alanında on büyük âlimden biri" gibi sıfatlarla anılmıştır.⁵⁰⁵ Abdullah b. Ahmed ed-Devrakî'nin "Herkes onun sika olduğunu söylemiştir"⁵⁰⁶ demesi onun hadiste devrinin otoritelerinden birisi olduğunu göstermektedir. Tekrar ifade etmek gerekirse; o, güvenilir, sika, büyük bir muhaddis, hadis ricalin isim ve künyelerini,

⁴⁹⁷ Ağırman, Cemal. "Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri". Cumhuriyet ÜİFD 1 (1996), 75-94.

⁴⁹⁸ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/54; Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'-Hanâbile*, 2/535; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/270; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/548; İbnî Receb Hanbelî, *Şerhü İleli Tirmizî* (Kahire: Alemlü'l-Kutub, 1996), 145.

⁴⁹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/140; Cürcânî, *el-Kâmil fî Duafâ'r-Ricâl*, 1/123.

⁵⁰⁰ Ebu Ya'la Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/532; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/273; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/557; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/408; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/141.

⁵⁰¹ İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, 9/363; Ağırman, "Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 87.

⁵⁰² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/548; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/407.

⁵⁰³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/549; Askalânî, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/390; Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 18.

⁵⁰⁴ Yahya bin Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/49-50.

⁵⁰⁵ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'-Hanâbile*, 2/531; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/264; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/139; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/544; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/71; Dimeşkî, *Tabakâti'l-Ulemâi'l-Hadis*, 2/80; İbn Hacer Askalânî, *Takribu't-Tehzîb* (Haleb, 1997), 4/597; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/188.

⁵⁰⁶ İbnî Receb Hanbelî, *Şerhü İleli Tirmizî*, 145.

ravilerinin durumlarını çok iyi bilen, hafızası mükemmel, bütün âlimlerin takdirini kazanmış, cerh ve ta'dîl ilminde imam ve önemli bir münekkit olarak kabul görmüştür.⁵⁰⁷ Bütün mesaisini hadisleri muhafaza etmek ve sünneti aydınlatmak için harcamış olan, hadislerde kendisine uyulan merci, görüşlerine müracaat edilen imam kabul edilen İbn Maîn, ravi değerlendirmesinde hep son sözü kendisi söylemiştir.⁵⁰⁸ Bu özelliğinden dolayıdır ki rical ve cerh ta'dîl kitaplarında “herkes hakkında konuşan adam” olarak nitelenmiştir.⁵⁰⁹ İnsanlar ona “hadisini terk ettiğin kişiler kıyamet günü senden davacı olmalarından korkmuyor musun?” diye sorduklarında “Onların davacı olması, Allah elçisinin hadislerimden yalanı niçin savmadın diye davacı olmasından iyidir” diye cevap vermiştir.⁵¹⁰ Ebu Hâtim er-Râzî'nin “Sünnet sahibi Ahmed b. Hanbel'in Bağdatlılar tarafından sevildiğini ve yalancılar tarafından Yahya b. Maîn'e ise buğz edildiğini gördüm”⁵¹¹ demesi İbn Maîn'in yalancıların yalanını ortaya çıkarmasından dolayı bu mamele ile karşılaştığı aşıkardır.

İbn Maîn, hadis râvilerini titizlikle değerlendirmesi, hadis öğrenme ve öğretme esaslarından hiç tâviz vermemesi, râviler hakkında ağır cerh ifadeleri kullanması sebebiyle “müteşeddîd” tenkitçiler arasında yer almıştır.⁵¹² Bilindiği üzere âdil davranmak için aşırı hassasiyet gösterip, en basit iki-üç cerh sebebinde hemen raviyi cerh etmeleri ve hadisini taz'îf etmelerinden dolayı müteşeddît âlimlerin tevsik (sika) ettikleri sağlamdır.⁵¹³ Fakat taz'îf ettikleri râviler hakkında ise ihtiyatlı davranılarak başka münekkidlerin onlar hakkındaki görüşlerine de müracaat edilmelidir.⁵¹⁴

Yahyâ b. Main, hocalarının ve dönemin âlimlerinin takdir ve güvenini kazanmış, cerh-ta'dîl âlimleri arasında bir otorite kabul edilmiş, hadis ilmindeki imamlığının yanında fazilet ve üstünlüğü ile de muhaddis ve münekkitlerin olumlu değerlendirmelerine nail olmuştur.⁵¹⁵

Ayrıca İbn Maîn, hayatı boyunca rihleye önem vermiş, bunu bir zaruret olarak görmüş ve diğer hadisçilerin de buna önem vermeleri gerektiğini dile getirmiş, sadece

⁵⁰⁷ Ağırman, “Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri”, 84-85.

⁵⁰⁸ İbnî Receb Hanbeli, *Şerhü İleli Tirmizî*, 145; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilâflı ve Garib Lafızlar”, Sakarya ÜİFD 1 (1996), 212.

⁵⁰⁹ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 43.

⁵¹⁰ Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 129.

⁵¹¹ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/532; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/272; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/557; Askalâni, *Tehzîb 'ut-Tehzîb*, 4/391.

⁵¹² Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, 43/256-257.

⁵¹³ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 58.

⁵¹⁴ Özdemir, “Cerh-Ta'dîl İlminde Müteşeddît ve Mütêsâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifade Ederken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, 166.

⁵¹⁵ Ağırman, “Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri”, 83.

yaşadığı bölgede hadis yazıp başka bölgelere gitmeyen kişinin ilmî olgunluğunun olmadığını beyan etmiştir.⁵¹⁶ O, bu sayede sadece belirli bir bölgenin râvileri hakkında değil, bütün râviler hakkında bilgi edinebilmiş, bu konuda görüş beyan edebilmiş, dönemin meşhur âlimleriyle görüşmüş ve onların rivayetlerinin tümünü yazabilmiştir.⁵¹⁷

El-İclî (ö. 261/875): "*Allah Teâla hadisi Yahyâ b. Main'den daha iyi bilen birini yaratmamıştır*"⁵¹⁸ derken bu gerçeği ifade etmektedir. Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın kendisine: "*Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibileri yanıma gelmiş değildir*"⁵¹⁹ demesi yine muasır âlimlerin iltifatını göstermesi açısından önemlidir. İshak b. Hanbel'den rivayetle Ahmed b. Hanbel'in: "*İbn Maîn, hadis ricalini en iyi bilenimiz idi*"⁵²⁰ dediği başka bir sözünde ise "*Allah onu bu ilim için yaratmıştır. O yalancıların yalanını ortaya çıkarmaktadır*"⁵²¹ ifadeleri ile İbn Maîn'in özellikle cerhta'dil mevzusuna olan yetkinliği ve bu konudaki konumunu göstermesi açısından takdire şayandır.

İbn Rûmî, adamın biri Ahmed b. Hanbel'e gelerek "*Ey Ebu Abdullah! Şu hadise bak hata olup olmadığını bize açıkla*" demesi üzerine İbn Hanbel "*Ebû Zekeriyâ'ya git çünkü o hataları bilmektedir*"⁵²² diyerek insanları İbn Maîn'e yönlendirmesi onun cerhta'dil ilmindeki otoritesini açıklamaktadır. Ali el-Medîni: "*İlmi, Hicaz'da Zührî (ö. 124/742) ve Amr b. Dinar (ö. 126/743)'da, Kûfe'de A'meş (ö. 148/765) ve Ebî İshak (ö. 126/743)'da, Basra'da Katâde (ö. 117/735) ve Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 232/846)'de ve bunların ilmini de İbn Maîn'de gördüm. İlim, İbn Maîn ile bitmiştir*"⁵²³ sözü onun hadis ilminde bir derya olduğunu belirtmektedir. Ebu Ubeyde Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) da bu durumu benzer ifadeler ile dile getirmektedir: "*İlim dört kişiyle bitmiştir. Hadisi en güzel şekilde rivayet eden Ebu Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 235/849); helal haramı en iyi bilen Ahmed b. Hanbel;*⁵²⁴ *hadisler arasındaki bağlantıyı ve rivayet etmeyi en iyi yapan Ali el-*

⁵¹⁶ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, 42.

⁵¹⁷ Ağırman, "*Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri*", 87; Sabah Gazetesi, "*Yahyâ b. Maîn Kimdir?*" (Erişim 12 Ekim 2021).

⁵¹⁸ Askalânî, *Tehzîb 'ut-Tehzîb*, 4/392.

⁵¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/553; Dimeşkî, *Tabakâti'l-Ulemâi'l-Hadîs*, 2/80; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/85; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/188; Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Aşfiyâ*, 7/145.

⁵²⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/553; Dimeşkî, *Tabakâti'l-Ulemâi'l-Hadîs*, 2/80; Askalânî, *Tehzîb 'ut-Tehzîb*, 4/390.

⁵²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/268; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/140.

⁵²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/266.

⁵²³ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/534; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/266; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/549; Askalânî, *Tehzîb 'ut-Tehzîb*, 4/390.

⁵²⁴ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/12.

Medini; sahihini sakiminden ayırt etmede ise Yahyâ b. Maîn'dir"⁵²⁵ sözleri İbn Maîn'in hadis ve cerh-ta'dîl ilmindeki otoritesini beyan etmektedir.

Arkadaşları ve öğrencilerince hüccet kabul edilen İbn Maîn, ilim deryası kabul edilmiş, ihtilafli durumlarda kendisine müracaat edilmiş, titiz davranması neticesinde hocalarının dahi hatalarını düzeltmekten çekinmemiştir.⁵²⁶ Ahmed b. Hanbel onun bu dakik yönüne işaret ederek: "*Yahyâ b. Main ile beraber hadis dinlemek gönüllere şifadır*"⁵²⁷ demiştir. Ebu Zur'a er-Râzî, Ali'den rivayetle: "*Hadisin merkezinde sika olan altı ravi vardır. Sonra bunların dışındakilerle bu sayı on kişiye ulaşıyor, sonra bunların hepsinin rivayeti İbnî Maîn'de toplanıyor*"⁵²⁸ demesi onun ilmi noktada nasıl ulvi bir makamda olduğunu açıklamaya yetecektir.

2.3.3. Hocaları ve Yaptığı Rihleler

Çocukluk yılları doğduğu şehir olan Bağdat'ta geçmiştir. İlk dini eğitimini burada almıştır. Kaynaklarda yüz elli altı hocasının ismi tesbit edilen İbn Maîn, hadis ve ricâl bilgisini ilk hocalarından olan el-Muzaffer b. Müdrîk el-Horasânî (ö.207/822)'den Ahmed b. Hanbel ile birlikte almıştır.⁵²⁹ Muzaffer b. Müdrîk onları sabır ve tahammüle alıştıırıp, kabiliyetlerini ölçtükten tam bir yıl sonra onlara hadis öğretmeye başlamıştır.⁵³⁰ Ardından Ebu Seleme Mansûr b. Seleme el-Huzâî, Ebu Sehl el-Heysen b. Cemil, Abdullah b. Mübârek, İsa b. Yûnus (ö. 188/803), Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî, Vekî' b. Cerrâh, Huşeym b. Beşîr (ö. 183/788), Abdullah b. Numeyr (ö. 199/814), İsmail b. Ayyaş (ö. 181/797), Abbâd b. Abbâd, Hafs b. Gıyas (ö. 194/809), Mervan b. Muâviye el-Kûfî (ö. 193/808), Ebu Muaviye, İbn Ebi Adî, Ebû Müshir (ö. 218/833), Affân b. Müslim ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834), Ebu Usame (ö. 282/895) İsmâil b. Uleyye, İsmâil b. Mücâlid b. Ali, Behz b. Esed, Cerîr b. Abdulhamid (ö. 188/803), Hatim b. İsmâil, Haccac b. Muhammed el-Aûri, Hasan b. Veki'er-Rumli, Hüseyin b. Muhammed el-Merruzî (ö. 214/829), Hafs b.Gıyas en-Nehâî (ö. 194/810),

⁵²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu İleli'l-Hadîs ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, 6; Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/12; İbn Ebû Hâtîm er-Râzî, *Cerh-Ta'dîl*, 1/292; Cürcânî, *el-Kâmil fî Duafâ'r-Ricâl*, 1/120; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/551; Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/390; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/189.

⁵²⁶ Ağırman, "*Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri*", 84-85.

⁵²⁷ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/535; Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/391.

⁵²⁸ Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/390; İbnî Receb Hanbelî, *Şerhü İleli Tirmizî*, 145.

⁵²⁹ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/46; Ahatlı, "*Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garîb Lafızlar*", 212.

⁵³⁰ Ağırman, "*Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri*", 77.

Hekkam b.Selm er-Razî, Ebi'l-Yemânî el-Hekemî b. Nafi' (ö. 222/837), Ebi Usame Hammâd b. Usame, Hammâd b. Hâlid el-Hiyât, Ravh b. U'bade (ö. 205/820), Zekeriyâ b.Yahyâ b. U'mâre, Saîd b. Ebî Meryem el-Mısırî (ö.224/838), Seken b. İsmâil, Suvâr b. Umâre er-Rumlî, Şebbâbe b. Sevvâr (206/821), Abdullah b. Reccâ el-Mekkî, Ebî Sâlih Abdullah, Abdullah b. Yusuf Tiniysî, Ebu Müshir Ebu'l-A'lâ (ö. 218/833), Abdurrahman b. Ğazvânî'l-Ma'ruf, Abdusselâm b. Harb el-Mülaî, Abdussamed b. Abdulvâris et-Temîmî (ö.207/822), Abdulmelik b.Kuraybi'l-Usmaî, Ubeyde b.Süleyman el-Kilâbî, Osman b. Salih es-Sehmî, Ali b. Ayyâş el-Himsî (ö. 181/797), Ali b. Hâşim b. Berîd(ö. 181/797), Ebî Hafs Ömer b. Abdurrahman b.el-Ebbâr, Ömer b. Ubeyd et-Tenâfisî, Amr b. Rebi' (ö. 180/796), İsa b. Yunus (ö. 188/803), Kureyş b. Enes (ö.208/823), Muhamed b. Ca'fer Ğunder (ö. 193/809), Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830), Mervan b. Muaviye Fezarî, Muhammed b. Ebî Adî, Muaz b. Muaz el-Anberî (ö. 196/811), Ma'n b. İsa Kazzâzî (ö. 198/814), Hişam b. Yunus San'ânî (ö. 197/812), Vehb b. Cerîr b. Hâzm (ö. 206/821), Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide (ö. 182/798), Yahya b. Saîd Emevî, Yahya b.Sâlih Vuhhâzî (ö. 222/837), Ya'kûb b. İbrahim b. Sa'd Zührî (ö. 208/823), Ebî Ubeyde Heddâd ve Ebî Muaviye ed-Derîr gibi dönemin âlimlerinden hadis tahsil etmiştir.⁵³¹

Yalnızca kendi bölgesindeki âlimlerden ilim almayı yeterli bulmayan İbn Maîn, ilim elde etmek için rihle yapmamayı âlimler için bir eksiklik kabul etmiş, bunun için âli isnadla rivayetlerde bulunmak, rivayet edilen hadisleri birinci ağızdan dinlemek ve rivayette hata yapılıp yapılmadığını kontrol etmek amacıyla onsekiz yaşında rihlelere başlamıştır.⁵³² Gittiği yerlerde hadis almakla yetinmemiş, raviler hakkında bilgi toplamış, ravilerin hatalarını ve rivayetlerdeki hataları düzeltmiştir.⁵³³

Yahyâ b. Maîn ilk ilmî seyahat olan rihleyi Kûfe'ye 176/792 yılında yapmış, burada Vekî' b. Cerrâh'tan hadis rivayet etmiştir.⁵³⁴ 182/798 yılında Kûfe'ye ikinci seferinde ise burada Ebu Bekir b. Ayyaş (ö. 193/809), İbni Zebdan ve Ebu Nuaym ile görüşmüştür. Ardından Basra'ya giden İbn Maîn, burada Ebu Seleme Tebûzekî (ö. 223/838), Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Hafs b. Gıyas ile görüşmüştür.⁵³⁵ Hacca gelen âlimlerle

⁵³¹ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târih*, 1/48-51; Ebu Ya'lâ Hanbelî, *Tabakâtu'l- Hanâbile*, 2/531; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihü Medineti's-Selâm*, 16/264; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/544-546; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 17/405; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubelâ'*, 11/72; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubelâ'* 11/77-81; Askalânî, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/389; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/188; Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, 1/131.

⁵³² Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlimindeki Yeri*, 24; Ağırman, "Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 76.

⁵³³ Ağırman, "Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 82-83.

⁵³⁴ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târih*, 1/49.

⁵³⁵ İbn Ebi Hâtüm er-Râzî, *Cerh-Ta'dil*, 1/315.

görüşmek, onların ilim meclislerinde bulunmak, onlardan hadis tahsil etmek maksadıyla yirmi dört yaşlarında yaya olarak Mekke'ye gitmiştir.⁵³⁶

184/800 yılında tekrar Basra'da bulunarak Mu'temir b. Süleyman'dan (ö. 187/803) ilim tahsilinde bulunmuş, bu birkaç kez olmuştur.⁵³⁷ 192/807 yılında otuz dört yaşında Yemen seyahatinde Hişâm b. Yûsuf ve Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî ile görüşmüştür. Hişâm b. Yûsuf onun ehliyetini ve sabrını bir ay boyunca ölçtüktan sonra kendisine ders vermiştir.⁵³⁸ Bu rihleyi Ahmed b. Hanbel ile birlikte yapmışlardır. Dönüşte Ebû Nuaym kendilerine eşlik etmiştir.⁵³⁹

198/813 senesinde Ahmed b. Hanbel ile birlikte hac farizâsını yapmak üzere Mekke'ye gitmiş,⁵⁴⁰ oradan da Züheyr b. Harb ve Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî ile birlikte Yemen'e gidip Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan ilim tahsilinde bulunmuşlardır.

212/827 yılında Bağdat'a gelen Duhaym ed-Dımaşkî (ö. 245/859)'yi yine Ahmed b. Hanbel ile birlikte ziyaret etmişlerdir.

İbn Maîn, 212/827-213/828 yıllarında elli altı yaşında iken iki sene boyunca Mısır'da bulunarak Ebû Müshir ed-Dımeşkî (ö. 218/833), "Kâtibü'l-Leys" lakabıyla bilinen Abdullah b. Sâlih (ö. 223/838), Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) ve Saîd b. Ebû Meryem'e hadis imlâ ettirmiştir.⁵⁴¹ Yahyâ b. Maîn buradan dönerken 214/829 yılında Şam'a (Humus) uğramış, oradan da Irak'a gitmiştir.⁵⁴² Rey-Horasan ziyaretinde Cerir b. Abdülhamit (ö. 188/804), Abdullah b. Mübarek, Hârûn b. Muğire er-Razi, Kuteybe b. Said (ö. 240/855) ile Vâsıt'ta ise Yezîd b. Hârûn ile Nehrevan'da ise Ömer b. Hârûn el-Belhî ile görüşmüştür.⁵⁴³ Ayrıca Cezire, Rusâfe, Medîne'ye beraber seyahat etmişlerdir.⁵⁴⁴ Abdülvehhab b. Atta'dan da hadis yazdığı belirtilmektedir.⁵⁴⁵

Bunun yanında Harran, Remle ve Misis (Masîsa) gibi pek çok ilim merkezine de rihleler yapmıştır.⁵⁴⁶ O rihle hareketleri neticesinde doğu-batı, kuzey-güney tüm İslâm beldelerini gezmiş, fazlasıyla ilmî servet elde etmiş, bundan dolayı da herkes hakkında

⁵³⁶ el-Mutkîn Cemâleddîn Ebi'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (bağdat: er-Risale, 1996), 31/557.

⁵³⁷ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/52.

⁵³⁸ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/47.

⁵³⁹ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/52; İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Cerh-Ta'dîl*, 1/316.

⁵⁴⁰ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/52.

⁵⁴¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1996, 31/566.

⁵⁴² Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 55-56.

⁵⁴³ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/46.

⁵⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1996, 31/558.

⁵⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1996, 31/555.

⁵⁴⁶ Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar", 212.

konuşan adam ünvanına kavuşmuştur.⁵⁴⁷ Yine de muhaddislere karşı saygın, züht, tavka, verayı elden bırakmayan, müttaki birisi olarak anılır.⁵⁴⁸ Babasından kalan bir milyon elli bin dirhem parası olmasına rağmen zühdünden bir şey eksiltmemiş, otuzlu yaşlarına kadar babasının desteğiyle ilmi seyahatlerini sürdürmüş, giyecek bir çift nalın bulamayınca kadar tüm varlığını hadis ve sünneti seniyyeyi elde etmek için harcamıştır.⁵⁴⁹

2.3.4. Talebeleri

Bu meşhur hadis âliminin önemli eleştiri imamlarından ve büyük hadis âlimlerinden çok sayıda öğrencisi olmuştur. Bunları şu şekilde verebiliriz: Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö.271/884), Ahmed b. Muhriz, Ebubekir Mervezî, Ahmed es-Sûfî (ö. 306/918), Cafer b. Muhammed Tayalisî (ö. 282/895), Hanbel b. İshak, Hüseyin b. Hibban (ö. 232/846), Haşim b. Mersed Taberânî, Hüseyin b. Fehm (ö. 289/1096), İbrahim b. Cüneyd el-Huttalî, İbrahim b. Yakub Cüzcanî, İshak b. Mansûr Kevsec, Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe, Osman b. Darimî gibi talebelerinin yanı sıra Buharî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Ebî el-Hevârî, Ebu Davûd, Nesaî, Ahmed ed-Devrakî, Ebu Zur'a er-Razî, Ebubekir Ahmed b. Ebî Hayseme, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Saîd el-Mervezî el-Kadî (ö.292/905), Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer et-Terâsusî, Ahmed b. Muhammed b. Abdullah et-Temâr el-Mekriî, Ahmed b. Muhammed b. Kasım b. Muhrizî'l-Bağdadî, Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Cabir el-Belâzurî, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî, Ca'fer b. Muhammed b. Hasan el-Firyabî, Ca'fer b. Muhammed b. İbn Ebî Osman et-Tayalisî, Ya'kûb b. Şeybe, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö.307/919), İbn Sa'd, Firyabî, es-Sûfî, Hennâd, Ebu Hatim er-Razî, Ahmed b. Ebî Hivarî, Hanbel b. İshak b. Hanbel, Ebu Maîn Hüseyin b. Hasan er-Razî, Abdullah b. Şuayb es-Sâbûnî, Abdulhalık b. Mansûr, Fadl b. Sehl el-A'rac, Leys b. Abdete'l-Mervezî, Muhammed b. Sa'd, Muhammed b. Abdullah b. Mübârek Muharrimî, Muhammed b. Hârûn Fellâs, Muhammed b. Veddâh el-Kurtubî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Mudr b. Muhammed el-Esedî, Muaviye b. Muhammed Eşe'ri, Muffedal b. Ğassân el-Ğalebî, Ya'kub b. İbrâhim ed-Devrakî, Ya'kub b. Şeybe es-Sedûsî (ö.262/875), Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, Hüseyin b. Muhammed b. Fehm'in yanısıra akranlarından Hennâd b. Sırrî et-Temîmî, Dâvud b. Ruşeyd, Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi dönemin

⁵⁴⁷ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târih*, 1/54.

⁵⁴⁸ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târih*, 1/22-26.

⁵⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/139; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/77; Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/398; Ağırman, "Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 83.

önde gelen hadis âlimleri de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁵⁵⁰ Akranlar arasındaki mudebbec tarzı rivayetlere İbn Hanbel ile İbn Maîn arasındaki rivayet şekli örnek gösterilebilir.⁵⁵¹

Hadis ravileriyle dolup taşan Yahyâ b. Maîn'in meclislerinin diğerlerinden farklılık arzeden yönü, hadis öğreniminin yanında ravi tenkidi üzerinde de duruluyor olmasıydı. Çok sayıda hadis bilen/yazan olmasına rağmen, kendisinden yapılan rivayetler pek az olmasının sebeplerinden birisi bu olsa gerektir.⁵⁵²

2.3.5. Vefatı

Son hacc yolculuğunda önce Medine'ye giden Yahyâ b. Maîn, Medine'den bir konaklık uzaklıktaki konaklama yerinden ayrılacağı gece rüyasında "*Benimle mücavir olmak istemiyor musun?*" sesini duymuş ve arkadaşlarına: "*Siz devam edin, ben Medine'ye dönüyorum*" demiş ve Medine'de kalmaya karar vermiştir. Bunun üzerine üç gün sonra 75 yaşlarındayken aniden rahatsızlanmış ve 23 Zilkade 233/847 yılının cuma gecesi,⁵⁵³ hac farızasını yapamadan vefat etmiştir.⁵⁵⁴ Kimseye nasip olmayan Resulullah'ın tenesir tahtında yıkanmıştır.⁵⁵⁵ Medine valisi tarafından kılınan cenaze namazına, çok sayıda insan katılmış ve büyük bir kalabalık oluşmuştur. İbrahim b. Münzir (ö. 236/850) halka: "*Kim Resulullah'ın hadislerini güvenilir hale getiren adamın cenazesine katılmak isterse buyursun*" diye seslendikçe insanlar ağlamıştır.⁵⁵⁶ Naaşı Bâkî' kabristanına defnedilmiştir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁰ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/531; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/264; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/546-547; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/140; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/72; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/405-406; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/376; Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/398; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/188.

⁵⁵¹ Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* 194; Işık, *Yahya b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 45.

⁵⁵² Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar", 214.

⁵⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/274; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/565; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fî't-Tarih)*, 7/41.

⁵⁵⁴ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târih*, 1/27; Buhârî, *Tarih'ul-Kebîr* (Beyrut, 1986), 8/307; İbn Ebi Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 9/236; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/141; Dimeşkî, *Tabakâtu'l-Ulemâi'l-Hadis*, 2/81; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/411; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/85; Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/292; Suyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 9/189; Türkiye Gazetesi, "İslâm Âlimleri Ansiklopedisi", *Yahyâ b. Maîn* (İstanbul: İhlas Matbaacılık, ts.), 324.

⁵⁵⁵ Buhârî, *Târîhu'l-Evsât*, 2/254.

⁵⁵⁶ İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Cerh-Ta'dîl*, 1/317.

⁵⁵⁷ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târih*, 1/29; Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/537; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/565; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/85; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/376; İbnî Receb Hanbeli, *Şerhü İleli Tirmizî*, 146.

2.3.6. Eserleri

Yezîd b. Mücâlid'den rivayetle İbn Maîn şöyle buyurmuştur: “*Yazarken ne bulursan yaz, rivayet edeceğin zaman iyice ayıklayıp öyle rivayet et*”.⁵⁵⁸ Bu anlayışla hareket eden İbn Maîn, “*bizzat kendi eliyle binlerce hadis yazdığını*”⁵⁵⁹ dile getirmiştir. İbnü'l-Medîni: “*Hz Âdem'den beri İbn Maîn kadar hadis yazan birini bilmiyorum*”⁵⁶⁰ demek suretiyle bu konudaki hayretini dile getirmiştir. Fakat böylesi bir ilmî donanıma sahip olmasına rağmen bizzat kendi eliyle bir eser telif etmemiştir. Onun adına nisbet edilen eserler genellikle ricâl hususundaki sorulara verdiği cevaplardan (suâlât) yahut müzakere sırasında talebelerinin kendisinden öğrendiklerinden oluşmaktadır.⁵⁶¹ “*Niçin bir eser bırakmıyorsun?*” diye soran öğrencilerine “*Sizi bırakıyorum ya*”⁵⁶² şeklinde cevap vermesi, onun kitaptan ziyade adam yetiştirme yolunda çaba sarf ettiğinin nişanesidir. Talebelerinden Abbas b. Muhammed ed-Dûri, İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî, Ahmed b. Muhammed b. Muhrîz, Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894), Yezîd b. Heysem b. Tahmân, Ahmed b. Hasan es-Sûfi, Ebû Saîd Hâşim b. Mersed et-Taberânî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Mervezî (ö. 292/905), cerh-ta'dîl ve ilelü'l-hadîs konusunda kendisinden duyduklarını zapta geçiren ve eser halinde günümüze ulaştıran öğrencilerindendir.⁵⁶³ Bununla birlikte ona nisbet edilen eserlerden şunları zikredebiliriz:

et-Târîh ve'l-ilel: Hadis ricâli ile ilgili eserlerine “tarih” adını vermiştir. Bu eserde hadis edebiyatı tarihi, hadis ravileri ve onlar hakkında yapılan tenkitler bulunur. Kitabın te'lifî talebesi Abbas b. Muhammed b. Hatim ed-Duri'ye (271/884) aittir. Muhammed Nur Seyf tahkik etmiştir. İkinci ciltte fikhî mezhebi ve mihnedeki durumu anlatılmaktadır. Dört cilt halinde yayımlanmıştır. İbn Maîn'in en hacimli eseridir.⁵⁶⁴

Ma'rifetu'r ricâl: Talebesi Ahmed b. Muhammed b. Kasım b. Mahrez tarafından derlenmiştir. Diğer eserlerle benzerlik göstermektedir. et-Tarih ve'l-ilel'den sonra ikinci büyüklüktedir. Günümüze kısmen ulaşan eser, metin ve rical tenkidini içerir. Zayıf

⁵⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/549; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/85.

⁵⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/548.

⁵⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm*, 16/270; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/547; Dîmeşkî, *Tabakâti'l-Ulemâi'l-Hadîs*, 2/80.

⁵⁶¹ Ahatlı, “*Yahyâ b. Maîn*”, 43/256-257.

⁵⁶² Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 53.

⁵⁶³ İbnî Receb Hanbelî, *Şerhü İleli Tirmizî*, 146; sabah gazetesi, “*Yahyâ b. Maîn kimdir?*” (Erişim 12 Ekim 2021).

⁵⁶⁴ Ağırman, “*Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri*”, 92; Ahatlı, “*Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilâflı ve Garib Lafızlar*”, 215; Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 54; Aşikkutlu, “*Cerh ve Ta'dîl*”, 7/394-401.

râvilerle başlayıp meçhuller, sikalar ve mürsel rivayette bulunanlar şeklinde devam etmektedir. İki cüz halinde yayımlanmıştır.⁵⁶⁵

Sualâti İbrahim b. Abdillah el-Cüneyd el-Huttelî (ö. 260/873): Talebesi İbrahim b. Cüneyd el-Huttelî'nin hadis ilminin çeşitli konularında özellikle de râvilerin cerh ve ta'dîli konusunda İbn Maîn'e sorduğu 890 soru ve bunların cevaplarını derleyerek meydana getirdiği eseridir.⁵⁶⁶

Cüz'ün fih Hadîsu's-Sûfî an Yahyâ b. Maîn: Ahmed b. Hasan es-Sûfî'nin (306/918) İbn Maîn'den rivayet ettiği hadis cüz'ü olup, 65 hadisten oluşmaktadır.⁵⁶⁷

Min kelâmi Ebi Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn fi'r-ricâl: ed-Dakkâk Yezid b. Heysem b. Tahman el-Bâdî tarafından derlenmiştir.⁵⁶⁸

Müsned-i Yahyâ b. Maîn: Ebubekir Mervezî tarafından derlenmiştir.⁵⁶⁹

Ayrıca Kelâmu Yahyâ b. Maîn fi'r-ricâl (Kitabu'l-mecruhin); Târîhu Osman b. Said ed-Dârimî fi Tecrîhi'r-ruvât ve Ta'dîlihîm; Kitâbü'r-ricâl an Yahyâ b. Maîn; Cüz'u min Târîh-i Haşim b. Mersed Tâberânî; Ehâdisu İbni Maîn; Duâfâ; Târîh-i İbni Gallâbî; Târîh-i Hüseyin b. Hibban; Suâlâtu İshak b. Mansûr el-Kevsec; Suâlâtu Osman b. Tâlût gibi eserlerin yanında şu **yazma eserleri** de vardır: Cüz'ün min Târîh-i Ebi Said Haşim b. Mersed et-Tâberânî an Yahyâ b. Maîn fi't-ta'dîl, Müsned fi Rivâyeti Ebî Bekr Ahmed b. Ali el-Mervezî, Hadis Cüz'ü, Cüz'ün fi Hadîsu's-Şeybânî an Yahyâ b. Maîn.⁵⁷⁰

2.4. Mihnenin Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn Üzerindeki Etkisi

Mihne döneminin bu iki âlim arasındaki ilişkiye tesirini daha iyi görebilmek için mihne öncesi ve sonrasını ayrı ayrı ele almak daha uygun olacaktır.

⁵⁶⁵ Aşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", 7/394-401; Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn", 43/256-257; Ağırman, "Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 92.

⁵⁶⁶ Cemil Akpınar, "İbnu'l-Cüneyd Huttelî" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998); Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar", 218.

⁵⁶⁷ Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar", 223.

⁵⁶⁸ Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar", 222.

⁵⁶⁹ Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 63.

⁵⁷⁰ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/61; Ağırman, "Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 91-92.

2.4.1. Mihneden Önce

Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel'den 6 yaş büyüktür. Bu iki âlimin bazen aynı hocadan ders aldıkları bazen de birlikte seyahat ettikleri yukarıda belirtilmişti.⁵⁷¹ Muzaffer b. Müdrîk Bağdat'a yerleştiğinde kendisinden hadis ta'lim etmeye gelenlerin başında Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel yer almaktadır.⁵⁷² Yine Mu'temir b. Süleyman, Ali b. el-Medînî, Affân b. Müslim'in meclisinde birlikte bulunmuşlardır.⁵⁷³ Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî (258/872) 199/814 senesinde Rusâfe'de (Bağdat) bulunduğu sırada kendisinden yine birlikte ders almışlardır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ravh b. Ubâde,⁵⁷⁴ Cerîr b. Abdülhamîd, Ubâde b. Humeydî, Ma'rûf-i Kerhî'den beraber ders almışlardır. Hâc ibadetini birlikte yerine getirdikleri görülmektedir. 205 yılında Ravh b. Ubâde'nin yanında Ahmed b. Hanbel'in Yahyâ b. Maîn'e raviler hakkında "Falan kişi kimdir, ismi nedir?" diye birşeyler sorduğunun bildirilmesi ilim yolculuğundaki beraberliklerini göstermektedir.⁵⁷⁵

İki yıl süren Yemen San'a'ya yolculuklarını yine birlikte yapmışlardır. Ardından ikili önce Harran'a gelmiş ardından Rusafe'ye birlikte gitmişlerdir Abdullah b. Muhammed en-Nufeylî ile görüşmüş, ardından Rusafe'ye birlikte gitmişlerdir.⁵⁷⁶

Kûfe'ye birlikte giden ikili, bu ilim meclislerinde ilmî müzakerede ve fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Burada İbn Maîn, Ebû Nuaym el-Fazl b. Dükeyn'i imtihan etmiştir.⁵⁷⁷ 212/827 yılında Bağdat'a gelen Duhaym ed-Dımaşkî'den ders alan ikili, 214/829 yılında son hadis rihlelerini Irak'a yine birlikte yapmışlardır.⁵⁷⁸ Ahmed b. Hanbel'in "*Yahyâ ile hadis dinlemek gönüllere şifadır*" sözü ile "*O, ricâl ilmini en iyi bilenimizdir*"⁵⁷⁹ diyerek cerh-ta'dîl bilgisi noktasında Yahyâ b. Maîn'i taltîf etmesi, bu mevzudaki yetkinliğini, dostluklarını ve muhabbetlerini ortaya koyması açısından önemlidir.⁵⁸⁰

⁵⁷¹ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 65.

⁵⁷² Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/49.

⁵⁷³ Özbek, *Yahya b. Maîn İle Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 60-61.

⁵⁷⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/410.

⁵⁷⁵ İbn Ebi Hatim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 9/236; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, 31/556; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/410.

⁵⁷⁶ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/47.

⁵⁷⁷ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 61.

⁵⁷⁸ İbn Ebû Hâtîm er-Râzî, *Cerh-Ta'dîl*, 1/292.

⁵⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/409.

⁵⁸⁰ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 19.

2.4.2. Mihnedden Sonra

Yukarıda da bahsedildiği üzere 212/827 yılından itibaren ilim adamlarının siyasi otoritenin nüfuzu altına alınması adına halku'l-Kur'ân ve daha başka itikadi görüşlerin Abbâsî halifesi Me'mûn tarafından yavaş yavaş sahaya sürülmesi 218/833 yılından itibaren ise bu görüşleri kabul etmemenin otoriteyi kabul etmeme anlamına gelmesi sonucunda ilmiyye sınıfında o güne kadar görülmemiş ayrılıkların oluşmasına yol açmıştır. Bütün bunlar aslında ana hedef alınan kitle olan ehl-i hadis arasında daha ağır seyretmiştir. Bunun nasıl büyük tahribatlara yol açtığını Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn örneğinde görebiliriz.

218/833 yılında Me'mûn'un Bağdat valisi İshâk b. İbrahim'e gönderdiği ilk mektupta Kur'ân'ın mahlûk olmadığını ileri sürenlerden yardım istenmeyeceğini ve devlet işlerinde kendilerinden faydalanılmayacağı belirtilmişti. Kısa bir süre sonraki mektubunda ise Abdurrahman b. Yûnus, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ebû Müslim Müstemlî, Muhammed b. Sa'd, İsmail b. Ebi Mes'ûd ve Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî'den oluşan yedi meşhur muhaddisin kendisine gönderilmesini emreder.⁵⁸¹ Bundaki maksadı gözdağı verip, manevi baskı yapmak idi. Me'mûn bu âlimleri bizzat kendisi sorguya çekmiş, onlar Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kerhen de olsa ikrar edince Me'mûn onları Bağdat'a geri göndermiştir. Onlar Bağdat'a gelince vali İshâk b. İbrâhim ileri gelen muhaddislerin huzurunda bu görüşlerini tekrarlatarak teşhir ve ilân etmiş ve söz konusu alimler böylelikle kovuşturmadan kurtulmuşlardır.⁵⁸²

Ahmed b. Hanbel bu yedi muhaddisin ehl-i sünnet itikadına muhalif görüşlerin baskı altında ikrar edilmesinden çok rahatsız olmuştur. Nitekim ilerleyen zamanda kendisi de bizzat bu durumun muhatabı olunca onlardan farklı davranarak baskı ve dayatmayı reddetmiş; *"Eğer onlar sabrederek bu durumu kabul etmeselerdi, Allah için dik durmuş olsalardı mihne bu kadar ilerlemez, halife başkalarını imtihan etme cesaretini gösteremezdi ve mesele çözüldü"* diyerek konu hakkındaki tavrını ortaya koyarak, dik duruş sergilememelerinin olayların seyrinde etkili olduklarını belirtmiştir. Bir bakıma

⁵⁸¹ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, 8/634.

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 6/367; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/460; Yücesoy, *"Mihne"*, 30/26-28; Kaya, *"Mihne Hadisesi ve Hadis İlimine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları"*, 9; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 199; Bozkurt, *"Mihnenin Tarihsel Arka Planı ve Analizi"*, 18.

direnmeyen bu alimleri tüm bu olanlara ortak olarak görmüştür. Bu yüzden devrin tanınmış hadis âlimlerinin yanısıra, en yakın arkadaşlarını dahi tenkit etmiştir.⁵⁸³

Aslında Yahyâ b. Maîn her ne kadar baskı altında kerhen kabul etmiş olsa da "*Kur'an, Allah kelamıdır,⁵⁸⁴ mahlûk değildir*" şeklindeki görüşünü öğrencisi Muhammed ed-Dûri bildirmektedir.⁵⁸⁵ Ancak o ve onun gibi halkın önündeki âlimlerin dik duruş sergilemeyerek olayların büyümesine, çok sayıda muhaddisin acılar çekmeleri, meclis kurmalarının engellenmeleri, tecrit edilmeleri, işkenceye maruz bırakılmaları ve hatta öldürülmelerine sebep olduklarından dolayı İbn Hanbel, İbn Maîn için "*Hadisleri yazılmaz, ondan hadis rivayet edilmez!*" demiştir.⁵⁸⁶ Böylelikle tavrını en üst perdeden belirtmiştir.

Ebu Bekr el-Mervezî(292/905)'den nakledildiğine göre İbn Hanbel hasta olduğu sırada kendisini ziyarete gelen İbn Maîn'in selamını almamış, yüzünü çevirerek arkasını dönmüş, mihneye müsbet cevap verenlerle konuşmayacağına dair yemin etmiştir. İbn Maîn, dışarı çıkıp evin eşliğinde oturmuş ve "*Bu kadar uzun arkadaşlıktan sonra konuşmamak!*" diyerek bu hüznünü dile getirmiştir.⁵⁸⁷ Hâlbuki fiskından tövbe eden kimsenin rivayetinin kabul edildiği ve küslüğün üç günden fazla sürdürülmemesi gerektiği ilkelerine rağmen İbn Hanbel'in tavrının değişmemesi mihnenin ne derece etkisinin olduğunu göstermektedir.⁵⁸⁸ İbn Habel'in bu tavrına içerlenen Yahyâ b. Maîn "*İnsanlar bizden Ahmed b. Hanbel gibi olmamızı istediler. Hayır! Vallahi ne Ahmed b. Hanbel'in yaptıklarını yapmaya, ne de onun yolundan gitmeye gücümüz yeter*"⁵⁸⁹ sözü ile her ne kadar İbn Hanbel'in zor karşısındaki tavrını takdir etmekteyse de kendisinin buna güç yetiremediğini de beyan etmektedir. Neticede İbn Hanbel'in hakkında "*Tüm zamanların en büyük hadisçilerindendir; Onu gören hadisçilerin eli ayağı birbirine dolanmaktadır;*

⁵⁸³ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 50.

⁵⁸⁴ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbu't-Târîh*, 1/43.

⁵⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/549; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/408; Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/390; Ağırman, "*Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri*", 90; Işık, *Yahyâ b. Maîn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, 81.

⁵⁸⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 31/564; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nubela'*, 11/87; Askalâni, *Tehzîb'ut-Tehzîb*, 4/392; Özçelik, "*Ravilerin Cerh ve Ta'dilinde dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'an Örneği*", 235.

⁵⁸⁷ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/534; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 198.

⁵⁸⁸ Celâleddin es-Suyutî, *Tedribü'r-Râvî fî Şerhî Takrîbi'n-Nevâvî*, çev. M. Enes Topgül (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu başkanlığı Yayınları, ts.), 1/716; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 52.

⁵⁸⁹ Ebu Ya'lâ el-Hanbelî, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/532; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 1/453; Abdullâh b. Adî el-Cürçânî, *el-Kâmil fî Duafâ'r-Ricâl* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1984), 2/118; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/72; Ebu Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve tabakâtu'l-Asfiyâ*, 7/151

Güneş ondan daha büyük biri üzerine doğmamıştır” denmekte olan Yahyâ b. Maîn bu fitnenin kurbanlarından olmuştur.⁵⁹⁰

Ebu Hâtim er-Râzî başta “İbni Maîn’in imamdır”,⁵⁹¹ “Herhangi bir Bağdatlı’nın Ahmet b. Hanbel’i sevdiğini gördüğünde bil ki ehl-i sünnettir,⁵⁹² eğer Yahyâ b. Maîn’den nefret ediyorsa bilki o yalancıdır.⁵⁹³ Çünkü onun Yahyâ’ya olan buğzu, ancak yalancılardan durumlarını ortaya dökmesindedir”⁵⁹⁴ olduğunu belirtmesine rağmen halku’l-Kur’ân meselesine müsbet cevabından sonra Ahmed b. Hanbel’in; “Ebu Nasr, Ebû Ma’mer, Yahyâ b. Maîn ve mihne cevap verenlerden hadis yazmak hoşuma gitmez”⁵⁹⁵ sözünü aktarmış ve İbn Hanbel’in tepkisi doğrultusunda hareket ederek İbn Maîn’in rivayetlerini terk etmiştir.

Zehebi, bu konuda daha ihtiyatlı davranarak “Büyük bir hafız olan Yahyâ b. Maîn hakkında söylenen her sözün bir bakıma tesirli olamayacağını, Onun adının şarktan garba yayılmış olması (ta’dil ve tevsik mertebelerinin en yükseğine ulaşmış olması), Şeyhân’ın (Buhârî ve Müslim) sahihlerinde Yahyâ’dan rivayette bulunmuş olmalarıyla onun köprüyü çoktan geçtiğini” söylemiş ve İbn Maîn’in sorgulamada devletin zulmünden korktuğu için inanmasa da kerhen yönetimin isteğine icabet ettiğini belirtmiştir.⁵⁹⁶

Her ne kadar Yahyâ b. Maîn can güvenliği endişesiyle iktidarın dayatmasına müsbet cevap vererek kovuşturmadan kurtulmuş ve ilmî faaliyetlerine engel olunmamış izlenimi uyandırır da durum görüldüğü gibi değildir. Mihne hadisesinden sonra aynı işkence kendisine ilmi arenada arkadaşları-hocaları-öğrencileri tarafından yapılmış, onların ve toplumun tavırlı olması neticesinde rivayetlerinin alınmaması, hadislerinin okunma ve okutmasının kısıtlanması ve birçok ilmî faaliyetinin engellenmesi şeklinde zuhur etmiştir.⁵⁹⁷ Fakat tüm bu olanlara rağmen mihne sonrası kendisinden hadis rivayet etmeyi terk ettiği söylenen Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde Yahyâ b. Maîn’den muttasıl senedle 20 hadis rivayet edildiği gerçeğini gözardı etmememiz gerekir.⁵⁹⁸ Bu durum ya İbn

⁵⁹⁰ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 65.

⁵⁹¹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 17/406; Zehebî, *Siyeru A’lâmu’n-Nubela’*, 11/77.

⁵⁹² Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 1/456.

⁵⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medineti’s-Selâm*, 16/272; Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 31/557; Askalâni, *Tehzîb’ut-Tehzîb*, 4/391.

⁵⁹⁴ Ağırman, “Yahyâ b. Maîn’in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri”, 86.

⁵⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, 31/564; Zehebî, *Siyeru A’lâmu’n-Nubela’*, 11/87; Askalâni, *Tehzîb’ut-Tehzîb*, 4/392; Fikret Özçelik, “Ravilerin Cerh ve Ta’dîlinde Dönemsel Farklılıklar: Halku’l-Kur’ân Örneği”, 235.

⁵⁹⁶ Zehebî & Irâkî, *Mizânü’l-İ’tidâl fî nakdî’r-Rical & Zeyli Mizâni’l-i’tidâl* (Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1995), 7/222; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 17/411; Ebu Gudde, “Halk-ı Kur’ân Meselesi”, 314.

⁵⁹⁷ Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 67-68.

⁵⁹⁸ Şahyar, “Bid’at Ehinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta’dîle Etkisi”, 43.

Hanbel'in tepkisiyle birlikte onun rivayetlerini tamamen terk etmediğini veyahut tüm ikazlarına rağmen oğlu Abdullah'ın *Müsned*'in oluşum aşamasında bu rivayetleri eklediği sonucunu göstermektedir.

SONUÇ

Köken açısından farklı fikirler ortaya atılsa da fetih hareketleriyle başlayan süreçte İslam toplumunu da ilgilendiren bir konu olmaya başlayan “Halku'l-Kur'ân” söylemi ilk başta Emevi yönetimine muhalif kanat tarafından savunulmuştur. Me'mûn dönemine kadar bireysel veya mezhepsel düzlemde hayat bulan bu konu, Me'mûn'un devlet eliyle desteklediği ve kendinden sonra da devam etmesini vasiyyet ettiği bu politika adeta bir devlet meselesi haline gelmiştir. Devletin desteklediği Mu'tezile ise o güne kadar karşılaşmış olduğu tüm sıkıntıların rövanşını alırcasına işe koyulmuştur.

Me'mûn'un Bizans seferi sırasında böylesi bir politikaya başvurması siyasi ikbal adına atılmış bir adım olarak görülmüş ve devlet politikası olması hasebiyle de siyasi bir karar olduğu kesinlik kazanmaktadır. Sefer esnasında arkasında ehl-i hadîs ve Mu'tezile gibi dönemin iki güçlü grubu bırakmak siyasi ikbal açısından tehlike arz etmekteydi. Bu açıdan hem ehl-i hadîs hem de Mu'tezile dizginlenmek istenmiştir. Siyasi otoritenin sağlanması amaçlanmıştır. Çünkü Me'mûn'un siyasi stratejilerine bakıldığında, zaman zaman böyle denge siyaseti güttüğü açıkça görülür. Nitekim kardeşi Emin ile iktidar kavgasında Mevâli ile iş birliği yapması ve sürekli isyan eden Alioğulları'nın isyanını sonlandırmak, İranlı unsurların ve Şîa'nın desteğini almak maksadıyla Ali er-Rızâ'yı kendine veliaht ilan etmesi de bunun açık tezahürüdür.

Me'mûn, ilmi platformlara kattığı Mu'tezilî mensuplarının etkisinde kalarak, 212 yılında halku'l-Kur'ân fikrini benimsemiş, 218 yılında ise valilerine gönderdiği mektuplarla herkesin bu fikri kabul etmesi yönünde direktifler vermiştir. Dört aşamada gerçekleşen bu dayatma, giderek artan doz şeklinde gerçekleşmiştir. Kur'ân'ın mahlûklüğünü kabul etmeyenler çeşitli sıkıntılarla karşılaşmış, kadı ise görevinden azledilmiş, devlet memuruysa görevinden atılmış, devletten yardım alanların maaşları kesilmiş, bu kişilerin şahadetleri dahi kabul edilmemiştir. Dönemin sorguya çekilen âlimlerinden birçoğu zor altında kaldıklarından ölüm korkusuyla bu siyasi dayatmayı kabul ettiklerini açıklamışlardır. Hadis âlimleri de zorla bu diktayı kabule zorlanmış, kimisi öldürülme korkusuyla Ammâr b. Yâsir'i kendine referans gösterip imanlarının içlerinde olduğunu söyleyip kovuşturmadan kurtulmuştur.

Kimi bu konuda dik durup, siyasi dayatmaya boyun eğmemiştir. Bunun açık örnekliğini Ahmed b. Hanbel'de görmekteyiz. Me'mûn'un ölümünden sonra yerine vasiyetle gelen ve bu uğurda mücadele edeceğinin sözünü veren Mu'tasım döneminde İbn

Ebî Duâd ve Mu'tezilî çevrelerce ağır mihnetlere maruz kalmış, ağır işkencelere uğramış olmasına rağmen her türlü işkenceye göğüs germiş asla geri adım atmamıştır. Vâsık ise İbn Hanbel'in bu konudaki kararlılığını bildiğinden onu sorgulamamış fakat onun sürgün hayatı yaşamasına sebep olmuştur. O, bu tefrika ve baskı sürecinde iktidarın söylemine zorla boyun eğdirilen âlimlerin aksine dik duruşuyla ümmete örnek olmuş, dikta yönetime karşı gelen Ahmed b. Hanbel, mihenk taşı kabul edilmiş, toplumu yönlendiren bir konuma yükselmiştir.

Kimi alimler ise türlü işkencelere maruz kalmış, zulme uğramış, bu fikri reddettikleri için bu uğurda can vermiştir. Nuaym b. Hammâd, el-Büveytî ve Ahmed b. Nasr el-Huzâî ve daha nice âlim bu uğurda öldürülmüşlerdir. Kısa ömrüne bunca zulmü yerleştirmeyi başarabilen Vâsık'tan sonra yerine gelen Mütevekkil ise peyderpey bu zulme son vermiş, hem alimle hem de halk tarafından sevilen sayılan biri olmuştur. Öncelikle o, kelâmî konuların konuşulmasını yasaklamış, Mu'tezilî kadroları siyasetten uzaklaştırmış, mihnete uğrayan âlimlere ve ehl-i Hadis'e iade-i itibarda bulunmuştur. Bu durum Mu'tezile'nin tarih sahnesinden çekilip içine kapanmasına Ehl-i Re'y'in, züht ekolünün ve Mürcie'nin sönük kalmasına sebep olurken, yeni düzen ehl-i hadîsin zaferi olarak görülmüştür.

Mihne olayının etkileri bununla sınırlı kalmamış, mihne olaylarından ders alınmamış, mihne sonrası hadisçiler devri sâbık başlatarak insanları Mihne'deki tavırlarına göre değerlendirmişlerdir. Büyük bir hırs ile Mu'tezileden rövanş alma duygusu beslenmiştir. Mu'tezile ile sınırlı kalınmamış, Ehl-i hadîs'in içerisinde şöhret bulanlar dahi farklı görüşlerinden dolayı dışlanmışlardır. Kimi alimler sırf bundan dolayı çeşitli eziyetlere maruz kalmıştır. Bu noktada tüm ulemanın takdirini kazanmış olan Yahyâ b. Maîn'in uğradığı uygulama bu açıdan çok manidardır. Rivayetlerinin terk edilmesi, ilim meclislerinin boş kalması, yüzüne dahi bakılmaması, Me'mûn'un zulmünden kaçarken maruz kaldığı muamele üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir. İşte bu yönüyle de "halku'l-Kur'ân" dinî bir mesele olarak mahiyet taşımaktadır. Ahmed b. Hanbel'i sorguya çeken Mu'tezile iken, Buhârî, Yahyâ b. Maîn gibi ehli hadisi hedef alanlar ve birbirleri aleyhinde kampanya başlatanlar ise bazı ehl-i hadîs mensuplarıdır.

İslâm coğrafyasının içinde bulunduğu parçalanmışlık, fikrî ayrılık ve mezhepsel bölünmüşlüğün yanında ister içerdeki siyasi kargaşaya ister dış saldırılara çare aranması gereken noktada, mihne gibi sonuçta pratik bir faydası olmayan, fitneden ve

huzursuzluktan başka bir getirisi olmayan, İslâm akaidinde sağlam bir desteği bulunmayan bu mesele ile Müslümanlar arasındaki fikri kargaşa daha da içinden çıkılmaz hal almıştır.

Bir zamanlar devletin halku'l-Kur'ân dayatmasını kabul etmediği için devlet kadrolarından uzaklaştırılıp görevden alınan, rivayetleri engellenen, şahitlikleri terk edilen, adeta tekfir edilenler, bu dönemden sonra halku'l-Kur'ân'ı kabul edenler için aynı uygulamayı hayata geçirmişlerdir. Mutezile, Cehmiyye ve Ehl-i Re'y müntesiplerinin rivayetleri alınmadığı gibi ehl-i Hadîs içerisinde sika, imam, hüccet, hafız, cerh-ta'dîl mevzuunda otorite kabul edilen Yahyâ b. Maîn, bazı çevrelerce rivayetlerinin terkine varan bir tepki ile karşılaşmış ve ilmi platformdan dışlanmıştı. Bir zamanlar siyasetin zulmünden kaçmak için bu direktifi kabul etmek zorunda kalanlar, şimdi de niçin kabul ettiklerinin hesabını verir olmuşlardır. Bizler de bu durumu Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in örneğinde görmüş olduk. Çocukluk arkadaşı, eski dost ve birçok ilmi faaliyette birlikte bulunmuş olmalarına rağmen mihne olayı ile aralarının nasıl bozulduğuna şahitlik ettik. Yine bu bağlamda siyasi otoritenin uyguladığı direktif her ne kadar yanlış ise ehl-i hadis başlatmış olduğu devr-î sâbık uygulamasının da o kadar yanlış olduğunu müşahede ettik.

Halku'l-Kur'ân'ı benimseyen birisinin cerh edileceğini ortaya koyan genel geçer bir şartın bulunmadığını, tavır koyanların ise sadece bu tür fikirlerin gelişim ve yaygınlık kazanmasına engel olmak olduğunu yaptığımız araştırmalar göstermiştir. Sika bir ravinin rivayetinin terki noktasında İbn Hanbel ve onu takip edenlerin uygulamasının yersiz olduğunu, objektif davranılmadığını, mezhep taassubu ile hareket ettiklerini göstermektedir.

Ayrıca İbn Hanbel'in bu konuda bir raviyi hem tenkid edip, rivayetlerinin alınamayacağını söylemesi, hemde o raviye ait rivayetlere Müsned'inde yer vermesi, halku'l-Kur'ân meselesinin tam mânâsıyla cerh sebebi sayılmadığını göstermektedir. Kaldı ki eğer bu durum genel geçer cerh sebebi sayılıyorsa halku'l-Kur'ân söylemine müspet cevap veren herkesin cerh edilmesi gerekirdi. Başta Sahihayn olmak üzere Kutûb-u sitte müelliflerinin eserlerinde mihneye müsbet cevap veren ravilere ait rivayetlerin yer almaması gerekirdi. Bu durum hadis ilminin inkıtasına sebep olurdu. Fakat bazı âlimler haricinde kimsenin rivayetlerinin terki söz konusu değildir.

Bu uygulama da göstermektedir ki toplum mühendisliği yapmak, toplumu dizginlemek ve âlimleri baskı altında tutup siyasi emellerine zemin hazırlamak, güç, kuvvet ve hakimiyet sağlamak maksadıyla yapılan bu tür uygulamalar hiçbir müspet netice

vermemektedir. Tüm bu hususlar gözönünde bulundurulduğunda ölümle tehdit edilen, sika, cerh-ta'dil otoritesi kabul edilen, ravilerin kendisini gördüğünde eli ayağı birbirine dolanan İbn Maîn'in rivayetlerinin kabul edilmemesi, rivayetlerinin terk edilmesi olası bir şey değildir. Bu uygulamanın yersiz olduğu ve bunun bir dinî ve ilmî dayanağının olmadığı aşıkardır.

KAYNAKÇA

- Ağırman, Cemal. “Yahya b. Maîn’in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri”. *Cumhuriyet ÜİFD* 1 (1996), 75-94.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahyâ b. Maîn”. 43/256-257. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 20013.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahya b. Maîn’in Eserleri ve Kullandığı İhtilafî ve Garib Lafızlar”. *Sakarya ÜİFD* 1 (1996), 211-232.
- Ahmed b. Hanbel. *er-Red alez’Zenâdika ve’l-Cehmiyye*. Kuveyt: Ğarâs, 2005.
- Akgül, Mustafa. *Hadis Tarihinde Mihne Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2021.
- Akoğlu, Muharrem. “Ahmed b. Ebi Duâd’ın Abbâsî-Mu’tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi”. *Bilimname* 1 (2005), 93-103.
- Akoğlu, Muharrem. “El-Hayde Bağlamında Halku’l-Kur’an Tartışmaları”. *Bilimname VIII* 2 (2005), 13-32.
- Akoğlu, Muharrem. “Mu’tezilenin Tarihsel Seyrinde Mihne”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M.Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Akoğlu, Muharrem. “Siyasallaşma Sürecinde Halku’l-Kur’an Tartışmaları”. *Bilimname* 37/1 (2019), 353-382.
- Alkan, Arif. *Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 1997.
- Altundağ, Mustafa. “Kelâmullah-Halku’l-Kur’an Tartışmaları Çerçevesinde ‘Kelam-ı Nefsi-Kelam-ı Lafzi’ Ayrımı”. *Marmara ÜİFD* 18 (2000), 149-181.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur’ân-Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 18. Basım, 2009.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (Abbasiler dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 13. Basım, 2019.
- Arslan, İhsan. “Ahmed b. Hanbel’in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı”. *Marife*, 69-88.
- Askalânî, İbn Hacer. *Takrîbu’t-Tehzîb*. Halep, 1997.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tehzîb’ut-Tehzîb*. Beyrut: Müesseseti’r-Risâle, 1995.
- Aşıkkutlu, Emin. “Cerh ve Ta’dîl”. 7/394-401. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1993.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, ts.
- Atasoy, Murat. *Süyûti’nin “Târîhu’l-Hulefâ” Adlı Eserinin Abbasiler Kısımının Türkçe’ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*. Tokat, Yüksek Lisans, 2006.
- Avcı, Casim. “Mu’tasım Billâh”. 31/380-382. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Aybakan, Bilal. “Şafîî”. 38/223-233. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2010.
- Aydın, Nevzat. “Ricâl Kaynaklarında Bid’at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta’dîl Lafızları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1197-1212.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara İFAV, 3. Basım, 2009.
- Aydınlı, Osman. “Ehl-î Hadîs”. 10/507-508. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1994.
- Aydınlı, Osman. “İslam Mezhepleri Tarihi”. *Mu’tezile*. ed. Hasan ONAT - Sönmez KUTLU. Ankara: Grafiker, 2012.
- Azimli, Mehmet. *Abbasiler Dönemi Bâbek İsyanı*. Ankara: İlahiyat, 2004.

- Bağcı, Musa. “Genel Müzakere”. *Mihne Süreci ve İslami İlimler Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Baydar, Musa. *Abbasiler Tarihinde (H.255-270/M.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları*. İzmir, Yüksek Lisans, 2007.
- Bayındır, Abdüaziz. “Kur’an mahluk mudur, Değil midir?” Video Kayıt. Erişim 19 Aralık 2020. <http://youtu.be/mezLRKZMGwE>
- Bozkurt, Nahide. “Me’mûn”. 29/101-104. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2004.
- Bozkurt, Nahide. “Mihnenin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Târîhu 'l-Evsât*. Riyad: Daru's-Samiî, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Târîh 'ul-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1986.
- Büyükorhan, Şeyma. *Cerh-Ta'dîl İmamları ve Kategorileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Cabirî, Muhammed Abid. *Arap İslam Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitapevi, 2001.
- Celâleddîn es-Suyûtî. *Tedrîbu 'r-Râvî fi Şerhî Takrîbi 'n-Nevâvî*. çev. M. Enes Topgül. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu başkanlığı Yayınları, ts.
- Cürcânî, Abdullâh b. Adî el-. *el-Kâmil fi Duafâ 'r-Ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Cürcânî, Abdullâh b. Adî el-. *el-Kâmil fi Duafâ 'r-Ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Çakan, İ.Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara İFAV, 7. Basım, 2009.
- Çakan, İ.Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: ifav, 29. Basım, 2012.
- Çelebi, İlyas. “Mu'tezile”. 31/391-401. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2006.
- Çelik, Sebahattin. “Abbasiler Dönemi Hurremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı”. *Balıkesir ÜSBED* 9/15 (2006).
- Çınar, Bayram. *Din-Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt, Doktora, 2019.
- Çimen, Fatih. “Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dîle Dair Bazı Yaklaşımları”. *Eskişehir Osmangazi ÜİFD* 8/1 (2021), 20.
- Dimeşki, Muhammed. *Tabakâti 'l-Ulemâi 'l-Hadîs*. Beyrut: Müesseseti'r-Risale, ts.
- Ebu Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberi. *Tarih-i Taberi*. çev. M.Faruk Görtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh b. Muhammed. “Halk-ı Kur'ân Meselesi”. çev. Mücteba Uğur. *Ankara ÜİF Dergisi* 20 (1975), 307-321.
- Ebu Nuaym el-İsbehânî. *Hilyetu 'l-Evliyâ ve Tabakâtu 'l-Aşfiyâ*. çev. Hüseyin Yıldız - Hasan Yıldız. İstanbul: Ocak, 1. Basım, 2015.
- Ebu Ya'lâ el-Hanbelî. *Tabakâtu 'l-Hanâbile*. Mekke-i Mükerrerme: Ümmü'l-Kurra üniversitesi, 1999.
- Ebu Ya'lâ el-Hanbelî. *Tabakâtu 'l-Hanâbile*. Mekke-i Mükerrerme: Ümmü'l-Kurra üniversitesi, 1999.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Tarih Boyunca İslam Hukuk Okullar ve Sekiz Büyük Alim*. çev. İ.E Dal. İstanbul: İhya, 1986.

- Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Cübeyr”. 35/552-554. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. “Tedvîn”. 40/267-269. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2011.
- Erman, Uğur. “Mürce ve ehl-i Hadîs Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta’dîl İlmine Dönemin Te’lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”. *Sıirt ÜİFD* 5/2 (2018), 89-108.
- Eroğlu, Ayşegül. *Hadis Tarihinde Cehmiyye’ye Yönelik Reddiyeler*. Konya: Necmettin Erbakan, Doktora, 2020.
- Feridüddîn Attâr. *Evliya Tezkireleri*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı, 2005.
- Göl, Yavuz Selim. “Abbasiler Döneminde Kâdî’l-Kudâtlık”. *Ktü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 11-59.
- Gölcük, Şerafettin. “Beyân b. Sem’ân”. 6/28-29. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992.
- Güler, Zekeriya. “Yezîd b. Hârûn”. 43/521-522. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013.
- Güneş, Yusuf. *Hadis Usulü Açısından Bid’at ehli Râviler ve Rivayetlerinin Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1999.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Medineti’s-Selâm*. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâm, 2001.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Medineti’s-Selâm*. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâm, 2001.
- Hatipoğlu, İbrahim. “Müsned”. 32/99-101. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2006.
- Hureysât, M. Abdülkadir. “Hâlid b. Yezîd b. Muâviye”. 15/292-293. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997.
- Işık, Mustafa. *Yahya b. Maîn’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Kayseri: Erciyes, Yüksek Lisans, 1991.
- İbn Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman. *Menakıb Ahmed b. Hanbel*. Riyâd: İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1409.
- İbn Ebû Hâtim er-Râzî, Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2002.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü’l-a’yân*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Hibbân. *Kitâbu’s-Sikât*. Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1995.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1995.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Mısrî. *Lisânu’l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1990.
- İbn Sa’d. *Kitâbu’t-Tabakâti’l-Kebîr*. ed. Adnan Demircan. çev. Ali Bakkal. İstanbul: Siyer, 2015.
- İbnî Receb Hanbeli. *Şerhü İleli Tirmizî*. Kahire: Alemu’l-Kutub, 1996.
- İbnu Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Daru’l-Ma’rife, 1997.
- İbnü’l-Esîr, İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi’t-Târîh)*. çev. Abdullah Köse. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü’l-Esîr, İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi’t-Târîh)*. çev. Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

- İgde, Muhyettin. "Mihne Sürecinde Ahmet b. Hanbel ve Taraftarları". ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- İslamoğlu, Mustafa. "Kur'an'ın Yarattığı Meselesinde Gelişen Tarihsel Süreç". 19 Aralık 2020. Erişim 19 Aralık 2020. <http://youtube/sEO488T-O>
- İşcan, Mehmet Zeki. "Kelam Ezeli ise Din Mahallidir". *Mihne Süreci ve İslami İlimler Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. 201. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Kan, Kadir. "Vâsik-Billâh". 42/548-549. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2012.
- Kandemir, M.Yaşar. "Ahmed b. Hanbel". 2/75-80. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1989.
- Kandemir, M.Yaşar. "Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn". 10/200-201. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1994.
- Kaya, Ali. "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları". *Cumhuriyet ÜİFD* 19/1 (2015), 7-32.
- Kesetovic, Jasmin. *el-Me'mûn Döneminde Dinî ve İlmî Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Ali er-Rızâ". 2/436-438. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1989.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyas el-Merisi". 220-221. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'an'ın Mâhiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin Kitâbü'l-Burhan fî Beyâni Hakikâti'l-Kur'an'ı". *Ankara ÜİFD* 28/1 (1986), 427-444.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehli Sünnetin Kurucu Ataları*. Ankara: Otto, 2012.
- Kırkpınar, Mahmut. "Abbasiler'in Dini Politikası: Mihne: Dini-Siyasi Bir Çekişme". *Sakarya ÜFED* 2 (2000), 5-11.
- Kırkpınar, Mahmut. "Mütevekkil-Alellah". 32/212-214. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2006.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 3. Basım, 1988.
- Macit, Muhittin. "Tercüme Hareketleri". 40/498-504. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2011.
- Mizzî, el-Mutkîn Cemâleddîn Ebi'l-Haccâc Yûsuf el-. *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. Bağdat: er-Risale, 1983.
- Muharrem, Akoğlu. "Mu'tezilî Düşüncede Tarihi Kırılma Evreleri". *Bilimname XIX* 2 (2010), 7-23.
- Nawas, John A. "Me'mûn'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi". çev. Mustafa Akgül. *Bozok ÜİFD* 8 (2015), 145-162.
- Nedvî, Ebu'l-Hasan. *İslam Önderleri Tarihi*. çev. Yusuf Karaca. kayıhan, ts.
- Numanoğlu, İsmail. *Abbasilerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi*. Konya, Yüksek Lisans, 2011.
- Omar, F. "Me'mûn Öncesi Mu'tezile-Abbasi İlişkileri". çev. Muharrem Akoğlu. *Erciyes üsbe* 13 (2002), 371-377.

- Onat, Hasan. “Mu’tezile ve Mihne”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Öğmüş, Harun. “Halku’l-Kur’an Tartışmalarının Vahyin Allah’tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi”. *Selçuk ÜİFD* 28 (2009), 17-44.
- Özaşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*. Ankara: Otto, 3. Basım, 2017.
- Özbek, Muhammed Sadık. *Yahya b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in Raviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Özçelik, Fikret. *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta’dil’deki Metodu*. Diyarbakır: Dicle, Doktora, 2017.
- Özçelik, Fikret. “Ravilerin Cerh ve Ta’dilinde Dönemsel Farklılıklar: Halku’l-Kur’ân Örneği”. *Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları*, 225-244.
- Özdemir, Mehmet Nadir. “İslam Medeniyetinin İmkânı: Erken Abbasi Çağı Kapsamında Ulema-Ümera”. *Turkish Studies Historical Analysis* 14/4 (2019), 977-987.
- Özdemir, Veysel. “Cerh-Ta’dil İlminde Müteşeddît ve Mütesâhil Alimler ve Değerlendirmelerinden İstifade Ederken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi dergisi* 24 (2012), 49.
- Özdemir, Zehra. *Hadis Usulünde Ehl-i Bid’at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*. Kayseri: Erciyes, Yüksek Lisans, 2007.
- Özkan, Halit. “Ehl-i Hadis ve Cehmiyye’nin Kur’ân-Sünnet Anlayışı ‘Halku’l-Kur’ân’ Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Kuramer Yayınları: 44 Sünnet Serisi: 2* (2020), 159-191.
- Öztürk, Mustafa. “Mihne ve Tefsir”. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Pakiş, Ömer. “Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet’in Halku’l-Kur’ân’la İlişkilendirilen Ayetleri Okuma Biçimi”. *Akademi Araştırmaları Dergisi* 27 (2006 2005), 111-128.
- Polat, Selahaddin. “Cerh ve Ta’dilin Tenkidi”. *Erciyes Üniversitesi İFD* 2 (1985), 221-248.
- Sabah Gazetesi. “Yahyâ b. Maîn kimdir?” Erişim 12 Ekim 2021.
<https://www.sabah.com.tr/sozluk/dinler-tarihi/yahy-b-man-kimdir>
- Sakallı, Talat. “Halife Me’mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti I”. *Erciyes Üniversitesi İFD* 6 (1989).
- Sakallı, Talat. “Halife Me’mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebeti II”. *Erciyes Üniversitesi İFD* 7 (1990).
- Sancaklı, Saffet. “Hadisler Bağlamında Bid’at Olgusu ve Bid’atle Mücadelenin Gerekliliği”. *İslâmi İlimler Dergisi* 11/1 (2016), 21-46.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık, 4. Basım, 2011.
- Saylık, Mutlu. “Mihne Dönemi Abbasi Halifelerinin Mezhep Siyaseti”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 33 (2019), 169-196.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Abbasiler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Subhî es-Sâlih. *Hadis ilimleri ve Hadis Istılahları*. çev. M.Yaşar Kandemir. Ankara: DİB, 3. Basım, 1981.

- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Tabakâtu'l-Huffâz*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1994.
- Şahyar, Ataullah. "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh Ta'dîle Etkisi". *Hitit Üniversitesi İFD* 12/24 (2013), 29-57.
- Şakir, Mahmut. *Hız Adem'den Günümüze İslâm Tarihi*. çev. Ferit Aydın. İstanbul: Kahraman, 1993.
- Şehrîstânî, Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. Muharrem Tan. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târîh-i Taberî*. çev. Mehmet Faruk Gürtunca. İstanbul: Sağlam yayınevi, trs.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülük*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1119.
- Taş, Mustafa. "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Şubat 2017), 95-106.
- Taşkan Demiroğlu, Elif. *Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh ve Dönemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Temiz, Rabia Zahide. "Mihne Sürecinde Bir Ehli Hadis, Muhammed b. İsmail el-Buhârî ve Halk'ü Efâlî'l İbâd Adlı Eseri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 21 (55 2015), 110-142.
- Toprak, Şengül. *Tarihselcilik Tartışmaları Bağlamında Halku'l-Kur'ân*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Türkiye Gazetesi. "İslam Alimleri Ansiklopedisi". *Ahmed b. Hanbel*. 209-211. İstanbul: İhlas Matbaacılık, ts.
- Türkiye Gazetesi. "İslam Alimleri Ansiklopedisi". *Yahya b. Maîn*. 323-326. İstanbul: İhlas Matbaacılık, ts.
- Türkoğlu, Hamdi. "Zühli ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması". *Ekev Akademi Dergisi* 83 (2020), 405-426.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. Basım, 2018.
- Ulu, Arif. "Cerh ve Ta'dîl Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at". *Dini Araştırmalar* 8/24 (ts.), 133-142.
- Ümit, Mehmet. "Mihne uygulamaları ve Hanefiler". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M.Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: sarkaç, 2010.
- Yaran, Rahmi. "Bid'at". 6/129-131. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992.
- Yaşar, Nafi. *İlk Üç Asırda Kelam Tartışmaları ve Taberî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". 15/371-375. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997.

- Yıldırım, Ramazan. “Halku’l-Kur’ân Meselesinin Politik İstismarı”. *Milel ve Nihal (inanç, kültür ve mitoloji) Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2011).
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Bâbek”. 4/376-377. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Abbasiler Dönemi)*. Konya: Kombassan Şirketler topluluğu, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Fazl b. Sehl”. 12/275-276. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1995.
- Yıldız, Mahmut. *Halk’ul-Kur’ân Tartışmalarının Siyasi Sosyal ve İtikâdi Boyutları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2003.
- Yılmaz, Metin. “Abbâsîler Dönemi Bağdat Zıندانları”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 79-121.
- Yoldaş, M. Hanifi. *Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Yurdagül, Metin. “Haşviyye”. 16/426-427. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 44. Basım, 2018.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. 30/26-28. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2005.
- Azamî, Muhammed Mustafa el-. *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*. çev. M.Enes Topgül-M. İkbâl Aslan. İstanbul: Beka, 2017.
- Zehebî & Irâkî. *Mîzânu’l-İ’tidâl fî nakdî’r-Rical & Zeylû Mîzâni’l-i’tidâl*. Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *el-Kâşif*. Cidde: Darû Kibleti li’s-Sikafeti’l-İslâmiyye, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Siyeru A’lâmu’n-Nubela’*. Beyrut: Müesseseti’r-Risale, 1982.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Târîhu-l İslâm*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1991.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Târîhu’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1991.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Târîhu’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1991.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Târîhu’l-İslâm*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1991.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi 1*. çev. Necdet Gök. İstanbul: İletişim, 2016.
- Zuhayrî Zâzâ. *Tertîbu A’lem ale’l-A’vâm*. Beyrut: Darul Kalem, trs.